

THE
RAGHUVAMSA

OF

KA'LIDA'SA, - Chap. 16-19

WITH

The Commentary (the Samjivani) of Mallinātha.

CANTOS XVI-XIX.

EDITED

*With a literal English translation, copious Notes
in Sanskrit and English, and
various readings, &c. &c.*

BY

11261

M. R. Kāle, B. A.

Author of 'A Higher Sanskrit Grammar,'
'Sāhityasārasaṁgraha,' &c., &c.

—❖—

First Edition.

1930.

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Vol. No. 11261
Date 5.6.62
Su 8K

Kal/Kal

All Rights Reserved by the Editor.

Printed by R. R. Bakhale at the Bombay Vaibhav Press, Servants of
India Society's Home, Sandhurst Road, Girgaon, Bombay,

AND

Published by P. S. Rege, 161 Kande wadi, Bombay No. 4.

INTRODUCTION.

CANTO XVI. After the death of Râma, his son Kuśa, who ruled in the city of Kuśâvatî, is visited in a dream by the guardian deity (*Adhidevatâ*) of the city of Ayodhyâ, which being kingless lay now a deserted ruin. She invites him to come back to his father's capital and to re-people it and restore it to its former glory. He consents, and coming back to Ayodhyâ re-endows it with its former splendour, and rules there in future. Once, while he is sporting in the river Sarayû, his bracelet drops in its waters and sinks to the bottom. He orders the river to be searched, but the ornament could not be recovered, at the suggestion that it was probably taken by the Nâga Kumuda, who resided in a part of the river, Kuśa takes up a missile (*astra*) to destroy the Nâga, who hurriedly comes up, leading by the hand his sister Kumudvatî. It was she who had taken the bracelet in curiosity. Kumuda requests Kuśa to accept his sister as his wife; Kuśa agrees and the two are then married.

CANTO XVII. Kuśa gets from Kumudvatî a son, called Atithi, who ascends the throne on the death of his father, who was killed in a fight with the demon Durjaya. Atithi is possessed of great political wisdom, and the Canto describes at some length some of the main principles of the science of Polity (*Râja-Nîti*) which Atithi sedulously acted upon.

CANTO XVIII. This Canto barely enumerates, without any illuminating details, the various kings, twenty-one in all, that succeeded Atithi. They were Nishadha, Nala, Nabhas, Puṇḍarîka Kshemadhanvan, Devânîka, Abhinagu, Pâriyâtra, Sila, Unnâbha, Vajranâbha, Śaṅkhaṇa, Vyushitâśva, Viśvasaha, Hiranyanâbha, Kausalya, Brahmishṭha, Putra, Pushya, Dhruvasaṃdhi and Sudarśana. The last of these (Sudarśana) ascends the throne when a young boy of six, his father having been killed by a lion. After he attains youth he is married.

CANTO XIX. Sudarśana gets a son, Agnivarṇa by name, whom he installs king and himself retires into the forest. Agnivarṇa turns out to be a voluptuous, pleasure-seeking sensualist. The Canto describes at length his amorous sports and pastimes. Agnivarṇa pays the penalty of having drunk too deep at the fountain of dissipation, and he falls a victim to consumption. At his death his wife was pregnant; she ascended the throne as the Queen-regent, and looked after the affairs of state on behalf of her unborn child. And here the story somewhat abruptly ends.

वृन्दारका यस्य भवन्ति भृङ्गा मन्दाकिनी यन्मकरन्दविन्दुः ।

तवारविन्दाक्ष पदारविन्दं वन्दे चतुर्वर्गचतुष्पदं तत् ॥

अथेतरे सप्त रघुप्रवीरा ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च ।

चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं सौभ्रात्रमेषां हि कुलानुसारि ॥ १ ॥

अथ रामनिर्वाणानन्तरं इतरे लवादयः सप्त रघुप्रवीराः । पुरः पूर्वं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा [पुरोजन्मतया] गुणैश्च ज्येष्ठं कुशं रत्नविशेषभाजं ततच्छ्रेष्ठवस्तुभागिनं चक्रुः । तदुक्तम्—‘जातौ जातौ यदुल्लेखं तद्वत्नमभिधीयते’ इति । तथा हि । सुभ्रातृणां भावः सौभ्रात्रम् । ‘हायनान्त—’ इत्यादिना युवादित्वादप्रत्ययः । एषां कुशलवादीनां कुलानुसारि वंशानुगतं हि ॥

ते सेतुवार्तागजबन्धमुख्यैरेभ्युच्छिताः कर्मभिरप्यवन्धैः ।

अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥ २ ॥

सेतुर्जलबन्धः । वार्ता कृषिगोरक्षणादिः । ‘वार्ता कृष्याद्युदन्तयोः’ इति विश्वः । गजबन्ध आकरेभ्यो गजग्रहणम् । ते मुख्यं प्रधानं येषां तैः [सेतुवार्तागजबन्ध-मुख्यैः] अवन्धैः सफलैः कर्मभिः अभ्युच्छिताः । अतिसमर्थाः अपि इत्यर्थः । ते कुशादयः । प्रतिभज्यन्त इति प्रविभागाः । अन्योन्यदेशप्रविभागानां या सीमा ताम् [अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां] वेलां समुद्रा इव । न व्यतीयुः नातिचक्रुः । अत्र कामन्दकः—‘कृषिवणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरधनादानं शून्यानां च निवेशनम् । अष्टवर्गमिमं साधुः स्वयं वृद्धोऽपि वर्धयेत् ॥’ इति ॥

चतुर्भुजांशप्रभवः स तेषां दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम् ।

सुरद्विपानामिव सामयोनिर्भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः ॥ ३ ॥

चतुर्भुजो विष्णुः । तस्यांशा रामादयः । ते प्रभवाः कारणानि यस्य स तथोक्तः । [चतुर्भुजांशप्रभवः] दानं त्यागो मदश्च । ‘दानं गजमदे त्यागे’ इति विश्वः । प्रवृत्तिर्व्यापारः प्रवाहश्च । दानप्रवृत्तेः अनुपारतानां तेषां कुशलवादीनां स वंशः । सामयोनिः सामवेदप्रभवो दानप्रवृत्तेरनुपारतानां सुरद्विपानां दिग्गजानां वंश इव । अष्टधा भिन्नः सन् । विप्रससार विस्तृतोऽभूत् । सामयोनिरित्यत्र पालकाप्यः—‘सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्यगायत ॥ गायतो ब्रह्मणस्तस्मात्समुत्पेतुर्मतङ्गजाः ॥’ इति ॥

अथार्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।

कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषामदृष्टपूर्वा वनितामपश्यत् ॥ ४ ॥

१ हे अरविन्दाक्ष कमलनेत्र विष्णो तव पदकमलं वन्दे । कीदृशं तद्विषयाह—वृन्दारकोति । वृन्दारकाः देवाः । मन्दाकिनी गङ्गा । अनेन तस्य कोपि महिमालिंशय उक्तः । चतुर्वर्गः चतुर्विधपुरुषार्थ एव चतुष्पदं यस्य, २ अत्युच्छ्रिताः, ३ प्रतिभाग० इ० पा०, ४ विबुद्धः इ० पा०.

अथ । अर्थं रात्रेर्धरात्रः । 'अर्थं नपुंसकम्' इत्येकदेशसमासः । 'अहःसर्वैकदेश-
संख्यातपुण्याच्च रात्रेः' इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । 'रात्राह्राहाः पुंसि' इति नियमात्पु-
स्त्वम् । अर्धरात्रे निशीथे स्तिमितप्रदीपे सुप्तजने शय्यागृहे प्रबुद्धः । न तु
सुप्तः । कुशः । प्रवासस्थकलत्रवेषास् प्रोषितभर्तृकावेषाम् । अदृष्टा पूर्वमित्यदृष्टपूर्वा-
ताम् [अदृष्टपूर्वा] । सुसुपेति समासः ! वनिताम् अपश्यत् ॥

सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः स्थित्वा पुरस्तात्पुरुहूतभासः ।

जैतुः परेषां जयशब्दपूर्वं तस्याञ्जलिं बन्धुमतो ववन्ध ॥ ५ ॥

सा वनिता साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः सज्जनसाधारणराज्यश्रियः पुरुहूतभासः
इन्द्रतेजसः परेषां सङ्घां जैतुः बन्धुमतः तस्य कुशस्य पुरस्तात्स्थित्वा जयश-
ब्दपूर्वं यया तथा अञ्जलिं ववन्ध ॥

अथान्नपोढागलमप्यगारं छायाविवादर्शितलं प्रविष्टाय ।

सविस्मयो दाशरथ्येस्तनूजः प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः ॥ ६ ॥

अथ सविस्मयः पूर्वार्धेन शरीरपूर्वभागेन विसृष्टतल्पस्यक्तशय्यः [पूर्वार्धविसृष्टत-
ल्पः] दाशरथ्येस्तनूजः कुशः । अन्नपोढागलम् अनुदाटितविक्रमम् अपि ।
'तद्विक्रमेऽगलं न ना' इत्यमरः । अगारम् । आदर्शितलं छायामिव प्रविष्टां
तां वनितां प्रोवाच अवदत् ।

लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।

विभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥ ७ ॥

का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।

आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥ ८ ॥

युग्मम् । सावरणेऽपि गेहे लब्धान्तरा लब्धावकाशा । त्वमिति शेषः योगप्र-
भावश्च ते न लक्ष्यते । मृणालिनी हैमं हिमकृतम् उपरागं उपद्रवं इव ।
अनिर्वृतानां दुःखितानां आकारं विभर्षि च । न हि योगिनां दुःखमस्तीति भावः ।
किं च । हे शुभे त्वं का कस्य वा परिग्रहः पत्नी । ते तव मदभ्यागमे कारणं
[मदभ्यागमकारणं] वा किम् । वशिनां जितेन्द्रियाणां रघूणां मनः परस्त्रीपु-
विषये विमुखा प्रवृत्तिर्यस्य तत् [परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति] तथाभूतं मत्वा आचक्ष्व ॥

तमब्रवीत्सा गुरुऽणानवद्या या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन ।

तस्याः पुरः संप्रति धीतनाथां जानीहि राज्ञोधिदेवतां माम् ॥ ९ ॥

सा वनिता तं कुशं अब्रवीत् । अनवद्या अदोषा या पूः स्वपदोन्मुखेन

विष्णुपदोन्मुखेन गुरुणा त्वत्पित्रा नीतपौरा हे राजन्, मां संप्रति वीतनाथां
अनाथां तस्याः पुरः नगर्यां अयोध्यायाः अधिदेवतां जानीहि ॥

वस्वौकसारामभिभूय साहं सौराज्यबद्धोत्सवया विभूत्या ।

समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥ १० ॥

सा अहं सौराज्येन राजन्वत्तया हेतुना बद्धोत्सवया [सौराज्यबद्धोत्सवया]
विभूत्या । वस्वौकसारा अलकापुरी । 'अलकापुरी वस्वौकसारा स्यात्' इति कोशः । अथवा
मानसोत्तरशैलशिखरवर्तिनी शक्रनगरी । 'वस्वौकसारा शक्रस्य' इति विष्णुपुराणात् । तां
[वस्वौकसाराम्] अभिभूय तिरस्कृत्य समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये सति करु-
णामवस्थां दीनां दशां प्रपन्ना प्राप्ता ॥

विशीर्णतैल्पादृशतो निवेशः पर्यस्तशालः प्रभुणा विना मे ।

विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्यं दिनान्तमुग्रानिलभिन्नमेघम् ॥ ११ ॥

तल्पान्यद्वालिकाः । 'तल्पं शय्याद्वदारेषु' इत्यमरः । अद्यानि गृहभेदाः । 'अहं भक्ते च
शुष्के च क्षौमेऽत्यर्थे गृहान्तरे' इति विश्वः । [विशीर्णतैल्पादृशतो निवेशः] विशीर्णानि तल्पाना-
मद्वानां च शतानि यस्य सः तथोक्तः । 'विशीर्णकल्पादृशतो निवेशः' इति वा पाठः । अद्याः
क्षौमाः । 'स्यादृहः क्षौममस्त्रियाम्' इत्यमरः । ईषदसमाप्तं विशीर्णानि विशीर्णकल्पान्यदृशतानि
यस्य स तथोक्तः । पर्यस्तशालः छस्तप्राकारः । 'प्राकारो वरणः शालः' इत्यमरः । प्रभुणा
स्वामिना विना एवभूतः मे निवेशः निवेशनम् । अस्तनिमग्नसूर्यम् अस्ताद्विलीनाकर्कमुग्रा-
निलेन भिन्नमेघं [उग्रानिलभिन्नमेघम्] दिनान्तं विडम्बयति अनुकरोति ॥

निशासु भास्वत्कलनूपुराणां यः संचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।

नदन्मुखोल्काविचितामिषाभिः सै वाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥ १२ ॥

निशासु भास्वान्ति दीप्तिमन्ति कलान्यव्यक्तमधुराणि नूपुराणि यासां तासां [भास्व-
त्कलनूपुराणां] अभिसारिकाणाम् । 'कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका' ।
इत्यमरः । यः राजपथः संचरत्यनेनेति संचरः । संचारसाधनं अभूत् । 'गोचरसंचर-'
इत्यादिना घप्रत्ययान्तो निपातः । नदत्सु मुखेषु या उल्कास्ताभिर्विचितामिषाभिः [नदन्मुखो-
ल्काविचितामिषाभिः] अन्विष्टमांसाभिः । शिवाभिः क्रोधीभिः स राजपथः वाह्यते
गम्यते । बहिरन्यो बहिधातुरस्तात्युपदेशः ॥

आस्फालितं यत्प्रमदाकराग्रैर्मृदङ्गधीरध्वनिर्मन्वगच्छत् ।

वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥ १३ ॥

यदम्भः प्रमदाकराग्रैः आस्फालितं ताडितं सत् । जलक्रीडास्विति शेषः । मृदङ्गानां

१ विशीर्णकल्पा०, विशीर्ण-विस्तीर्ण-तलो गृहसन्निवेशः इ० पा० २ अर्ध० ३ संचरः ४ ज्वलन्मु-
खोल्का०, कार्वाचिता०, काविदिता० इ० पा० ५ संवाह्यते० ६ निताम० ७ दीर्घिकाश्च ।

यो धीरध्वनिस्तं [मृदङ्गधीरध्वनिम्] अन्वगच्छत् अन्वकरोत् । तद्दीर्घिकाणा-
मम्भः इदानीं वन्यैर्महिषैः कर्तृभिः शृङ्गैर्विषाणैराहतं [शृङ्गाहतं] सत् क्रोशति ।
न तु मृदङ्गध्वनिमनुकरोतीत्यर्थः ॥

वृक्षे शया यष्टिनिवासभङ्गान्मृदङ्गशब्दापगमादलास्याः ।

प्राप्ता दवोल्काहतशेषवर्हाः क्रीडामयूरा वनवर्हिणत्वम् ॥ १४ ॥

यष्टिरेव निवासः स्थानं तस्य भङ्गात् [यष्टिनिवासभङ्गात्] । वृक्षे शेरत इति वृक्षे-
शयाः । 'अधिकरणे शेतेः' इत्यच्प्रत्ययः । 'शयवासवासिष्वकालात्' इत्यलुक्ससम्प्राः ।
मृदङ्गशब्दानामपगमादभावात् । [मृदङ्गशब्दापगमात्] अलास्याः गृह्यशब्दाः । दवोऽर-
ण्यवह्निः । 'दवदवौ वनारण्यवह्नी' इत्यमरः । तस्योल्काभिः स्फुरितैर्हतेभ्यः शेषाणि वर्हाणि
येषां ते [दवोल्काहतशेषवर्हाः] क्रीडामयूराः वनवर्हिणत्वं वनमयूरत्वं प्राप्ताः ॥

सोपानमार्गेषु च येषु रामा निक्षिप्तवत्यश्चरणान्सरागान् ।

सद्यो हतन्यङ्कुभिरस्रदिग्धं व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयते मे ॥ १५ ॥

किंच । येषु सोपानमार्गेषु रामाः स्मरन्त्यः सरागान् लाक्षारसार्द्रान् चरणाञ्चि-
क्षितवत्यः । तेषु मे मम मार्गेषु सद्यः हतन्यङ्कुभिः मारितमृगैः व्याघ्रैः अस्त्रदिग्धं
सधिरलितं पदं निधीयते ॥

चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ॥

नखाङ्कुशाघातविभिन्नकुम्भाः संरब्धसिंहप्रहृतं वहन्ति ॥ १६ ॥

पद्मवनमवतीर्णाः प्रविष्टाः [पद्मवनावतीर्णाः] तथा लिखिता इत्यर्थः । करेणुभिः
करिणीभिः । चित्रगताभिरेव । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे' इत्यमरः । दत्तमृणालभङ्गाः चित्र-
द्विपाः आलेख्यमातङ्गाः । नखा एवाङ्कुशाः । तेषामाघातैर्विभिन्नकुम्भाः नखाङ्कुशाघात-
विभिन्नकुम्भाः सन्तः संरब्धसिंहप्रहृतं कुपितसिंहप्रहारं वहन्ति ॥

स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानामुत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।

स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गान्निर्मोकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥ १७ ॥

उत्क्रान्तवर्णक्रमा विशीर्णवर्णविन्यासास्ताश्च धूसराश्च यास्तासां [उत्क्रान्तवर्णक्रमधूस-
राणाम्] स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानां स्त्रीप्रतिकृतीनां दासमयीणां फणिभिर्वि-
मुक्ताः निर्मोकाः कञ्चुका एव पट्टाः [निर्मोकपट्टाः] । 'समौ कञ्चुकनिर्मोकौ' इत्यमरः ।
सङ्गात् सक्तत्वात् स्तनोत्तरीयाणि स्तनाच्छादनवस्त्राणि भवन्ति ॥

कालान्तरश्यामसुधेषु नक्तमितस्ततो रुढतृणाङ्कुरेषु ।

त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥ १८ ॥

[कालान्तरश्यामसुधेषु] कालान्तरेण कालभेदवशेन श्यामसुधेषु मलिनचूर्णेषु इत-
स्ततः रुढतृणाङ्कुरेषु हर्म्येषु गृहेषु नक्तं रात्रौ [मुक्तागुणशुद्धयः] मुक्तागुणानां
शुद्धिरिव शुद्धिः स्वाच्छन्त्यं येषां तादृशाः अपि । ततः पूर्वं ये मूर्च्छन्ति स्म ते एव चन्द्रपादाः
चन्द्ररश्मयः । 'पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशाः' इत्यमरः । न मूर्च्छन्ति । न प्रतिफलन्तीत्यर्थः ॥

आवर्ज्यं शाखाः सदयं च यासां पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।

वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः क्रिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥ १९ ॥

किंच । विलासिनीभिः सदयं शाखाः लतावलयान् आवर्ज्य आनमय्य यासां
लतानां पुष्पाणि उपात्तानि गृहीतानि । ताः मदीयाः उद्यानलताः । वन्यैः पुलिन्दैः
म्लेच्छविशेषैः इव वानरैः । उभयैरपीत्यर्थः । क्रिश्यन्ते पीड्यन्ते । क्रिश्नातेः कर्मणि लट् ।
'भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ।' इत्यमरः ॥

रात्रावनाविष्कृतदीपभासः कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।

तिरस्क्रियन्ते कृमितन्तुजालैर्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ २० ॥

रात्रौ अनाविष्कृतदीपभासः । दीपप्रभाशून्या इत्यर्थः । दिवापि दिवसेऽपि
[कान्तामुखश्रीवियुताः] कान्तामुखानां श्रिया कान्त्या वियुता रहिताः । विच्छिन्नो नष्टो
धूमप्रसरो येषां ते [विच्छिन्नधूमप्रसराः] गवाक्षाः कृमितन्तुजालैः लतातन्तु-
वितानैः तिरस्क्रियन्ते लज्जन्ते ॥

बलिक्रियावर्जितसैकतानि स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति ।

उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥ २१ ॥

'बलिः पूजोपहारः स्यात्' इति शाश्वतः । बलिक्रियावर्जितानि सैकतानि येषां तानि
[बलिक्रियावर्जितसैकतानि] स्नानीयानि स्नानसाधनानि चूर्णादीनि । 'कृत्यत्युटो
बहुलम्' इति करणेऽनीयप्रत्ययः । स्नानीयसंसर्गम् अनाप्नुवन्ति सरयूजलानि
शून्यानि रिक्तानि उपान्तेषु वानीरगृहाणि येषां तानि [उपान्तवानीरगृहाणि] च
दृष्ट्वा दूये परित्यजे ॥

तदर्हसीमां वसतिं विसृज्य मामभ्युपैतुं कुलराजधानीम् ।

हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ २२ ॥

तत् तस्मात् इमां वसतिं कुशावतीं विसृज्य कुलराजधानीम् अयोध्यां माम्
अभ्युपैतुमर्हसि । कथमिव । ते गुरुः पिता रामः तां प्रसिद्धां कारणवशान्मानुषीं [कारण-
मानुषीं] तनुं मानुषमूर्तिं हित्वा परमात्ममूर्तिं यथा विष्णुमूर्तिमिव ॥

तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्प्राग्रहरो रघूणाम् ।

पूरण्यभिव्यक्तमुखप्रसादा शरीरबन्धेन तिरोर्बभूव ॥ २३ ॥

रघूणां प्राग्रहरः श्रेष्ठः कुशः तस्याः पुरः प्रणयं याच्नां प्रतीतः हृष्टः सन् तथेति प्रत्यग्रहीत् स्वीकृतवान् । पूः पुराधिदेवता अपि अभिव्यक्तमुखप्रसादा सती । इष्टलाभादिति भावः । शरीरबन्धेन शरीरयोगेन करणेन तिरोर्बभूव अन्तर्दधे । मानवं रूपं विहाय दैवं रूपमग्रहीदित्यर्थः ॥

तदद्भुतं संसदि रात्रिवृत्तं प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस ।

श्रुत्वा त एनं कुलराजधान्या साक्षात्पतित्वे वृतमभ्यनन्दन् ॥ २४ ॥

नृपतिः कुशः तदद्भुतं रात्रिवृत्तं रात्रिवृत्तान्तं प्रातः संसदि सभायां द्विजेभ्यः शशंस । ते द्विजाः श्रुत्वा एनं कुशं कुलराजधान्या साक्षात् स्वयमेव पतित्वे विषये वृतम् अभ्यनन्दन् । पतित्वेन वृतोऽसीत्यपूजयन् । आशीर्भिरिति शेषः । अत्र गार्ग्यः—‘दृष्टा स्वप्नं शोभनं नैव सुप्तात्पश्चाद्दृष्टो यः स पाकं विधत्ते । शंसेदिष्टं तत्र साधुर्द्विजेभ्यस्ते चाशीर्भिः प्रीणयेयुर्नरेन्द्रम् ॥ इदमपि स्वप्नतुल्यमिति भावः ॥

कुशावतीं श्रोत्रियसात्स कृत्वा यात्रानुकूलेऽहनि सावरोधः ।

अनुद्रुतो वायुरिवाभ्रवृन्दैः सैन्यैरयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥ २५ ॥

स कुशः कुशावतीं श्रोत्रियेषु छान्दसेष्वधीनां श्रोत्रियसात् । ‘तदधीनवचने’ इति सातिप्रत्ययः । ‘श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते’ इति निपातः । ‘श्रोत्रियश्छान्दसौ समौ’ इत्यमरः । कृत्वा यात्रानुकूलेऽहनि सावरोधः सान्तःपुरः सन् । वायुः अभ्रवृन्दैरिव । सैन्यैः अनुद्रुतः अनुगतः सन् अयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥

सा केतुमालोपवना बृहद्भिर्विहारशैलानुगतेव नागैः ।

सेना रथोदारगृहा प्रयाणे तस्याभवज्जंगमराजधानी ॥ २६ ॥

केतुमाला एवोपवनानि यस्याः सा [केतुमालोपवना] बृहद्भिः नागैः गजैर्विहारशैलैः क्रीडाशैलैरनुगता [विहारशैलानुगता] इव स्थिता । रथा एवोदारगृहा यस्याः सा [रथोदारगृहा] सा सेना तस्य कुशस्य प्रयाणे जंगमराजधानी संचारिणी नगरीव अभवत् बभूव ॥

तेनातपत्रामलमण्डलेन प्रस्थापितः पूर्वनिवासभूमिम् ।

बभौ बलौघः शशिनीदितेर्न वेलामुदन्वानिव नीयमानः ॥ २७ ॥

आतपत्रमेवामलं मण्डलं बिम्बं यस्य तेन [आतपत्रामलमण्डलेन] तेन कुशेन पूर्वनिवासभूमिम् अयोध्यां प्रति प्रस्थापितः बलौघः । आतपत्रवदमलमण्डलेन उदितेन शशिना वेलाम् नीयमानः प्राप्यमाणः । उदकमस्यास्तीति उदन्वान् । उदधिः इव । बभौ । ‘उदन्वानुदधौ च’ इति निपातनात्साधुः ॥

तस्य प्रयातस्य वरूथिनीनां पीडामपर्याप्तवतीव सोढुम् ।

वसुंधरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यारुरोहेव रजश्छलेन ॥ २८ ॥

प्रयातस्य प्रस्थितस्य तस्य कुशस्य वरूथिनीनां सेनानां कर्तृणां । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्तरि षष्ठी । पीडां सोढुम् अपर्याप्तवती इव अशक्तेव वसुंधरा रज-
श्छलेन द्वितीयं विष्णुपदं आकाशं अध्यारुरोह इव । इत्युत्प्रेक्षा ॥

उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात्पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती ।

सा यत्र सेना ददृशे नृपस्य तत्रैव सामग्र्यमतिं चकार ॥ २९ ॥

पश्चात् कुशावत्याः सकाशात् गमनाय प्रयाणाय तथा पुरः अग्रे निवेशे निमित्ते । निवेष्टुं चेत्यर्थः । उद्यच्छमाना उद्योगं कुर्वती । 'समुदाङ्म्यो यमोऽग्र्ये' इत्यस्य सकर्मका-
धिकारत्वादात्मनेपदम् । पथि च व्रजन्ती नृपस्य कुशस्य सा सेना यत्र पश्चात्पुरो मध्ये वा ददृशे तत्रैव सामग्र्यमतिं कृत्स्नताबुद्धिं चकार । अपरिमिता तस्य सेनेत्यर्थः ॥

तस्य द्विपानां मदवोरिसेकात्खुराभिघाताच्च तुरंगमाणाम् ।

रेणुः प्रपेदे पथि पङ्कभावं पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय नेतुं ॥ ३० ॥

नेतुः तस्य कुशस्य द्विपानां मदवारिभिः सेकात् [मदवारिसेकात्] तुरंगमाणां
खुराभिघाताच्च यथासंख्यं पथि रेणुः रजः पङ्कभावं पङ्कतां प्रपेदे । पङ्कोऽपि रेणु-
त्वम् इयाय ॥ तस्य तावदस्तीत्यर्थः ॥

मार्गैषिणी सा कटकान्तरेषु वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना ।

चकार रेवेव महाविरावा बद्धप्रतिश्रुन्ति गुहामुखानि ॥ ३१ ॥

वैन्ध्येषु विन्ध्यसंबन्धिषु कटकान्तरेषु नितम्बावकाशेषु । 'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽङ्गे'
इत्यमरः । मार्गैषिणी मार्गावलंकिनी । अत एव बहुधा विभिन्ना । महाविरावा
दीर्घशब्दा सा सेना । रेवा इव नर्मदेव । 'रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेखलकन्यका ।' इत्य-
मरः । गुहामुखानि बद्धप्रतिश्रुन्ति प्रतिध्वानवन्ति चकार अकरोत् ॥

स धातुभेदारुणयाननेमिः प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः ।

व्यलङ्घ्यद्विन्ध्यमुपायनानि पश्यन्पुलिन्दैरुपपादितानि ॥ ३२ ॥

[धातुभेदारुणयाननेमिः] धातूनां गैरिकादीनां भेदेनारुणा याननेमी रथचक्रवारा
यस्य । [प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः] प्रयाणे ये ध्वनयः क्षेपडहेषादयः । तन्मिश्राणि तूर्याणि
ययैवंविधः स प्रभुः कुशः । पुलिन्दैः किरातैः उपपादितानि समर्पितानि उपाय-
नानि पश्यन् । विन्ध्यं व्यलङ्घ्यत् ॥

तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात्प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।

अयत्नबालव्यजनीबभूवुर्हसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः ॥ ३३ ॥

१ विसोढुम्. २ वा. ३ पदं. ४ राग. ५ भ्रूयः. ६ मार्गैषिणी. ७ विन्ध्यस्य, विन्ध्येषु.
८ प्रताप, प्रयात.

तदीये वैन्द्ये तीर्थे अवतारे गजा एव सेतुस्तस्य बन्धात् [गजसेतुबन्धात्] हेतोः
प्रतीपगां पश्चिमवाहिनीं गङ्गां मुत्तरतोऽस्य कुशस्य नभोलङ्घनेन ळोलपक्षाः [नभोल-
ङ्घनलोलपक्षाः] हंसाः [अयत्नबालव्यजनीबभूवुः] अयत्नेन बालव्यजनीबभूवुः
चमराण्यभूवन् । अभूततद्भावे चिः ॥

स पूर्वजानां कपिलेन रोषाद्भस्मावशेषीकृतविग्रहाणाम् ।

सुरालयप्राप्तिनिमित्तमम्भस्त्रैस्रोतसं नौलुलितं ववन्दे ॥ ३४ ॥

स कुशः कपिलेन मुनिना रोषात् भस्मावशेषीकृता विग्रहा देहा येषां तेषां [भस्मा-
वशेषीकृतविग्रहाणाम्] पूर्वजानां वृद्धानां सागराणां सुरालयस्य स्वर्गस्य प्राप्तौ
निमित्तम् [सुरालयप्राप्तिनिमित्तम्] नौभिर्लुलितम् [नौलुलितम्] क्षुभितम् ।
त्रैस्रोतस इदं त्रैस्रोतसम् । गाङ्गं अम्भः ववन्दे ॥

इत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरन्ते कूलं समासाद्य कुशः सरय्वाः ।

वेदिप्रतिष्ठान्वितताध्वराणां यूपानपश्यच्छतशो रघूणाम् ॥ ३५ ॥

इति कैश्चिदहोभिः अध्वनोऽन्ते अवसाने कुशः सरय्वाः कूलं समासाद्य
वितताध्वराणां विस्तृतमखानां रघूणाम् । वेदिः प्रतिष्ठास्पदं येषां तान् [वेदिप्रतिष्ठान्]
यूपान् शतशोऽपश्यत् ॥

आधूय शाखाः कुसुमद्रुमाणां स्पृष्ट्वा च शीतान्सरयूतरंगान् ।

तं क्लान्तसैन्यं कुलराजधान्याः प्रत्युज्जगामोपवनान्तैर्वायुः ॥ ३६ ॥

कुलराजधान्याः उपवनान्तवायुः कुसुमद्रुमाणां शाखाः आधूय ईषदूत्वा ।
सुरभिर्मन्दश्चेत्यर्थः । शीतान्सरयूतरंगांश्च स्पृष्ट्वा । अनेन शैत्योक्तिः । क्लान्तसैन्यं तं
कुशं प्रत्युज्जगाम ॥

अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यस्तस्याः पुरः पौरसखः स राजा ।

कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि निवेशयामास बली बलानि ॥ ३७ ॥

अथ रिपुषु मग्नं शल्यं शङ्कुः शरो वा यस्य सः [रिपुमग्नशल्यः] । 'शल्यं शङ्कौ
शरे वंशे' इति विश्वः । पौराणां सखा पौरसखः । [कुलध्वजः] कुलस्य ध्वजश्चिह्न-
भूतः बली स राजा चलाश्चलन्तो वा ध्वजा येषां तानि [चलध्वजानि] तानि
बलानि सैन्यानि तस्याः पुरः पुर्याः उपशल्ये ग्रामान्ते । 'ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्'
इत्यमरः । निवेशयामास ॥

तां शिल्पिसंघाः प्रभुणा नियुक्तास्तथागतां संभृतसाधनत्वात् ।

पुरं नवीचक्रुरपां विसर्गान्मेघा निदाघर्लपितामिवोर्वीम् ॥ ३८ ॥

प्रभुणा नियुक्ताः शिल्पिनां तक्षादीनां संघाः [शिल्पिसंघाः] संभृतसा-
धनत्वात् मिलितोपकरणत्वात् तां तथागताम् । शून्यामित्यर्थः पुरं अयोध्याम् ॥

मेघाः अपां विसर्गात् जलसेकात् निदाघग्लपितां ग्रीष्मतप्ताम् उर्वामिव ।
नवीचक्रुः परिपूरयांचक्रुः ॥

ततः सपर्यां सपशूपहारां पुरः परार्ध्यप्रतिमागृहीयाः ।

उपोषितैर्वास्तुविधानविद्भिर्निर्वर्तयामास रघुप्रवीरः ॥ ३९ ॥

ततः रघुप्रवीरः कुशः प्रतिमा देवताप्रतिकृतयः । अर्च्या इत्यर्थः । परार्ध्यप्रतिमा-
गृहायाः प्रशस्तदेवतायतनायाः पुरः उपोषितैर्वास्तुविधानविद्भिः प्रयोज्यैः पशूपहाराः
संहितां सपशूपहारां सपर्यां निर्वर्तयामास कारयामास । अत्र प्यन्ताणिचपुनरित्यनु-
संधेयम् । अन्यथा वृतेरकर्मकस्य करोत्यर्थत्वे कारयत्यर्थाभावप्रसङ्गात् । भवितव्यं वृतेरप्यन्त-
कर्त्रा प्रयोज्यत्वेन निर्देशात्प्रयोगान्तरस्यापेक्षितत्वात् ॥

तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ।

यथाहर्मन्यैरनुजीविलोकं संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४० ॥

स कुशः तस्याः पुरः संबन्धि राजोपपदं राजशब्दपूर्वं निशान्तम् । राजभवन-
मित्यर्थः । 'निशान्तं भवनोपसोः' इति विश्वः । कामी कान्ताहृदयमिव । प्रविश्य ।
अन्यैः निशान्तैः अनुजीविलोकं अमात्यादिकं यथाप्रधानं मान्यानुसारेण । यथाहं
यथोचितम् । तत्तदुचितगृहेरित्यर्थः । संभावयामास ॥

सा मन्दुरासंश्रयिभिस्तुरंगैः शालाविधिस्तम्भगतैश्च नागैः ।

पूरावभासे विपणिस्थपर्ण्यां सर्वाङ्गनद्धाभरणेव नारी ॥ ४१ ॥

विपणिस्थानि पण्यानि क्रयविक्रयार्हवस्तुनियस्याः सा [विपणिस्थपर्ण्या] । 'विपणिः
पण्यवीथिका' इत्यमरः । सा पूः अयोध्या मन्दुरासंश्रयिभिः अश्वशालासंश्रयणशीलैः ।
'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । 'जिह्वक्षि-' इत्यादिनेनिप्रत्ययः । तुरंगैः अश्वैः ।
[शालाविधिस्तम्भगतैः] शालासु गृहेषु ये विधिना स्थापिताः स्तम्भास्ताम्भगतैः प्राप्तैः
नागैश्च । सर्वाङ्गेषु नद्धान्याभरणानि यस्याः सा [सर्वाङ्गनद्धाभरणा] नारी इव ।
आवभासे ॥

वसन्तस्य तस्यां वसतौ रघूणां पुराणशोभामधिरोपितायाम् ।

न मैथिलेयः स्पृहयांबभूव भर्त्रे दिवो नाप्यलकेश्वराय ॥ ४२ ॥

स मैथिलेयः कुशः पुराणशोभां पूर्वशोभां अधिरोपितायां तस्यां रघूणां
वसतौ अयोध्यायां वसन् । दिवः भर्त्रे देवेन्द्राय तथा अलकेश्वराय कुबेराय अपि
न स्पृहयांबभूव । तावपि न गणयामासेत्यर्थः । 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ।
एतेनायोध्याया अन्यनगरातिशायित्वं गम्यते ॥

कुशस्य कुमुद्वतीसंगमं प्रस्तौति—

अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीयमेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम् ।

निःश्वासहार्यांशुकमाजगाम धमः प्रियावेषमिवोपदेष्टुम् ॥ ४३ ॥

अथ अस्य कुशस्य । रत्नैर्मुक्तामणिभिर्ग्रथितान्युत्तरीयाणि यस्मिंस्तम् । [रत्नग्रथितो-
त्तरीयम्] एकान्तमत्यन्तं पाण्डुः स्तनयोर्लम्बिनो हारा यस्मिंस्तम् [एकान्तपाण्डु-
स्तनलम्बिहारम्] । निःश्वासहार्याण्यतिसूक्ष्माण्यंशुकानि यत्र तं [निःश्वासहार्या-
शुकम्] । एवं शीतलप्रायं प्रियाया वेषं [प्रियावेषं] नेपथ्यम् उपदेष्टुमिव । धर्मः
प्रीप्सः आजगाम ॥

अगस्त्यचिह्नादयनात्समीपं दिगुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते ।

आनन्दशीतामिव बाष्पवृष्टिं हिमस्रुतिं हैमवतीं ससर्ज ॥ ४४ ॥

अगस्त्यचिह्नं यस्य तस्मात् [अगस्त्यचिह्नात्] अयनात् मार्गादक्षिणायनात्
भास्वति समीपं संनिवृत्ते सति । उत्तरा दिक् । आनन्दशीता बाष्प-
वृष्टिमिव । हैमवतीं हिमवत्संबन्धिनीं हिमस्रुतिं हिमनिष्यन्दं ससर्ज । अत्र
प्रीषितप्रियासमागमसमाधिर्गम्यते ॥

प्रवृद्धतापो दिवसोऽतिमात्रमत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी ।

उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ जायापती सानुशयाविवास्ताम् ॥ ४५ ॥

अतिमात्रं प्रवृद्धतापः दिवसः । अत्यर्थमेव अनल्पं तन्वी कृत्वा क्षणदा च ।
द्व्येतावुभौ । विरोधक्रियया प्रणयकलहादिना विरोधाचरणेन विभिन्नौ सानुशयौ
सानुतापौ जायापती दंपती इव । आस्ताम् । तयोरपि तापकार्यसंभवात्तत्स-
दशावभूतामित्यर्थः ॥

दिने दिने शैवलवन्त्यधस्तात्सोपानपर्वाणि विमुञ्चदम्भः ।

उद्दण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणां नारीनितम्बद्वयसं बभूव ॥ ४६ ॥

दिने दिने प्रतिदिनं शैवलवन्ति अधस्तात् यानि [सोपानपर्वाणि] सोपानानां
पर्वाणि भङ्ग्यस्तानि विमुञ्चत् । अत एव उद्दण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणाम् अम्भः ।
नारीनितम्बः प्रमाणमस्य नारीनितम्बद्वयसं बभूव । विहारयोग्यमभूदित्यर्थः । 'प्रमाणे
द्वयसञ्च-' इति द्वयसञ्चत्ययः ॥

वनेषु सायंतनमल्लिकानां विजृम्भणोद्गन्धिषु कुड्मलेषु ।

प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सर्शब्दं संख्यामिवैषां भ्रमरश्चकार ॥ ४७ ॥

वनेषु [विजृम्भणोद्गन्धिषु] विजृम्भणेन विकासोद्गन्धिषूत्कृतसौरभेषु । 'गन्धस्य-'
इत्यादिना समासान्त इकारादेशः । सायंतनमल्लिकानां कुड्मलेषु सशब्दं यथा तथा
[प्रत्येकनिक्षिप्तपदः] प्रत्येकमेकैकस्मिन्निक्षिप्तपदः । मकरन्दलोभादित्यर्थः । भ्रमरः
एषां कुञ्जलानां संख्यां गणनां चकार इव ॥

स्वेदानुविद्धार्द्रनखक्षताङ्के भूयिष्ठसंदष्टशिखं कपोले ।

च्युतं न कर्णादपि कामिनीनां शिरीषपुष्पं सहसा पपात ॥ ४८ ॥

स्वेदानुविद्धमार्द्रं नूतनं नखक्षतमङ्को यस्य तस्मिन् [स्वेदानुविद्धार्द्रनखक्षताङ्के]
कामिनीनां कपोले भूयिष्ठमित्यर्थे संदष्टशिखं [भूयिष्ठसंदष्टशिखं] विश्लिष्टकेसरम् ।
अत एव कर्णात् च्युतमपि । शिरीषपुष्पं सहसा न पपात ॥

यन्त्रप्रवाहैः शिशिरैः परीतान्रसेन धौतौतन्मलयोद्भवस्य ।

शिलाविशेषानधिशय्य निन्युर्धारागृहेष्वातपमृद्धिमन्तः ॥ ४९ ॥

अद्धिमन्तः धनिकाः धारागृहेषु यन्त्रधारागृहेषु शिशिरैर्यन्त्रप्रवाहैः यन्त्रसंचा-
रितसलिलपूरैः परीतान् व्याप्तान् मलयोद्भवस्य रसेन चन्दनोदकेन धौतान् क्षालि-
तान् शिलाविशेषान् मणिमयासनानि अधिशय्य तेषु शयित्वा आतपं निन्युः
आतपपरिहारं चक्रुः ॥

स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं विन्यस्तसायंतनमल्लिकेषु ।

कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः केशेषु लेभे बलंमङ्गनानाम् ॥ ५० ॥

[वसन्तात्ययमन्दवीर्यः] वसन्तस्यात्मसहकारिणोऽत्ययेनातिक्रमेण मन्दवीर्योऽति-
दुर्बलः कामः स्नानार्द्राश्च ते मुक्ताश्च । धूपसंचारणार्थमित्यर्थः । तेषु [स्नानार्द्रमुक्तेषु]
अनुधूपवासं धूपवासानन्तरं विन्यस्ताः सायंतनमल्लिका येषु तेषु [विन्यस्तसायंतन-
मल्लिकेषु] । अङ्गनानां केशेषु बलं लेभे । तैस्त्वदीपित इत्यर्थः ॥

आपिञ्जरा बद्धरजःकणत्वान्मञ्जर्युदारा शुशुभेऽर्जुनस्य ।

दग्ध्वापि देहं गिरिशेन रोषात्खण्डीकृता ज्येव मनोभवस्य ॥ ५१ ॥

बद्धरजःकणत्वात् व्यासरजःकणत्वात् आपिञ्जरा उदारा द्राघीयसी अर्जुनस्य
ककुभश्चक्षस्य । 'इन्द्रदुः ककुभोऽर्जुनः' इत्यमरः । मञ्जरी । देहं दग्ध्वापि रोषाद्गिरिशेन
गिरिरस्त्यस्य निवासत्वेन गिरिशस्तेन । लोमादित्वाच्छप्रत्ययः । गिरौ शेत इति विग्रहे तु 'गिरौ
शेतेर्देः' इत्यस्य छन्दसि विधानाल्लोके प्रयोगानुपपत्तिः स्यात् । तस्मात्पूर्वोक्तमेव विग्रहवाक्यं
न्याय्यम् । खण्डीकृता मनोभवस्य ज्या मौर्वी इव । शुशुभे ॥

मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीधुं नवपाटलं च ।

संबन्धनता कामिजनेषुं दोषाः सर्वे निदाघावधिना प्रमृष्टाः ॥ ५२ ॥

मनोज्ञगन्धं इति सर्वत्र संबध्यते । सहकारभङ्गं चूतपल्लवखण्डम् । पुराणं निर्वापितं
शेतेऽजनेनेति शीधुः पक्केक्षुरसप्रकृतिकः सुराविशेषस्तम् [पुराणशीधुम्] । 'शीधो धुक'

इत्युणादिसूत्रेण 'शीङ् स्वप्ने' इत्यस्माद्धातौर्धुक्प्रत्ययः । 'पक्वैरिधुरसैरस्वी शीघ्रुः पक्वरसः शिवः' इति यादवः । नवं पाटलायाः पुष्पं पाटलं [नवपाटलं] च संवध्नता संघट्टयता निदा-
घावधिना ग्रीष्मकालेन । 'अवधिस्त्ववधाने स्यात्सीम्नि काले विलेडपि च ।' इति विश्वः ।
कामिजनेषु विषये सर्वे दोषाः तापादयः प्रमृष्टाः परिहृताः ॥

जनस्य तस्मिन्समये विगाढे बभूवतुद्वौ सविशेषकान्तौ ।

तापापनोदक्षमपादसेवौ स चोदयस्थौ नृपतिः शशी च ॥ ५३ ॥

तस्मिन्समये ग्रीष्मे विगाढे कठिने सति जनस्य द्वौ सविशेषं सातिशयं यथा तथा-
कान्तौ [सविशेषकान्तौ] बभूवतुः । कौ द्वौ । तापापनोदे क्षमा योग्या पादयोरङ्घ्रयोः
पादानां रस्मीनां च सेवा ययौस्तौ [तापापनोदक्षमपादसेवौ] उदयस्थौ अभ्युदयस्थौ
स च नृपतिः शशी च ॥

अथोर्मिलोलोन्मदराजहंसे रोधोलतापुष्पवहे सरय्वाः ।

विहर्तुमिच्छा वनितासखस्य तस्याम्भसि ग्रीष्मसुखे बभूव ॥ ५४ ॥

अथ ऊर्मिषु लोलः सतृष्णा उन्मदा राजहंसा यस्मिन्तास्मिन् [ऊर्मिलोलोन्मदरा-
जहंसे] । 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः । रोधोलतापुष्पाणां वहे प्रापके [रोधोलता-
पुष्पवहे] । पचायच् । [ग्रीष्मसुखे] ग्रीष्मेषु सुखे सुखकरे सरय्वाः अम्भसि
पयसि तस्य कुशस्य वनितासखस्य । वनिताभिः सहेत्यर्थः । विहर्तुमिच्छा बभूव ॥

स तीरभूमौ विहितोपकार्यामानायिभिस्तामपकृष्टनक्राम् ।

विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥ ५५ ॥

चक्रधरप्रभावः विष्णुतेजाः स कुशः तीरभूमौ विहितोपकार्या यस्यास्ताम् [विहि-
तोपकार्याम्] । आनायो जालमेषामस्तीत्यानायिनो जालिकाः । 'जालमानायः' इति निपातः ।
'आनायः पुंसि जालं स्यात्' इत्यमरः । तैः [आनायिभिः] अपकृष्टनक्राम् अपनीत-
ग्राहं तां सरयू [श्रीमहिमानुरूपं] श्रीमहिन्नोः संपत्प्रभावयोरनुरूपं योग्यं यथा तथा
विगाहितुं प्रचक्रमे । अत्र कामन्दकः—'परितापिषु वासरेषु पश्यंस्तटलेखास्थितमाप्तसैन्य-
चक्रम् । सुविशोधितनक्रमीनजालं व्यवगाहेत जलं मुहुरसमेतः ॥' इति ॥

सा तीरसोपानपथावतारादन्योन्यकेयूरविघट्टिनीभिः ।

सनूपुरक्षोभपदाभिरासीदुद्विर्ग्रहंसा सरिदङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥

सा सरित्सरयूः [तीरसोपानपथावतारात्] तीरसोपानपथेनावतारादवत-
गादन्योन्यं केयूरविघट्टिनीभिः [अन्योन्यकेयूरविघट्टिनीभिः] संघर्षिणीभिः

१ दसेवः. २ सवेनृपस्थौ, सवे-नवो-दयस्थः-स्थौ. ३ मालो. ४ मव०. ५ विघर्षिणीभिः.
६ विविग्र, विलग्र.

सनूपुरक्षोभाणि सनूपुरस्खलनानि पदानि यासां ताभिः [सनूपुरक्षोभपदभिः] अङ्ग-
नाभिः हेतुभिः उद्विग्नहंसा भीतहंसा आसीत् ॥

परस्पराभ्युक्षेणतत्पराणां तासां नृपो मज्जनरागदर्शी ।

नौसंश्रयः पार्श्वगतां किरांतीमुपात्तबालव्यजनां बभाषे ॥ ५७ ॥

नौसंश्रयः परस्परमभ्युक्षणे सेचने तत्पराणामासक्तानां [परस्पराभ्युक्षणतत्प-
राणां] तासां स्त्रीणाम् [मज्जनरागदर्शी] मज्जने रागोऽभिलाषस्तद्दर्शी नृपः
पार्श्वगतमुपात्तबालव्यजनाम् गृहीतचामराम् किरांतीम् चामरग्राहिणीं बभाषे ।
किरातस्तु दुमान्तरे । स्त्रियां चामरवाहिन्यां मत्स्यजात्यन्तरे द्वयोः । ' ॥ इति केशवः ॥

पश्यावरोधैः शतशो मदीयैर्विगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः ।

संध्योदयः साभ्र इवैष वर्णं पुष्यत्यनेकं सरयूप्रवाहः ॥ ५८ ॥

गलिताङ्गरागैर्मदीयैः शतशोऽवरोधैर्विगाह्यमानः विलोड्यमानः एष सरयु-
प्रवाहः । साभ्रः समेधः संध्योदयः संध्याविर्भावः इव । अनेकं नानाविधं वर्णं
रक्तपीतादिकं पुष्यति पश्य । वाक्यार्थः कर्म ॥

विलुप्तमन्तःपुरसुन्दरीणां यदञ्जनं नौलुलिताभिरद्भिः ।

तद्वद्वन्तीभिर्मदरागशोभां विलोचनेषु प्रतिमुक्तमासाम् ॥ ५९ ॥

नौलुलिताभिः नौक्षुमिताभिः अद्भिः अन्तःपुरसुन्दरीणां यद् अञ्जनं कज्जलं
विलुप्तं हतं तत् अञ्जनं विलोचनेषु नयनेषु मदेन या रागशोभा तां [मदराग-
शोभां] बध्नतीभिः घटयन्तीभिरद्भिः आसां प्रतिमुक्तं प्रत्यर्पितम् । प्रतिनिधिदान-
मपि तत्कार्यकारित्वात्प्रत्यर्पणमेवेति भावः ॥

एता गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानमुद्रोदुमशक्नुवत्यः ।

गाढाङ्गदैर्बाहुभिरप्सु बालाः क्लेशोत्तरं रागवशात्प्लवन्ते ॥ ६० ॥

गुरु दुर्वहं श्रोणिपयोधरं यस्यात्मन इति विग्रहः । गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानं
शरीरं उद्रोदुमशक्नुवत्यः एताः बालाः गाढाङ्गदैः श्लिष्टाङ्गदैः बाहुभिः क्लेशोत्तरं
दुःखप्रायं यथा तथा रागवशात् क्रीडाभिनिवेशपारतन्त्र्यात् प्लवन्ते तरन्ति ॥

अमी शिरीषप्रसवावतंसाः प्रभ्रंशिनो वारिविहारिणीनाम् ।

पारिप्लवाः स्रोतसि निम्नगायाः शैवाललोलांश्छलयन्ति मीनान् ॥ ६१ ॥

वारिविहारिणीनाम् आसां प्रभ्रंशिनः भ्रष्टाः निम्नगायाः स्रोतसि पारि-
प्लवाः चञ्चलाः 'चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।' इत्यमरः । अमी [शिरीष-

प्रसवावतंसाः] शिरीषप्रसवा एवावतंसाः कर्णभूषाः शैवाललोलान् जलनीलि-
प्रियान् । 'जलनीली तु शैवालम्' इत्यमरः । मीनान् छलयन्ति प्रादुर्भावयन्ति ।
शैवालप्रियत्वाच्छिरीषेषु शैवालभ्रमात्प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

आसां जलास्फालनतत्पराणां मुक्ताफलस्पर्धिषु शीकरेषु ।

पयोधरोत्सर्पिषु शीर्यमाणः संलक्ष्यते न च्छिदुरोऽपि हारः ॥ ६२ ॥

[जलास्फालनतत्पराणां] जलस्यास्फालने तत्पराणामासक्तानां आसां स्त्रीणां
मुक्ताफलस्पर्धिषु मौक्तिकानुकारिषु पयोधरेषु स्तनेषूत्सर्पन्त्युत्पतन्ति ये तेषु [पयोधरो-
त्सर्पिषु] शीकरेषु शीकराणां मध्ये शीर्यमाणः गलन् हारः अत एव छिदुरः
स्वयं छिन्नः अपि न संलक्ष्यते । 'विदिमिदिच्छिदेः कुरच्' इति कुरच्प्रत्ययः ।
शीकरसंसर्गाच्छिन्न इति न ज्ञायत इति भावः ॥

आवर्तशोभा नतनाभिकान्तेर्भङ्गा भ्रुवां द्वन्द्वचराः स्तनानाम् ।

जातानि रूपावयवोपमानान्यदूरवर्तीनि विलासिनीनाम् ॥ ६३ ॥

विलासिनीनां विलासशीलानां स्त्रीणाम् । 'वौ कषलसकथस्ममः' इति धिनु-
प्रत्ययः । [रूपावयवोपमानानि] रूपावयवानामुपमेयानां यान्युपमानानि लोकप्रसि-
द्धानि तानि अदूरवर्तीनि अन्तिकगतानि जातानि । कस्य किमुपमानमित्यत्राह—
नतनाभिकान्तेः निम्ननाभिः शोभायाः आवर्तशोभा । 'स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः'
इत्यमरः । भ्रुवां भङ्गाः तरंगाः । स्तनानां द्वन्द्वचराः चक्रवाकाः । उपमानमिति
सर्वत्र संबध्यते ॥

तीरस्थलीवर्हिभिस्तृक्लापैः प्रस्निग्धकेकैरभिनन्द्यमानम् ।

श्रोत्रेषु संमूर्च्छति रक्तमासां गीतानुगं वारिमृदङ्गवाद्यम् ॥ ६४ ॥

उत्कलापैः उच्चबहैः प्रस्निग्धा मधुराः केका येषां तैः [प्रस्निग्धकेकैः] तीरस्थलीषु
स्थितैर्वर्हिभिः मयूरैः [तीरस्थलीवर्हिभिः] अभिनन्द्यमानं रक्तं ध्राव्यं गीतानुगं
गीतानुसारि आसां स्त्रीणां संबन्धि वार्येव मृदङ्गस्तस्य वाद्यं [वारिमृदङ्गवाद्यं]
वाद्यध्वनिः श्रोत्रेषु संमूर्च्छति व्याप्नोति ॥

संदष्टवस्त्रेष्वबलानितम्बेष्विन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्याः ।

अमी जलापूरितसूत्रमार्गा मौनं भजन्ते रशनाकलापाः ॥ ६५ ॥

संदष्टवस्त्रेषु जलसेकात्सांश्चिष्टांशुकेष्वबलानां नितम्बेषु [अबलानितम्बेषु] अधि-
करणेष्विन्दुप्रकाशेन ज्योत्स्नयान्तरितान्यावृतानि यान्युद्गनि नक्षत्राणि तत्तुल्याः । [इन्दुप्रका-
शान्तरितोडुतुल्याः] मुक्तामयत्वादिति भावः । अमी जलापूरितसूत्रमार्गाः निश्चला
इत्यर्थः । रशना एव कलापा भूषाः [रशनाकलापाः] । 'कलापो भूषणे बहै' इत्यमरः ।
मौनम् । निःशब्दतामित्यर्थः । भजन्ते ॥

एताः करोत्पीडितवारिधारा दर्पात्सखीभिर्वदनेषु सिक्ताः ।

वक्रेतराग्रैरलकैस्तरुण्यश्चूर्णारुणान्वारिलवान्वमन्ति ॥ ६६ ॥

दर्पात् सखीजनं प्रति करैरूपीडिता उत्सारिता वारिधारा यामिस्ताः [करोत्पीडित-
वारिधाराः] स्वयमपि पुनस्तथैव सखीभिः वदनेषु सिक्ताः एता तरुण्यः वक्रे-
राग्रैः जलसेकाहज्वरैः अलकैः करणैश्चूर्णैः कुङ्कुमादिभिररुणान् [चूर्णारुणान्]
वारिलवान् उदकविन्दून् वमन्ति वर्षन्ति ॥

उद्धन्धकेशच्युतपत्रलेखो विश्लेषिमुक्ताफलपत्रवेष्टः ।

मनोज्ञ एव प्रमदामुखानामम्भोविहाराकुलितोऽपि वेषः ॥ ६७ ॥

उद्धन्धा उद्धन्धः केशा यस्मिन्स [उद्धन्धकेशः] च्युतपत्रलेखः क्षतपत्ररचनः ।
विश्लेषिणो विस्त्रंसिनो मुक्ताफलपत्रवेष्टा मुक्तामयताडङ्का यस्मिन्स [विश्लेषिमुक्ताफल-
पत्रवेष्टः] । एवं अम्भोविहाराकुलितोऽपि प्रमदामुखानां वेषः नेपथ्यं मनोज्ञः
एव । ' रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति ' इति भावः ॥

स नौविमानादवतीर्य रेमे विलोलहारः सह ताभिरप्सु ।

स्कन्धावलग्नोद्धतपद्मिनीकः करेणुभिर्वन्य इव द्विपेन्द्रः ॥ ६८ ॥

स कुशो नौर्विमानमिव नौविमानम् । उपमितसमासः । तस्मात् [नौविमानाद्]
अवतीर्य विलोलहारः सन् ताभिः स्त्रीभिः सह करेणुभिः सह [स्कन्धाव-
लग्नोद्धतपद्मिनीकः] स्कन्धावलग्नो उद्धतपद्मिनी उत्पाटितनलनी यस्य स तथोक्तः
सन् । नद्युतश्चेति कप्रत्ययः । वन्य द्विपेन्द्र इव । अप्सु रेमे ॥

ततो नृपेणानुगताः स्त्रियस्ता भ्राजिष्णुना सातिशयं विरेजुः ।

प्रागेव मुक्ता नयनाभिरामाः प्राप्येन्द्रनीलं किमुतोन्मयूखम् ॥ ६९ ॥

ततः भ्राजिष्णुना प्रकाशनशालेन । भुवश्चेति चकारादिष्णुच् । नृपेण अनुगताः
संगताः ताः स्त्रियः सातिशयं यथा तथा विरेजुः । प्रागेव । इन्द्रनीलयोगात्पूर्वमेव ।
केवला अपीत्यर्थः । मुक्ताः मणयः नयनाभिरामाः । उन्मयूखमिन्द्रनीलं प्राप्य
किमुत । अभिरामा इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

वर्णोदकैः काञ्चनशृङ्गमुक्तैस्तमायताक्ष्यः प्रणयादसिञ्चन् ।

तथागतः सोतितरां बभासे सधातुनिग्यन्दं इवादिराजः ॥ ७० ॥

तं कुशं आयताक्ष्यः काञ्चनस्य शृङ्गेर्मुक्तानि तैः [काञ्चनशृङ्गमुक्तैः] वर्णो-
दकैः कुङ्कुमादिवर्णद्वयसाहितोदकैः प्रणयाद् स्नेहाद् असिञ्चन् । तथागतः तथा-

१ दण्डधाराः. २ हर्षात्, आरात्. ३ फलजालवेष्टः—फलजालशोभी इ० पा०. ४ ' माल्यः '
ह. दि. वल्ल. पठतः । ५ ' लमोद्धत. ' इ. पा. ६ ' अधिगताः. ७ प्राप्योन्मयूषं किमुतेन्द्रनी-
लम् इ. पाठः । ८ ' शृङ्गसंस्थैः. ' ९ निस्पन्दः, निष्पन्दः, निस्पन्दः इ. च. पा०.

स्थितः । वर्षोदकसिक्त इत्यर्थः । स कुशः सधातुनिव्यन्दः गैरिकद्रव्ययुक्तः अद्रिराज
इव अतितरां बभासे । अत्यर्थं चकासे ॥

तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्वरां ताम् ।

आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिः वृतो मरुत्वाननुयातलीलः ॥ ७१ ॥

अवरोधप्रमदासखेन अन्तःपुरसुन्दरीसहचरेण तां सरिद्वरां सरयूं विगाहमा-
नेन तेन कुशेन आकाशगङ्गायां रतिः क्रीडा यस्य स [आकाशगङ्गारतिः] अप्स-
रोभिः वृतः आवृतः मरुत्वान् इन्द्रः अनुयातलीलः अनुकृतश्रीः । अभुदिति शेषः ।
इन्द्रमनुकृतवानित्यर्थः ॥

यत्कुम्भयोनेरधिगम्य रामः कुशाय राज्येन समं दिदेश ।

तदस्य जैत्राभरणं विहर्तुरज्ञातपातं सलिले ममज्ज ॥ ७२ ॥

यत् आभरणं रामः कुम्भयोनेः अगस्त्यात् अधिगम्य प्राप्य कुशाय राज्येन
समं दिदेश । राज्यसममूल्यमित्यर्थः । सलिले विहर्तुः क्रीडितुः अस्य कुशस्य तत्
जैत्राभरणं जयशीलमाभरणं अज्ञातपातं सत् ममज्ज ॥

स्नात्वा यथाकाममसौ सदारस्तीरोपकार्या गतमात्र एव ।

दिव्येन शून्यं वलयेन बाहुमपोदनेपथ्यविधिर्ददर्श ॥ ७३ ॥

असौ कुशः सदारः सन् यथाकामं यथेच्छं स्नात्वा विगाह्य । तीरे योपकार्या
पूर्वोक्ता तां [तीरोपकार्या] गतमात्रः गतः एव अपोदनेपथ्यविधिः अकृत-
प्रसाधन एव दिव्येन वलयेन शून्यं बाहुं ददर्श ॥

जयश्रियः संवननं यतस्तदामुक्तपूर्वं गुरुणा च यस्मात् ।

सेहेस्य न भ्रंशमतो न लोभात्स तुल्यपुष्पाभरणो हि धीरैः ॥ ७४ ॥

यतः कारणात् तद् आभरणं जयश्रियः संवननं वशीकरणम् । वशक्रिया संवनन-
मित्यमरः । यस्मात् गुरुणा पित्रा आमुक्तपूर्वं पूर्वमामुक्तम् । धृतमित्यर्थः । सुसुपेति
समासः । अतो हेतोः अस्य आभरणस्य भ्रंशं नाशं न सेहे । लोभाच्च । कुतः । हि
यस्मात् धीरः विद्वान् स कुशस्तुल्यानि पुष्पाण्याभरणानि च यस्य स [तुल्यपुष्पाभरणः]
पुष्पेष्विवाभरणेषु धृतेषु निर्मात्यबुद्धिं करोतीत्यर्थः ॥

ततः समाज्ञापयदाशु सर्वानानायिनस्तद्विचये नदीणान् ।

वन्ध्यश्रमास्ते सरयूं विगाह्य तमूचुरम्लानमुखप्रसादाः ॥ ७५ ॥

ततः । नद्यां स्नान्ति कौशलेनेति नदीणाः तान् [नदीणान्] । सुपीति योग-
विभागात्कप्रत्ययः । ' निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ' इति षत्वम् । सर्वान् आनायिनः
जालिकान् तद्विचये तस्याभरणस्य विचये अन्वेषणे निमित्ते आशु समाज्ञापत् ।

१ अनुजात०. २ उपोद०; नेपथ्यविधिम्. ३ ' संजननम्. ' ४ ' वीरः. ' ५ आम्ला०.
६ ' मुखारविन्दाः-न्वम् ' इ. पा.

ते आनायिनः सरयूं विगाह्य विलोच्य बन्ध्यश्रमाः विफलप्रयासाः तथापि तद्व्रति ज्ञात्वा
अम्लानमुखप्रसादाः सश्रीकमुखाः सन्तः तं कुशं ऊचुः ॥

कृतः प्रयत्नो न च देव लब्धं मग्नं पयस्याभरणोत्तमं ते ।

नागेन लौल्यात्कुमुदेन नूनमपात्तमन्तर्हृदवासिना तत् ॥ ६३ ॥ ७६

हे देव प्रयत्नः कृतः । पयसि मग्नं ते आभरणोत्तमं न लब्धम् । किं तु
तद् आभरणं अन्तर्हृदवासिना कुमुदेन कुमुदाख्येन नागेन पन्नगेन लौल्याद्
लोभात् उपात्तं नूनम् इति वितर्के ॥

ततः स कृत्वा धनुराततज्यं धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।

गारुत्मतं तीरगतस्तरस्वी भुजंगनाशाय समाददेस्त्रम् ॥ ७७ ॥

ततः धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः तरस्वी बलवान् स कुशः तीरगतः सन्
धनुः आततज्यं अधिज्यं कृत्वा भुजंगस्य कुमुदस्य नाशाय [भुजंगनाशाय] गारु-
त्मतं गारुत्मदेवताकम् अस्त्रं समाददे ॥

तस्मिन्हृदः संहितेमात्र एव क्षोभात्समाविद्धतरंगहस्तः ।

रोधांसि निघ्नन्नवपातमग्नः करीव वन्यः परुषं ररास ॥ ७८ ॥

तस्मिन् अस्त्रे संहितमात्रे सति एव हृदः क्षोभात् हेतोः समाविद्धाः संघटितास्त-
रंगाः एव हस्ता यस्य स [समाविद्धतरंगहस्तः] रोधांसि निघ्नन् पातयन् । अव-
पाते गजग्रहणगतौ मग्नः [अवपातमग्नः] । 'अवपातस्तु हस्त्यर्थे गर्तच्छन्नस्तृणादिना ।'
इति यादवः । वन्यः करी इव । परुषं घोरं ररास दधान ॥

तस्मात्समुद्रादिव मथ्यमानादुद्धूतनक्रात्सहसोन्ममज्ज ।

लक्ष्म्येव सार्धं सुरराजवृक्षः कन्यां पुरस्कृत्य भुजंगराजः ॥ ७९ ॥

मथ्यमानात्समुद्रादिव । उद्धूतनक्रात् क्षुभितप्राहात् तस्मात् हृदात् । लक्ष्म्या
सार्धं सुरराजस्य इन्द्रस्य वृक्षः [सुरराजवृक्षः] पारिजातः इव । कन्यां पुरस्कृत्य
भुजंगराजः कुमुदः सहसा उन्ममज्ज ॥

विभूषणप्रत्युपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशांपतिस्तम् ।

सौपर्णमस्त्रं प्रतिसंजहार प्रह्वेष्वनिर्वन्धरुषो हि सन्तः ॥ ८० ॥

विशांपतिः मनुजपतिः कुशः । द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ इत्यमरः । विभूषणं प्रत्युपहरति प्रत्यर्प-
यतीति विभूषणप्रत्युपहारः । कर्मण्यण् । विभूषणप्रत्युपहारो हस्तो यस्य तं [विभूषणप्रत्यु-
पहारहस्तम्] । उपस्थितं प्राप्तं तं कुमुदं वीक्ष्य सौपर्णं गारुत्मतम् अस्त्रं प्रति-
संजहार । तथाहि । सन्तः प्रह्वेषु नम्रेषु अनिर्वन्धरुषः नियतकोपाः हि ॥

त्रैलोक्यनाथप्रभवं प्रभावात्कुशं द्विषामङ्कुशमस्त्रविद्वान् ।

मानोन्नतेनाप्यभिवन्द्य मूर्ध्ना मूर्धाभिषिक्तं कुमुदो बभाषे ॥ ८१ ॥

अस्त्रं विद्वान् अस्त्रविद्वान् । 'न लोक-' इत्यादिना षष्ठीसमासनिषेधः । 'द्वितीया श्रित-' इत्यत्र गम्यादीनामुपसंख्यानद्वितीयेति योगविभागाद्वा समासः । गास्त्रास्त्रमहिमाभिन्न इत्यर्थः । **कुमुदः** । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे व्यञ्जप्रत्ययः । त्रैलोक्य-नाथो रामः प्रभवो जनको यस्य तं [त्रैलोक्यनाथप्रभवम्] अतएव प्रभावात् द्विषाम् अङ्कुशं निवारकं मूर्धाभिषिक्तं राजानं कुशं मानोन्नतेनापि मूर्ध्ना-अभिवन्द्य प्रणम्य बभाषे ॥

अवैमि कार्यान्तरमानुषस्य विष्णोः सुताख्यामपरां तनुं त्वाम् ।

सोऽहं कथं नाम तवाचरेयमाराधनीयस्य धृतोर्विधातम् ॥ ८२ ॥

त्वाम् । ओदनान्तरस्तण्डुल इति वत्कार्यान्तरः कार्यार्थः । 'स्थानात्मीयान्यतादर्थ्यरन्ध्रान्तयेषु चान्तरम् ।' इति शाश्वतः । स चासौ मानुषश्चेति तस्य [कार्यान्तरमानुषस्य] विष्णोः रामस्य सुताख्यां पुत्रसंज्ञाम् अपरां तनुं स्मृतिं अवैमि । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेरित्यर्थः । सः जानन् अहम् आराधनीयस्य उपास्यस्य तव धृतोः प्रीतेः । 'धृ प्रीतौ' इति धातोः स्त्रियां क्तिन् । विधातं कथं नाम आचरेयम् । असंभावितमित्यर्थः ॥

कराभिघातोत्थितकन्दुकेयमालोक्य बालौतिकुतूहलेन ।

हृदात्पतज्ज्योतिरिवान्तरिक्षादादत्त जैत्राभरणं त्वदीयम् ॥ ८३ ॥

कराभिघातेनोत्थित ऊर्ध्वं गतः कन्दुको यस्याः सा [कराभिघातोत्थितकन्दुका] । कन्दुकार्थमूर्ध्वं पश्यन्तीत्यर्थः । इयं बाला अतिकुतूहलेन अत्यन्तकौतुकेन अन्तरिक्षात् ज्योतिर्नक्षत्रम् इव । 'ज्योतिर्भयोतदृष्टिषु' इत्यमरः । पतत् त्वदीयं जैत्राभरणम् । आलोक्य आदत्त अगृह्णात् ॥

तदेतदाजानुविलम्बिना ते ज्याघातरेखास्थिरलाञ्छनेन ।

भुजेन रक्षापरिधेन भूमेरुपैतु योगं पुनरंसलेन ॥ ८४ ॥

तदेतत् आभरणं आजानुविलम्बिना दीर्घेण । ज्याघातेन या रेखा रेखाकारा प्रन्ययस्ताः स्थिरं लाञ्छनं यस्य तेन [ज्याघातरेखास्थिरलाञ्छनेन] । भूमेः रक्षायाः परिधेन रक्षापरिधेन रक्षार्गलेन । 'परिवो । योगभेदास्त्रमुद्वेर्ज्यलघातयोः' इत्यमरः । अंसलेन बलवता ते भुजेन पुनः योगं संगतिम् उपैतु । एतैर्विशेषणैर्महाभाग्यशौर्य-धुरंधरत्वबलवत्त्वादि गम्यते ॥

इमां स्वसारं च यवीयसीं मे कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमन्तुम् ।

आत्मापराधं नुदतीं चिराय शुश्रूषया पार्थिव पादयोस्ते ॥ ८५ ॥

किंच । हे पार्थिव ते तव पादयोः चिराय शुश्रूषया परिचर्यया । 'शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्याप्रदानयोः । इति विश्वः । आत्मापराधम् आभरणग्रहणरूपं नुदतीम् । परिजिहीर्षन्तीमित्यर्थः । 'आशंसायां भूतवच्च' इति चकाराद्वर्तमानार्थे शतृप्रत्ययः । 'आच्छीनद्योर्नुम्' इत्यस्य वैकल्पिकत्वानुमभावः । इमां मे यवीयसीं कनिष्ठां स्वसारं भगिनीं कुमुद्वतीम् अनुमन्तु नार्हसि इति न । अर्हस्येवेत्यर्थः ॥

इत्यूचिवानुपहृताभरणः क्षितीशं

श्लाघ्यो भवान्स्वजन इत्यनुभाषितारम् ।

संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः

कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन ॥ ८६ ॥

इति पूर्वश्लोकोक्तम् ऊचिवान् उक्तवान् । ब्रुवः कसुः । उपहृताभरणः प्रत्यर्पिताभरणः कुमुदः । हे कुमुद भवान् श्लाघ्यः स्वजनः बन्धुः । इति अनुभाषितारम् अनुवक्तारं क्षितीशं कुशं समेतबन्धुः युक्तबन्धुः सन् कन्यामयेन कन्यारूपेण [कुलभूषणेन] कुलयोर्भूषणेन विधिवत्संयोजयामास । न केवलं तदीयमेव किंतु स्वकीयमपि भूषणं तस्मै दत्तवानिति ध्वनिः । आम्प्रत्ययानुप्रयोगयोर्व्यवधानं तु प्रागेव समाहितम् ॥

तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्याय हस्ते

माङ्गल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य ।

दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरद्वयश्रुवानो दिगन्तान्

गन्धोदग्रं तदनु ववृषुः पुष्पमाश्चर्यमेघाः ॥ ८७ ॥

मनुजपतिना कुशेन साहचर्याय । सहधर्माचरणायेत्यर्थः । [माङ्गल्योर्णावलयिनि] माङ्गल्या मङ्गले साधुर्योर्णां मेषादिलोम । 'ऊर्णां मेषादिलोमि स्यात्' इत्यमरः । अत्र लक्षणया तन्निर्मितं सूत्रमुच्यते । तथा वलयिनि वलयवति तस्याः कुमुद्वत्याः हस्ते पाणौ उच्छिखस्य उदन्निषः पावकस्य पुरः अग्रे स्पृष्टे गृहीते सति दिगन्तान्व्यश्रुवानः व्याप्नुवन् दिव्यः तूर्यध्वनिरुदचरत् उल्लिखितः । तदनु आश्चर्या अद्भुता मेघाः [आश्चर्यमेघाः] [गन्धोदग्रं] गन्धेनोदग्रमुत्कटं पुष्पं पुष्पाणि । जाल्याभिप्रायेणैकवचनम् । ववृषुः । आश्चर्यशब्दस्य 'रौद्रं तूयममी त्रिषु । चतुर्दश' इत्यमरवचनाच्चिल्लिङ्गत्वम् ॥

इत्थं नागस्त्रिभुवनगुरोरौरसं मैथिलेयं

लब्ध्वा बन्धुं तमपि च कुशः पञ्चमं तक्षकस्य ।

एकः शङ्कानं पितृवधरिपोरत्यजद्वैनतेया-

च्छान्तव्यालामवनिमपरः पौरकान्तः शशास ॥ ८८ ॥

इत्थं नागः कुमुदः । त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् । 'तद्धितार्थः-' इत्यादिना तत्पुरुषः । 'अदन्तद्विगुत्वेऽपि पात्राद्यन्तत्वात्पुंसकत्वम् । 'पात्राद्यन्तैरनेकार्थो द्विगुल्लेश्यानुसारतः ।' इत्यमरः । तस्य गुरुः रामः । तस्य [त्रिभुवनगुरोः] औरसं धर्मपत्नीजं पुत्रम् । 'औरसो धर्मपत्नीजः' इति याज्ञवल्क्यः । मैथिलेयं कुशं बन्धुं लब्ध्वा । कुशोऽपि च तक्षकस्य पञ्चमं पुत्रं तं कुमुदं बन्धुं लब्ध्वा । एकः तयोरन्यतरः कुमुदः [पितृवधरिपोः] पितृवधेन रिपोः वैनतेयाद् गरुडात् । गुरुणा वैष्णवांशेन कुशेन त्याजितकौर्यादिति भावः । शङ्कानं भयम् अत्यजत् । अपरः कुशः शांतव्यालानं कुमुदाज्ञया वीतसर्पभयाम् अवनिम् अत एव पौरकान्तः पौराणां प्रियः सन् शशास ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
कुमुदव्रतीपरिणयः नाम शोडशः सर्गः ।

सप्तदश सर्गः ।

नमो रामपदाम्भोजरेणवे यत्र संततम् ।

कुर्वन्ति कुमुदप्रीतिमरण्यगृहमेधिनः ॥

अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रं प्राप कुमुदव्रती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥ १ ॥

कुमुदव्रती काकुत्स्थात् कुशाद् अतिथिं नाम पुत्रम् । चेतना बुद्धिः पश्चिमात् अन्तिमाद्यामिन्या रात्रेर्यामात्प्रहरात् [यामिनीयामात्] । 'द्वौ यामप्रहरौ समौ' इत्यमरः । प्रसादं वैशद्यम् इव । प्राप । ब्राह्मे सर्वेषां बुद्धिवैशद्यं भवतीति प्रासिद्धिः ॥

स पितुः पितृमान्दवंशं मातृश्वानुपमद्युतिः ।

अपुनात्सवितेवोभौ मार्गवुत्तरदक्षिणौ ॥ २ ॥

१ विषधरिपोः, अहिकूलरिपोः इ. पा. २ यत्र अरण्यगृहमेधिनः सन्ध्रीका वानप्रस्थाः सर्वदा कुमुदप्रीतिं कुर्वन्ति भ्रमरवत्तास्मिन्नासक्ता भवन्तीत्यर्थः । ३ आप.

पितृमान् । प्रशंसार्थं मतुप् । सुशिक्षित इत्यर्थः । अनुपमद्युतिः । सवितुश्चेदं विशेषणम् ।
सः अतिथिः पितुः कुशस्य मातुः कुमुद्वत्याः च वंशम् सविता उत्तरदक्षिणौ उभौ
मार्गौ इव । अपुनात् पवित्रीकृतवान् ॥

तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः ।

पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्पिता ॥ ३ ॥

अर्थाच्छब्दार्थान्दारसंग्रहादिक्रियाप्रयोजनानि च विदन्तीत्यर्थविदः । तेषां [अर्थविदां]
वरः श्रेष्ठः पिता कुशः तं अतिथिम् आदौ प्रथमं कुलविद्यानाम् आन्वीक्षिकीत्रयीवार्ता-
दण्ढनीतीनाम् अर्थम् अभिधेयम् अग्राहयद् अबोधयत् । पश्चात्पार्थिवकन्यानां
पाणिम् अग्राहयत्स्वीकारितवान् । उदवाहयदित्यर्थः । ग्रहेर्ष्यन्तस्य सर्वत्र द्विकर्मकत्वमस्ती-
त्युक्तं प्राक् ॥

जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवतां कुशः ।

अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिना वशी ॥ ४ ॥

जातौ भवः जात्यः कुलीनः शूरः वशी कुशोऽभिजातेन कुलीनेन । 'अभिजातः
कुलीनः स्यात्' इत्यमरः । शौर्यवता वशिना तेन अतिथिना करणेन एकमात्मानम् ।
एको न भवतीत्यनेकस्तम् [अनेकम्] । अमन्यत । सर्वगुणसामग्यादात्मजमात्मन एव
रूपान्तरममस्तेत्यर्थः ॥

स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिवान् ।

जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि ॥ ५ ॥

स कुशः कुलोचितम् कुलाभ्यस्तम् इन्द्रस्य साहायकं सहकारित्वम् । 'योप-
धात्-' इत्यादिना वुल् । उपेयिवान् प्राप्तः सन् समरे नामतोऽर्थतश्च दुर्जयं दैत्यं
जघान अवधीत् । तेन दैत्येन अवधि हतः च । 'छुडि च' इति हनो वधादेशः ॥

तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।

अन्वगात्कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी ॥ ६ ॥

कुमुदस्य नाम नागराजस्य स्वसा कुमुद्वती कुशपत्नी कुमुदानन्दं शशाङ्कं
कौमुदी ज्योत्स्ना इव तं कुशम् अन्वगात् । कुशस्तु कुः पृथ्वी तस्या मुत्प्रीतिः । सैवा-
नन्दो यस्येति कुमुदानन्दः । परानन्देन स्वयमानन्दतीत्यर्थः ।

तयोर्दिवस्पतेरासीदेकः सिंहासनार्धभाक् ।

द्वितीयापि सखी शच्याः पारिजातांशभागिनी ॥ ७ ॥

तयोः कुशकुमुद्वत्योर्मध्ये एकः कुशः दिवस्पतेः इन्द्रस्य सिंहासनार्थं सिंहासनैकदेशः
तन्नाक् [सिंहासनार्धभाक्] आसीत् । द्वितीया कुमुद्वती अपि शच्याः इन्द्राण्याः

पारिजातांशस्य भागिनी ग्राहिणी [पारिजातांशभागिनी] । 'संपृच-' इत्यादिना भजे-
धिनुप्रत्ययः । सखी आसीत् । कस्कादित्वाद्विस्फुटिः साधुः ॥

तदात्मसंभवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः ।

स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः संग्रामयायिनः ॥ ८ ॥

सङ्ग्रामयायिनः सङ्ग्रामं यास्यतः । आवश्यकार्थं णिनिः । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः'
इति षष्ठीनिषेधः । भर्तुः स्वामिनः कुत्रास्य [पश्चिमाम्] अन्तिमाम् आज्ञां
विपर्यये पुत्रोऽभिषेक्तव्य इत्येवंरूपां स्मरन्तः मन्त्रिवृद्धाः तदात्मसंभवम् अतिथिं
राज्ये समादधुः निदधुः ॥

ते तस्य कल्पयामासुरभिषेकाय शिल्पिभिः ।

विमानं नवमुद्वेदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥

ते मन्त्रिणः तस्य अतिथेः अभिषेकाय शिल्पिभिः उद्वेदि उन्नतवेदिकं चतुर्षु स्तम्भेषु
प्रतिष्ठितं चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितं नवं विमानं मण्डपं कल्पयामासुः कारयामासुः ॥

तत्रैनं हेमकुम्भेषु संभृतैस्तीर्थवारिभिः ।

उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितम् ॥ १० ॥

तत्र विमाने भद्रपीठे पीठविशेष उपवेशितं [भद्रपीठोपवेशितम्] एनम् अतिथिं
हेमकुम्भेषु संभृतैः संगृहीतैः तीर्थवारिभिः करणैः प्रकृतयः मन्त्रिणः उपतस्थुः ॥

नदद्भिः स्निग्धगम्भीरं तूर्यैराहतपुष्करैः ।

अन्वमीयत कल्याणं तस्याविच्छिन्नसंततिं ॥ ११ ॥

आहतं पुष्करं मुखं येषां तैः [आहतपुष्करैः] । 'पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखेऽपि
च ।' इत्यमरः । स्निग्धं मधुरं गम्भीरं च [स्निग्धगम्भीरं] नदद्भिस्तूर्यैस्तस्य अतिथेः
अविच्छिन्नसंततिं अविच्छिन्नपारम्पर्यं कल्याणं भावि शुभम् अन्वमीयत अनुमितम् ।

दूर्वायवाङ्कुरप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरान् ।

ज्ञातिवृद्धैः प्रयुक्तान्स भेजे नीराजनाविधीन् ॥ १२ ॥

सः अतिथिः । दूर्वाश्च यवाङ्कुराश्च प्लक्षत्वक्श्चाभिन्नपुटा बालपल्लवाश्चोत्तराणि प्रधानानि येषु
तान् [दूर्वायवाङ्कुरप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरान्] । अभिन्नपुटानि मधूकपुष्पाणीति केचित् ।
कमलानीत्यन्ये । ज्ञातिषु ये वृद्धास्तैः [ज्ञातिवृद्धैः] प्रयुक्तानीराजनाविधीन्भेजे ॥

१ वितानम्. २ भर्तु-शिनं-तं, पितृसिंहासनस्थितं, -पीठे नि०, उपातिष्ठितम्. ३ प्रहत. ४ अवि०-
संततेः. ५ तमान्, चरं...विधिम्. ६ 'वृद्धप्रयुक्ताश्च' इ. व. पठति; 'वृद्धप्रयुक्तान्' इ. च. पा.

पुरोहितपुरोगास्तं जिष्णुं जैत्रैरथर्वभिः ।

उपचक्रमिरे पूर्वमभिषेक्तुं द्विजातयः ॥ १३ ॥

पुरोहितपुरोगाः पुरोहितप्रमुखाः द्विजातयः ब्राह्मणाः जिष्णुं जयशीलं तम्
अतिथिं जैत्रैः जयशीलैः अथर्वभिः मन्त्रविशेषैः करणैः पूर्वमभिषेक्तुमुपचक्रमिरे ॥

तस्यौघमहती मूर्ध्नि निपतन्ती व्यरोचत ।

सशब्दमभिषेकश्रीगङ्गेव त्रिपुरद्विषः ॥ १४ ॥

तस्य अतिथेः मूर्ध्नि सशब्दं निपतन्ती ओघमहती महाप्रवाहा । अभिषिच्यतेऽनेने-
त्यभिषेको जलम् । स एव श्रीः । यद्वा तस्य श्रीः समृद्धिः [अभिषेकश्रीः] । त्रिपुर-
द्विषः शिवस्य मूर्ध्नि निपतन्ती गङ्गा इव । व्यरोचत । त्रयाणां पुराणां द्वेष्टीति विग्रहः ॥

स्तूयमानः क्षणे तस्मिन्नलक्ष्यत स वन्दिभिः ।

प्रवृद्ध इव पर्जन्यः सारङ्गैरभिनन्दितः ॥ १५ ॥

तस्मिन्क्षणे अभिषेककाले वन्दिभिः स्तूयमानः सः अतिथिः प्रवृद्धः प्रवृद्धवान् ।
कर्तरि क्तः । अत एव सारङ्गैः चातकैः अभिनन्दितः पर्जन्यः मेघः इव । अलक्ष्यत ॥

तस्य सन्मन्त्रपूताभिः स्नानमद्भिः प्रतीच्छतः ।

ववृधे वैद्युतस्याग्नेवृष्टिसेकादिव द्युतिः ॥ १६ ॥

सन्मन्त्रैः पूताभिः शुद्धाभिः [सन्मन्त्रपूताभिः] अद्भिः स्नानं प्रतीच्छतः
कुर्वतः तस्य । वृष्टिसेकात् । विद्युतोऽयं वैद्युतः । तस्य [वैद्युतस्य] अविन्धनस्य
अग्नेः इव । द्युतिः ववृधे ॥

स तावदभिषेकान्ते स्नातकेभ्यो ददौ वसु ।

यावतैषां समाप्येरन्यज्ञाः पर्याप्तदक्षिणाः ॥ १७ ॥

सः अतिथिः अभिषेकान्ते स्नातकेभ्यः गृहस्थेभ्यः तावत् तावत्परिमाणं वसु धनं
ददौ यावता वसुना एषां स्नातकानां पर्याप्तदक्षिणाः समग्रदक्षिणाः यज्ञाः समाप्ये-
रन् । तावद्ददावित्यन्वयः ॥

ते प्रीतमनसस्तस्मै यामाशिषमुदैरयन् ।

सा तस्य कर्मनिर्वृत्तैर्दूरं पश्चात्कृता फलैः ॥ १८ ॥

प्रीतमनसः ते स्नातकाः तस्मै अतिथये याम् आशिषम् उदैरयन् व्याहरन् सा
आशीः तस्य अतिथेः कर्मनिर्वृत्तैः पूर्वपुण्यनिष्पन्नैः फलैः साम्राज्यादिभिः दूरं दूरतः
पश्चात्कृता । स्वफलदानस्य तदानीमनवकाशात्कालान्तरोद्दीक्षणं चकारेत्यर्थः ॥

बन्धच्छेदं स बद्धानां वधार्हाणामवध्यताम् ।

धुर्याणां च धुरो मोक्षमदोहं चादिशद्गवाम् ॥ १९ ॥

सः अतिथिः बद्धानां बन्धच्छेदं वधार्हाणाम् अवध्यताम् । धुरं वहन्तीति धुर्या बलीवर्दादयः । तेषां [धुर्याणां] धुरः भारस्य मोक्षं गवाम् अदोहं वत्सानां पानार्थं दोहनिवृत्तिं च आदिशद् आदिदेशः ॥

क्रीडापतत्रिणोऽप्यस्य पञ्जरस्थाः शुकादयः ।

लब्धमोक्षास्तदादेशाद्यथेष्टगतयोऽभवन् ॥ २० ॥

पञ्जरस्थाः शुकादयः अस्य अतिथेः क्रीडापतत्रिणोऽपि । किमुतान्य इत्यपि-
शब्दार्थः । तदादेशात् तस्यातिथेः शासनात् लब्धमोक्षाः सन्तो यथेष्टं गतिर्येषां ते
[यथेष्टगतयः] स्वेच्छाचारिणः अभवन् ॥

ततः कक्ष्यान्तरन्यस्तं गजदन्तासनं शुचि ।

सोत्तरच्छदमध्यास्त नेपथ्यग्रहणाय सः ॥ २१ ॥

ततः सः अतिथिः नेपथ्यग्रहणाय प्रसाधनस्वीकाराय । कक्ष्यान्तरं हर्म्याङ्गणवि-
शेषः । 'कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः' । तत्र न्यस्तं स्थापितं [कक्ष्यान्तरन्यस्तं] शुचि
निर्मलं सोत्तरच्छदम् आस्तरणसहितं [गजदन्तासनं] गजदन्तस्य आसनं पीठम्
अध्यास्त । तत्रोपविष्ट इत्यर्थः ।

तं धूपाश्यानकेशान्तं तोयनिर्णिक्तपाणयः ।

आकल्पसाधनैस्तैस्तरुपसेदुः प्रसाधकाः ॥ २२ ॥

तोयेन निर्णिक्तपाणयः क्षालितहस्ताः [तोयनिर्णिक्तपाणयः] प्रसाधकाः अलं-
कृतौ धूपेन गन्धद्रव्यधूपेनाश्यानकेशान्तं शोषितकेशपाशान्तं [धूपाश्यानकेशान्तं]
तम् अतिथिं तैस्तैः आकल्पस्य नेपथ्यस्य साधनैर्गन्धमाल्यादिभिः [आकल्पसाधनैः]
उपसेदुः उपतस्थुः । अलंचकुरित्यर्थः ॥

तेऽस्यै मुक्तागुणोन्नद्धं मौलिमन्तर्गतस्रजम् ।

प्रत्यूषुः पद्मरागेण प्रभामण्डलशोभिना ॥ २३ ॥

ते प्रसाधका मुक्तागुणेन मौक्तिकसरेणोन्नद्धमुद्रदम् [मुक्तागुणोन्नद्धं] अन्तर्गत-
स्रजम् अस्य अतिथेः मौलिं धम्मिलं प्रभामण्डलशोभिना पद्मरागेण साग्निक्येन
प्रत्यूषुः प्रत्युप्तं चक्रुः ॥

चन्दनेनाङ्गरागं च मृगनाभिसुगन्धिना ।

समापय्य ततश्चक्रुः पञ्च विन्यस्तरोचनम् ॥ २४ ॥

किंच । मृगनाभ्या कस्तूरिकया सुगन्धिना [मृगनाभिसुगन्धिना] । चन्दनेनाङ्ग-
रागम् अङ्गविलेपनं समापय्य समाप्य ततः अनन्तरं विन्यस्ता रोचना रोचना यस्मिंस्तत्
[विन्यस्तरोचनम्] पत्रं पत्रस्वनं चक्रुः ॥

आमुक्ताभरणैः स्रग्वी हंसचिह्नदुकूलवान् ।

आसीदतिशयप्रेक्ष्यः स राज्यश्रीवधूवरः ॥ २५ ॥

आमुक्ताभरणः आसज्जिताभरणः । स्रजोऽस्य सन्तीति स्रग्वी । ' अस्मायामेधा-
स्रजो विनिः । ' इति विनिप्रत्ययः । हंसाश्विहमस्येति हंसचिह्नं यदुकूलं तद्वान् [हंसचिह्नदु-
कूलवान्] । अत्र बहुव्रीहिणैवार्थसिद्धेर्मतुवानर्थक्येऽपि सर्वधनीत्यादिवत्कर्मधारयादपि मत्व-
र्थीयं प्रत्ययमिच्छन्ति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । राज्यश्रीरेव वधूर्नवोढा तस्या वरः वोढा
राज्यश्रीवधूवरः । ' वधूः स्तुषा नवोढा स्त्री वरो जामातृषिद्धयोः । इति विश्वः । सः
अतिथिरतिशयेन प्रेक्ष्यो दर्शनीयः [अतिशयप्रेक्ष्यः] आसीत् । वरोऽप्येवंविशेषणः ॥

नेपथ्यदर्शिनश्छाया तस्यादर्शे हिरण्मये ।

विरैराजोदिते सूर्ये मेरौ कल्पतरोरिव ॥ २६ ॥

हिरण्मये सौवर्णे आदर्शे दर्पणे नेपथ्यदर्शिनः वेपं पश्यतः तस्य अतिथेः प्रतिवि-
म्बम् । उदिते सूर्ये दर्पणकल्पे मेरौ यः कल्पतस्तस्य [कल्पतरोः] छाया इव ।
विरराज । तस्य सूर्यसंक्रान्ताविम्बस्य संभवान्मेरावित्युक्तम् ॥

स राजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्तिभिः ।

ययावुदीरितालोकः सुधर्मानवमां सभाम् ॥ २७ ॥

सः अतिथिः राजककुदानि राजचिह्नानि छत्तचामरादीनि । ' प्राधान्ये राजलिङ्गे च
वृषाङ्के ककुदोऽस्त्रियाम् । ' इत्यमरः । तेषु व्यग्राः पाणयो येषां तैः [राजककुदव्यग्रपा-
णिभिः] पार्श्ववर्तिभिः जनैः उदीरितालोकः उच्चारितजयशब्दः । ' आलोको
जयशब्दः स्यात् ' इति हलानुधः । सुधर्माया देवसभाया अनवमामन्यूनां [सुधर्मानवमां]
सभाम् आस्थानीं ययौ । ' स्यात्सुधर्मा देवसभा ' इत्यमरः ॥

वितानसहितं तत्र भेजे पैतृकमासनम् ।

चूडामणिभिरुद्धृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥ २८ ॥

तत्र सभायां [वितानसहितं] वितानेनोल्लेचेन सहितम् । ' अस्त्री वितानमुल्लेचः '
इत्यमरः । महीक्षितां राज्ञां चूडामणिभिः शिरोरत्नैः [उद्धृष्टपादपीठं] उद्धृष्ट-
ल्लिखितं पादपीठं यस्य तत् । पितुरिदं पैतृकम् । ' ऋतच्छन् इति ठञ्प्रत्ययः । आसनं
सिंहासनं भेजे ॥

शुशुभे तेन चाक्रान्तं मङ्गलायतनं महत् ।

श्रीवत्सलक्षणं वक्षः कौस्तुभेनैव कैशवम् ॥ २९ ॥

तेन च आक्रान्तम् । श्रीवत्सलक्षणं श्रीवत्सो नाम गृहविशेषः तल्लक्षणं श्रीवत्सरूपम् । 'श्रीवत्सनन्धावर्तादिविच्छेदा बहवो द्वयोः ।' इति सज्जनः । महत् अधिकं मङ्गलायतनं मङ्गलगृहं सभारूपम् । कौस्तुभेन मणिना आक्रान्तं श्रीवत्सलक्षणम् । कैशवस्येदं कैशवम् । वक्ष इव शुशुभे ॥

बभौ भूयः कुमारत्वादाधिराज्यमवाप्य सः ।

रेखाभावादुपारूढः सामग्र्यमिव चन्द्रमाः ॥ ३० ॥

सः अतिथिः कुमारत्वाद् बाल्याद् भूयः यौवराज्यादनन्तरम् । अधिराजस्य भावः आधिराज्यं महाराज्यम् अवाप्य । रेखाभावाद् अर्धेन्दुत्वमप्राप्यैव सामग्र्यम् उपारूढः पूर्णतां गतः चन्द्रमाः इव । बभौ इति व्याख्यानम् । तदपि यौवराज्याभावनिश्चये ज्याय एव ॥

प्रसन्नमुखरागं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम् ।

मूर्तिमन्तममन्यन्त विश्वासमनुजीविनः ॥ ३१ ॥

प्रसन्नो मुखरागो मुखकान्तिर्यस्य तं [प्रसन्नमुखरागं] स्मितपूर्वं यथा तथाभिभाषिणमाभाषणशीलं [स्मितपूर्वाभिभाषिणं] तम् अतिथिम् अनुजीविनः मूर्तिमन्तं विग्रहवन्तं विश्वासं विशम्भम् अमन्यन्त । 'समौ विश्वासविशम्भौ' इत्यमरः ॥

स पुरं पुरुहूतश्रीः कल्पद्रुमनिभध्वजम् ।

क्रममाणश्चकार द्यां नागेनैरावतौजसा ॥ ३२ ॥

पुरुहूतश्रीः सः अतिथिः कल्पद्रुमाणां निभाः समाना ध्वजा यस्यास्तां [कल्पद्रुमनिभध्वजां] पुरम् अयोध्यामैरावतस्य ओज इवोजो बलं यस्य तेन [ऐरावतौजसा] नागेन कुञ्जरेण क्रममाणः चरन् । 'अनुपसर्गाद्वा' इति वैकल्पिकमात्मनेपदम् । द्यां चकार । स्वर्गलोकसदृशीं चकारेत्यर्थः । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः ॥

तस्यैकस्योच्छ्रितं छत्रं मूर्ध्नि तेनामलत्विषा ।

पूर्वराजवियोगौष्म्यं कृत्स्नस्य जगतो हृतम् ॥ ३३ ॥

तस्य एकस्य मूर्ध्नि छत्रम् उच्छ्रितम् उन्नमितम् । अमलत्विषा तेन छत्रेण कृत्स्नस्य जगतः पूर्वराजस्य कुशस्य वियोगेन यदौष्म्यं संतापस्तत् [पूर्वराजवि-

योगौष्ण्यं] हृतं नाशितम् । अत्र छत्रोन्नमनसंतापहरणलक्षणयोः कारणकाययोर्भिन्नदेशत्वादसंगतिरलंकारः । तदुक्तम् — 'कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे सत्यसंगतिः ।' इति ॥

धूमादग्नेः शिखाः पश्चादुदयादंशवो रवेः ।

सोऽतीत्य तेजसां वृत्तिं सममेवोत्थितो गुणैः ॥ ३४ ॥

अग्नेः धूमात् पश्चात् । अनन्तरमित्यर्थः । शिखाः ज्वालाः । रवेः उदयात् पश्चादनन्तरम् अंशवः । उत्तिष्ठन्त इति शेषः । सः अतिथिः तेजसाम् अग्न्यादीनां वृत्तिं स्वभावम् अतीत्य गुणैः समं सह एव उत्थित उदितः । अपूर्वमिदमित्यर्थः ॥

तं प्रीतिविशदैनेत्रैरन्वयुः पौरयोषितः ।

शरत्प्रसन्नैज्योतिर्भिर्विभावय्य इव ध्रुवम् ॥ ३५ ॥

पौरयोषितः [प्रीतिविशदैः] प्रीत्या विशदैः प्रसन्नैः नेत्रैः करणैः तम् । अतिथिम् अन्वयुः अनुजग्मुः । सदृष्टिप्रसारमद्राक्षुरित्यर्थः । कथमिव । [शरत्प्रसन्नैः] शरदि प्रसन्नैः ज्योतिर्भिः नक्षत्रैः विभावय्यः रात्रयः ध्रुवमिव । ध्रुवपाशबद्धत्वात्तारावक्रस्येत्यर्थः ॥

अयोध्यादेवताश्चैनं प्रशस्तायतनार्चिताः ।

अनुदधुरनुध्येयं सांनिध्यैः प्रतिमागतैः ॥ ३६ ॥

प्रशस्तेष्वायतनेष्वालयेष्वर्चिताः [प्रशस्तायतनार्चिताः] अयोध्यादेवताः च अनुध्येयम् अनुप्राढ्यम् एनम् अतिथिं प्रतिमागतैः अर्चासंक्रान्तैः सांनिध्यैः संनिधानैः अनुदध्युः अनुजगृहुः । 'अनुध्यानमनुग्रहः' इत्युत्पलमालायाम् । तनुग्रहबुद्ध्या संनिदधुरित्यर्थः ॥

यावन्नाश्यायते वेदिरभिषेकजलप्लुता ।

तावदेवास्य वेलान्तं प्रतापः प्राप दुःसहः ॥ ३७ ॥

अभिषेकजलप्लुता सिक्ता [अभिषेकजलप्लुता] वेदिः अभिषेकवेदिः यावत् न आश्यायते न शुष्यति । कर्तरि लट् । तावदेव अस्य राज्ञः दुःसहः प्रतापः वेलान्तं वेलपर्यन्तं प्राप ॥

वसिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य धन्विनः ।

किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न संगताः ॥ ३८ ॥

गुरोः वसिष्ठस्य मन्त्राः । धन्विनः तस्य अतिथेः सायकाः इति उभये संगताः सन्तः यत्साध्यं न साधयेयुः तत् तादृकसाध्यं किम् । न किंचिदित्यर्थः । तेषामसाध्यं नास्तीति भावः ॥

स धर्मस्थसखः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम् ।

ददर्श संशयच्छेद्यान्व्यवहारानतन्द्रितः ॥ ३९ ॥

धर्मे तिष्ठन्तीति धर्मस्थाः सभ्याः । 'राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ।' इत्यु-
क्तलक्षणाः । तेषां सखा धर्मस्थसखः । तत्सहित इत्यर्थः । अतन्द्रितः अनलसः स
नृपः शश्वत् । अन्वहमित्यर्थः । अर्थिनां साधार्यवतां प्रत्यर्थिनां तद्विरोधिनां च [अर्थि-
प्रत्यर्थिनां] संशयच्छेद्यान् संशयाद्धेतोच्छेद्यान्परिच्छेद्यान् । संदिग्धत्वादवश्यनिर्णे-
यानित्यर्थः । व्यवहारान् ऋणादानादिविवादान् स्वयं ददर्श अनुसंदधौ । न तु प्राङ्घ्रि-
वाकमेव नियुक्तवानित्यर्थः । अत्र याज्ञवल्क्यः—व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।' इति ॥

ततः परमभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः ।

युयोज पाकाभिमुखैर्भृत्यान्विज्ञापनाफलैः ॥ ४० ॥

ततः परं व्यवहारदर्शनानन्तरं भृत्यान् अनुजीविनः । अभिव्यक्तं मुखप्रसादादिलिङ्गैः
स्फुटीभूतं यत्सौमनस्यं स्वामिनः प्रसन्नत्वं तेन निवेदितैः सूचितैः [अभिव्यक्तसौमन-
स्यनिवेदितैः] पाकाभिमुखैः सिद्धयुक्तैर्विज्ञापनानां विज्ञप्तिनां फलैः प्रेप्सितार्थैः
[विज्ञापनाफलैः] युयोज योजयामास । अत्र बृहस्पतिः—'नियुक्तकर्मनिष्पत्तौ विज्ञप्तौ
च यदृच्छया । भृत्यान्धनैर्मानयन्तु नवोऽप्यक्षोभ्यतां व्रजेत् ॥' इति । कविश्च वक्ष्यति—
'अक्षोभ्यः' (१७।४४) इति । अत्र सौमनस्यफलयोजनादिभिर्नृपस्य वृक्षसमाधिर्व्यन्यत
इत्यनुसंधेयम् ॥

प्रजास्तद्गुणा नद्यो नभसेव विवर्धिताः ।

तस्मिंस्तु भूयसीं वृद्धिं नभस्ये ता इवाययुः ४१ ॥

प्रजाः [तद्गुणा] तस्यातिथेर्गुणा पित्रा कुशेन । नभसा श्रावणमासेन नद्यः
इव । विवर्धिताः । तस्मिन् अतिथौ तु नभस्ये भाद्रपदे मासे ताः इव नद्य इव
भूयसीं वृद्धिम् अभ्युदयम् आययुः । प्रजापोषणेन पितरमतिशयितवानित्यर्थः ॥

यदुवाच न तन्मिथ्या यद्दौ न जहार तत् ।

सोऽभूद्भग्नव्रतः शत्रून् उद्धृत्य प्रतिरोपयन् ॥ ४२ ॥

सः अतिथिः यद् वाक्यं दानत्राणादिविषयम् उवाच तन्न मिथ्या अनृतं नाभूत् ।
यद् वस्तु ददौ तन्न जहार न पुनराददे । किंतु शत्रून् उद्धृत्य उत्खाय प्रतिरोपयन्
पुनः स्थापयन् भग्नव्रतो भग्ननियमः अभूत् ॥

वयोरूपविभूतीनामेकैकं मदकारणम् ।

तानि तस्मिन्समस्तानि न तस्योत्सिषिचे^१ मनः ॥ ४३ ॥

१ छेदान्, °छेत्ता. इ. पा. २ तस्मिन्. ३ उत्खाय. ४ समेतानि. ५ उत्सिषिचुः, न चारयो-
त्सिषिचुः इ. पा.

वयोरूपविभूतीनां यौवनसौन्दर्यैश्वर्याणां मध्ये एकैकं मदकारणं मदहेतुः ।
तानि मदकारणानि तस्मिन् रात्रि समस्तानि मिलितानि । तथापि तस्य अतिथेः
मनः न उत्तिषिचे न जगर्व । सिञ्चतेः स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । अत्र वयोरूपादीनां
गर्वहेतुत्वान्मदस्य च मदिराकार्यत्वेनातत्कारकत्वान्मदशब्देन गर्वो लक्ष्यत इत्याहुः । उक्तं च—
'ऐश्वर्यरूपतास्यकुलविद्यावलैरपि । इष्टलाभादिनाऽन्येषामवज्ञा गर्वं ईरितः ॥ मदस्त्वानन्दसंमोहः
संभेदो मदिराकृतः ॥' इति । अतएव कविनापि 'उत्तिषिचे' इत्युक्तम् । न तु
'उन्ममाद' इति ॥

इत्थं जनितरागासु प्रकृतिष्वनुवासरम् ।

अक्षोभ्यः स नवोऽप्यासीदृढमूल इव द्रुमः ॥ ४४ ॥

इत्थम् अनुवासरम् अन्वहं प्रकृतिषु प्रजासु जनितरागासु सतीषु स राजा
नवः अपि । दृढमूलः द्रुमः इव । अक्षोभ्यः अप्रश्रुष्यः आसीत् ॥

अनित्याः शत्रवो बाह्या विप्रकृष्टाश्च ते यतः ।

अतः सोऽभ्यन्तरान्नित्याञ्चट् पूर्वमजयद्रिपून् ॥ ४५ ॥

यतः बाह्याः शत्रवः प्रतिवृत्ताः अनित्याः । द्विषन्ति स्निहन्ति चेत्यर्थः । किं च
ते बाह्याः विप्रकृष्टाः दूरस्थाः च । अतः सः अभ्यन्तरान् अन्तर्वर्तिनः नित्यान्
षड्रिपून् कामक्रोधादीन् पूर्वमजयत् । अन्तःशत्रुजये बाह्या अपि न दुर्जया इति भावः ॥

प्रसादाभिमुखे तस्मिंश्चर्पलापि स्वभावतः ।

निकषे हेमरेखेवं श्रीरासीदनपायिनी ॥ ४६ ॥

स्वभावतः चपला चञ्चला अपि श्रीः प्रसादाभिमुखे तस्मिन् वृत्ते । निकषे
निकषोपले हेमरेखा इव । अनपायिनी स्थिरा आसीत् ॥

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥ ४७ ॥

केवला शौर्यवर्जिता नीतिः कातर्यं भीरुत्वम् । शौर्यं केवलमित्यनुषज्जननीयम् ।
नीतिरहितं शौर्यं श्वापदचेष्टितम् । व्याघ्रादिचेष्टाप्रायमित्यर्थः । 'व्याघ्रादयो वनचराः
पशवः श्वापदा मताः ।' इति हलायुधः । अतः हेतोः सः अतिथिः समेताभ्यां संगताभ्याम्
उभाभ्यां नीतिशौर्याभ्यां सिद्धिं जयप्राप्तिम् अन्वियेष गवेषितवान् ॥

न तस्य मण्डले राज्ञो न्यस्तप्रणिधिदीधितेः ।

अदृष्टमभवत्किंचिद्व्यभ्रस्येव विवस्वतः ॥ ४८ ॥

न्यस्ताः सर्वतः प्रहिताः प्रणिधयश्चरा एव दीधितयो रश्मयो यस्य तस्य । [न्यस्तप्रणि-
धिदीधितेः] । 'प्रणिधिः प्रार्थने चरे' इति शाश्वतः । तस्य राज्ञः । व्यभ्रस्य
निर्मेषस्य विवस्वतः सूर्यस्य इव मण्डले स्वविषये किञ्चिद् अल्पमपि अदृष्टम् अज्ञातं
न अभवत् नासीत् । स चारचक्षुषा सर्वमपश्यदित्यर्थः ॥

रात्रिदिवविभागेषु यदादिष्टं महीक्षिताम् ।

तत्सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः ॥ ४९ ॥

रात्रौ च दिवा च रात्रिदिवम् । 'अचतुर-' इत्यादिनाधिकरणार्थे द्वन्द्वेऽप्रत्ययान्तो निपातः ।
अव्ययान्तत्वादव्ययत्वम् । अत्र षष्ठ्यर्थलक्षणया रात्रिदिवमिति । अहोरात्रयोरित्यर्थः । तयो-
र्विभागा अंशाः प्रहरादयः । तेषु [रात्रिदिवविभागेषु] महीक्षितां राज्ञां यदादिष्टम्
इदमस्मिन्काले कर्तव्यमिति मन्वादिभिरुपदिष्टं तत्स राजा विकल्पपराङ्मुखः संशय-
रहितः सन् । नियोगेन निश्चयेन सिषेवे अजुष्टितवानित्यर्थः । अत्र कौटिल्यः—'कार्याणां
नियोगविकल्पसमुच्चया भवन्ति । अनेनैवोपायेन नान्येनेति नियोगः । अनेन वाच्येन वेति
विकल्पः । अनेन वेति समुच्चयः ।' इति ॥

मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य बभूव सह मन्त्रिभिः ।

स जातु सेव्यमानोऽपि गुप्तद्वारो न सूच्यते ॥ ५० ॥

तस्य राज्ञः प्रतिदिनं मन्त्रिभिः सह मन्त्रः विचारः बभूव । स मन्त्रः सेव्य-
मानः अपि अन्वहमावर्त्यमानोऽपि जातु कदाचिदपि न सूच्यते न प्रकाशयते । तत्र
हेतुः गुप्तद्वारः इति । संवृतोङ्किताकारादिज्ञानमार्ग इत्यर्थः ॥

परेषु स्वेषु च क्षिप्तैरविज्ञातपरस्परैः ।

सोऽपसर्पैर्जजागार यथाकालं स्वपन्नपि ॥ ५१ ॥

यथाकालम् उक्तकालानतिक्रमेण स्वपन् अपि सः अतिथिः परेषु शत्रुषु स्वेषु
स्वक्रीयेषु च । मन्त्यादितीर्थेष्विति शेषः । क्षिप्तैः प्रहितैः । अविज्ञाताः परस्परे येषां तैः
[अविज्ञातपरस्परैः] । अन्योन्याविज्ञातैरित्यर्थः । अपसर्पैः चरैः । 'अपसर्पश्चरः
स्पृशः' इत्यमरः । जजागार बुद्धवान् । चारमुखेन सर्वमज्ञासीदित्यर्थः । अत्र
कामन्दकः—'चारांश्च चारयेत्तीर्थेष्व्वात्मनश्च परस्य च । पाषण्ड्यादीनविज्ञातानन्योन्य-
मितैरैरपि ॥' इति ॥

दुर्गाणि दुर्ग्रहाण्यासंस्तस्य रोद्धुरपि द्विषाम् ।

न हि सिंहो गजास्कन्दी भयाद्विरिगुहाशयः ॥ ५२ ॥

द्विषां रोद्धुः रोधकस्यापि । न तु स्वयं रोध्यस्येत्यर्थः । तस्य राज्ञः दुर्ग्र-
हाणि परैर्दुर्धेषाणि दुर्गाणि महीदुर्गादीनि आसन् । न च निर्भकस्य किं दुर्गैरिति

वाच्यमित्यर्थान्तरन्यासमुखेनाह—न हीति । गजानास्कन्दति हिनस्तीति गजास्कन्दी सिंहः भयाद् हेतोः । गिरिगुहासु शेत इति गिरिगुहाशयः न हि । किंतु स्वभावत एवेति शेषः । 'अधिकरणे शेतेः' इत्यच्प्रत्ययः । अत्र मनुः—'धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वाक्ष्य-मेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेद्ब्रधः ॥ इति ॥

भव्यमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः ।

गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेचिरे ॥ ५३ ॥

भव्यमुख्याः कल्याणप्रधानाः । न तु विपरीताः । **प्रत्यवेक्ष्याः** एतावत्कृतमेतावत्कर्तव्य-मित्यनुसंधानेन विचारणीयाः । अत एव **निरत्ययाः** निर्बाधा गर्भेऽभ्यन्तरे पच्यन्ते ये शाल्यस्तेषां सधर्माणः [**गर्भशालिसधर्माणः**] । अतिनिगूढा इत्यर्थः । 'धर्मादिनिष्के-वलात्' इत्यनिच्प्रत्ययः समासान्तः । **तस्य** राज्ञः समारभ्यन्त इति **समारम्भाः** कर्माणि **गूढम्** अप्रकाशं **विपेचिरे** । फलिता इत्यर्थः । 'फलानुमेयाः प्रारम्भाः' इति भावः ॥

अपथेन प्रववृते न जातूपचितोऽपि सः ।

वृद्धौ नदीमुखेनैव प्रस्थानं लवणाम्भसः ॥ ५४ ॥

सः अतिथिः **उपचितः** अपि वृद्धिं गतोऽपि सन् । **जातु** कदाचिदपि **अपथेन** कुमा-र्गेण **न प्रववृते** न प्रवृत्तः । मर्यादां न जहावित्यर्थः । तथाहि । **लवणाम्भसः** लवण-सागरस्य **वृद्धौ** पूरोत्पीडे सत्यां **नदीमुखेन** एव नदीप्रवेशमार्गेणैव **प्रस्थानं** निःसरणम् । न त्वन्यथेत्यर्थः ॥

कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः ।

यस्य कार्यः प्रतीकारः स तन्नैवोदपादयत् ॥ ५५ ॥

प्रकृतिवैराग्यं प्रजाविरागम् । दैवादुत्पन्नमिति शेषः । **सद्यः** कामं सम्यक् **शमयितुं** प्रतिकर्तुं **क्षमः** शक्तः **स** राजा **यस्य** प्रकृतिवैराग्यस्य **प्रतीकारः** कार्यः कर्तव्यः । अनर्थ-हेतुत्वादित्यर्थः । **तद्** वैराग्यं **न एव उदपादयत्** । उत्पन्नप्रतीकारादनुत्पादनं वरमिति भावः । अत्र कौटिल्यः—'क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् । विरक्ता यान्त्यमित्रं वा भर्तारं घ्नन्ति वा स्वयम् ॥' तस्मात्प्रकृतीनां विरागकारणानि नोत्पादयेदित्यर्थः ॥

शक्येष्वेवाभवद्यात्रा तस्य शक्तिमतः सतः ।

समीरणसहायोऽपि नाम्भःप्रार्थी दवानलः ॥ ५६ ॥

शक्तिमतः शक्तिसंपन्नस्यापि **सतः** तस्य राज्ञः **शक्येषु** शक्तिविषयेषु स्वस्माद्धीनबलेषु **एव** विषये **यात्रा** दण्डयात्रा **अभवत्** । न तु समधिकेष्वाित्यर्थः । तथाहि । **समीरण-सहायोऽपि दवानलः** अग्निःप्रार्थी जलान्वेषी न । दग्धुमिति शेषः । किं तु तृणकाष्ठा-

दिकमेवान्विध्यतीत्यर्थः । अत्र कौटिल्यः—‘समज्यायोभ्यां संदधीत हीनेन विगृह्णीयात्’ इति ॥

न धर्ममर्थकामाभ्यां बबाधे न च तेन तौ ।

नार्थं कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृशस्त्रिषु ॥ ५७ ॥

स राजा अर्थकामाभ्यां धर्मं न बबाधे न नाशितवान् । तेन धर्मेण च तौ अर्थकामौ न । अर्थं कामेन कामं वा अर्थेन न बबाधे । एकत्रैवासक्तो नाभूदित्यर्थः । किं तु त्रिषु धर्मार्थकामेषु सदृशः स्तुल्यवृत्तिः । झभूदित्यर्थः ।

हीनान्यनुपकर्तृणि प्रवृद्धानि विकुर्वते ।

तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यतः ॥ ५८ ॥

मित्राणि हीनानि अतिक्षीणानि चेद् अनुपकर्तृणि अनुपकारीणि । प्रवृद्धानि अतिसमृद्धानि चेद् विकुर्वते विरुद्धं चेष्टन्ते । अपकुर्वत इत्यर्थः । ‘अकर्मकाच्च’ इत्यात्मने-पदम् । अतः कारणात् तेन राज्ञा मित्राणि सुहृदः । ‘मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्कं’ इति विश्वः । मध्यमशक्तीनि नातिक्षीणोच्छ्रितानि यथा तथा स्थापितानि ॥

‘शक्येष्वेवाभवयात्रा’ इत्यादिनोक्तमर्थं सोपस्कारमाह—

परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलाबलम् ।

ययावेभिर्वलिष्ठश्चेत्परस्मादास्त सोऽन्यथा ॥ ५९ ॥

सः अतिथिः परात्मनोः शत्रोरात्मनश्च शक्त्यादीनां शक्तिदेशकालादीनां बलाबलं न्यूनाधिकभावं परिच्छिद्य निश्चित्य । एभिः शक्त्यादिभिः परस्मात् शत्रोः बलिष्ठः । स्वयमतिशयेन बलवान् चेत् । बलशब्दान्मतुबन्तादिष्टन्प्रत्ययः । ‘विन्मतोर्लुक्’ इति मतुपो लुक् । ययौ यात्रां चके । अन्यथा न बलिष्ठश्चेद् आस्त अतिष्ठत् । न ययावित्यर्थः । अत्र मनुः—‘यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् । परस्य विपरीतं चेत्तदा यायादरीन्प्रति ॥ यदा तु स्यात्परिक्षीणो बाहनेन बलेन च । तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन् ॥’ इति ॥

कोशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसंग्रहः ।

अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते ॥ ६० ॥

कोशेन अर्थवर्धने आश्रयणीयत्वं भजनीयत्वम् । भवतीति शेषः । इति हेतोः तस्य राज्ञः कर्तुः अर्थसंग्रहः । न तु लोभादित्यर्थः । तथाहि । अम्बु गर्भे यस्य सः अम्बुगर्भः । जीवनस्य जलस्य सूतः पटबन्धः जीमूतः मेघः । ‘मृद् बन्धने’ प्रपोदरादित्वात्साधुः । चातकैः अभिनन्द्यते सेव्यते । अत्र कामन्दकः—‘धर्महेतोस्तथार्थाय भृत्यानां रक्षणाय च । आपदर्थं च संरक्ष्यः कोशो धर्मवता सदा ॥’ इति ॥

१ अर्थेषु. २ विष्टुः. ३ व्यतिच्छिद्य. ४ ययावर्ति—रान् विशिष्टः. ५ शात्. ६ यत्वमने. ७ गम्यते.

परकर्मापहः सोऽभूदुद्यतः स्वेषु कर्मसु ।

आवृणोदात्मनानो रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरन्निपून् ॥ ६१ ॥

स राजा परेषां कर्मणि सेतुवार्तादीन्यपहन्तीति परकर्मापहः सन् । ' अन्येष्वपि हृयते ' इत्यापिशब्दसामर्थ्याद्धन्तेर्दप्रत्ययः । स्वेषु कर्मसु उद्यतः उद्युक्तः अभूत् । किं च । रिपून् रन्ध्रेषु प्रहरन् आत्मनो रन्ध्रं व्यसनादिकम् आवृणोत् संवृतवान् । अत्र मनुः- ' नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु । गृहेत्कूर्मं इवाङ्गानि रक्षोद्विवरमात्मनः ॥ ' इति ॥

पित्रा संवर्धितो नित्यं कृतास्त्रः सांपरायिकः ।

तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहान्नं व्यशिष्यत ॥ ६२ ॥

दण्डः दमः सैन्यं वा । तद्वतः दण्डवतः दण्डसंपन्नस्य तस्य राज्ञः पित्रा कुशेन नित्यं संवर्धितः पुष्टः कृतास्त्रः शिक्षितास्त्रः । संपरायो युद्धम् । ' युद्धायत्योः संपरायः ' इत्यमरः । तमर्हतीति सांपरायिकः । ' तदर्हति ' इति ठक्प्रत्ययः । दण्डः सैन्यम् । ' दण्डो यमे मानभेदे ल्युडे दमसैन्ययोः ' इति विश्वः । स्वदेहात् न व्यशिष्यत नामिद्यत । स्वदेहेऽपि विशेषणानि योज्यानि । मूलबलं स्वदेहमिवारक्षदित्यर्थः ॥

सर्पस्येव शिरोरत्नं नास्य शक्तित्रयं परः ।

स चकर्ष परस्मात्तदयस्कान्त इवायसम् ॥ ६३ ॥

सर्पस्य शिरोरत्नमिव । अस्य राज्ञः शक्तित्रयं परः शत्रुः न चकर्ष । स तु परस्मात् शत्रोः तत् शक्तित्रयम् । अयस्कान्तः मणिविशेषः आयसं लोहविकारम् इव । चकर्ष ॥

वापीष्विव स्रवन्तीषु वनेषूपवनेष्विव ।

सार्थाः स्वैरं स्वकीयेषु चेरुर्वेश्मस्विवादिषु ॥ ६४ ॥

स्रवन्तीषु नदीषु वापीष्विव दीर्घिकासु इव । ' वापी तु दीर्घिका ' इत्यमरः । वनेषु अरण्येषु उपवनेषु आरामेषु इव । ' आरामः स्यादुपवनम् ' इत्यमरः । आदिषु स्वकीयेषु वेश्मस्विव । सार्थाः वणिकप्रभृतयः स्वैरं स्वेच्छया चेरुः चरन्ति स्म ॥

तपो रक्षन्स विघ्नेभ्यस्तस्करेभ्यश्च संपदः ।

यथास्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णैरपि षडंशभाक् ॥ ६५ ॥

विघ्नेभ्यः तपः रक्षन् । तस्करेभ्यः संपदः च रक्षन् । स राजा आश्रमैः ब्रह्मचर्यादिभिः वर्णैः अपि ब्राह्मणादिभिश्च यथास्वं स्वमनतिक्रम्य षडंशभाक् चक्रे । यथाक्रममाश्रमैस्तपसो वर्णैः संपदां च षडंशभाक्कृत इत्यर्थः । षष्ठोऽंशः षडंशः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमुक्तं प्राक् ॥

१ रन्ध्रे च. २ प्राहरत्. ३ द्विषाम्. ४ पितृसंवर्धितः. ५ सांपरायणः. ६ नाव०. ७ स्वैरं स्वार्थाः. ८ तदीयेषु. ९ वर्णैरिव.

खनिभिः सुषुवे रत्नं क्षेत्रैः सस्यं वनैर्गजान् ।

दिदेश वेतनं तस्मै रक्षासदृशमेव भूः ॥ ६६ ॥

भूः भूमिः तस्मै राज्ञे रक्षासदृशं रक्षानुरूपम् एव वेतनं भृतिं दिदेश ददौ ।
कथम् । खनिभिः आकरैः । 'खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः । रत्नं माणिक्यादिकं
सुषुवे अजीजनत् । क्षेत्रैः सस्यम् वनैः गजान् हास्तिनः सुषुवे ॥

स गुणानां बलानां च षण्णां षण्मुखविक्रमः ।

बभूव विनियोगज्ञः साधनीयेषु वस्तुषु ॥ ६७ ॥

षण्मुखविक्रमः स राजा षण्णां गुणानां संधिविप्रहादीनां बलानां मूलध-
त्वादीनां च साधनीयेषु वस्तुषु साध्येष्वर्थेषु विनियोगं जानातीति । विनियोगस्य ज्ञ
इति वा । विनियोगज्ञः । कर्मविवक्षायामुपपदसमासः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति
कप्रत्ययः । शेषविवक्षायां षष्ठीसमासः । 'इगुपध-' इत्यादिना कप्रत्ययः । बभूव ।
'इदमत्र प्रयोक्तव्यम्' इत्याद्यज्ञासीदित्यर्थः ॥

इति क्रमात्प्रयुञ्जानो राजनीतिं चतुर्विधाम् ।

आ तीर्थादप्रतीघातं स तस्याः फलमानशे ॥ ६८ ॥

इति चतुर्विधाम् । सामाद्युपायैरिति शेषः । राजनीतिं दण्डनीतिं क्रमात्
सामादिक्रमादेव प्रयुञ्जानः स राजा आ तीर्थाद् मन्त्र्याद्यष्टदशात्मकतीर्थपर्यन्तम् ।
'योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टदशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात्' इति हलायुधः ।
तस्याः नीतेः फलम् अप्रतीघातम् अप्रतिबन्धं यथा तथा आनशे प्राप्तवान् ।
'मन्त्रादिषु यमुद्दिश्य य उपायः प्रयुज्यते । स तस्य फलति' इत्यर्थः ॥

कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि तस्मिन्सन्मार्गयोधिनि ।

भेजेऽभिसारिकावृत्तिं जयश्रीवीरगामिनी ॥ ६९ ॥

कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि कपटयुद्धप्रकाराभिज्ञेऽपि [सन्मार्गयोधिनि] सन्मार्गेण
योधिनि धर्मयोद्धरि तस्मिन् अतिथौ वीरगामिनी जयश्रीः अभिसारिकावृत्तिं
भेजे । 'कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ।' इत्यमरः । जयश्रीस्तम-
न्विष्यागच्छदित्यर्थः ॥

प्रौयः प्रतापभग्नत्वादरीणां तस्य दुर्लभः ।

रणो गन्धद्विपस्येव गन्धभिन्नान्यदन्तिनः ॥ ७० ॥

अरीणां सर्वेषामपि प्रतापेनातितेजसैव भग्नत्वात् [प्रतापभग्नत्वाद्] तस्य राज्ञः ।
[गन्धभिन्नान्यदन्तिनः] गन्धेन मदगन्धेनैव भिन्ना भग्ना अन्ये दन्तिनो येन तस्य

गन्धद्विपस्य इव । प्रायः प्रायेण रणः दुर्लभः । खलर्थयोगेऽपि शेषविवक्षायां षष्ठीमिच्छन्तीत्युक्तम् ॥

प्रवृद्धौ हीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः ।

स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत्ताविव क्षयी ॥ ७१ ॥

प्रवृद्धौ सत्यां चन्द्रः हीयते । समुद्रः अपि तथाविधः चन्द्रवदेव प्रवृद्धौ हीयते । 'प्रवृद्धः' इति वा पाठः । स राजा तु ताभ्यां चन्द्रसमुद्राभ्यां समा वृद्धिर्यस्य स तत्समवृद्धिः च अभूत् । तौ चन्द्रसमुद्रौ इव क्षयी । 'जिदक्षि-' इत्यादिनेनिप्रत्ययः । न अभूत् ॥

सन्तस्तस्याभिगमनादत्यर्थं महतः कृशाः ।

उद्धेरिव जीमूताः प्रापुर्दातृत्वमर्थिनः ॥ ७२ ॥

अत्यर्थं कृशाः दरिद्रा अत एव अर्थिनः याचनशीलाः सन्तः विद्वांसः महतः तस्य राज्ञः अभिगमनात् । उद्धेः अभिगमनात् जीमूताः इव । दातृत्वं प्रापुः । अर्थिषु दानभोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

स्तूयमानः स जिह्वाय स्तुत्यमेव समाचरन् ।

तथापि वैवृधे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ॥ ७३ ॥

स राजा स्तुत्यं स्तोत्रार्हम् एव यत्तदेव समाचरन् अत एव स्तूयमानः सन् । जिह्वाय ललज्ज । तथापि हीणत्वेऽपि तत्कारिणः स्तोत्रकारिणो द्वेष्टीति तत्कारिद्वेषिणः तस्य राज्ञः यशः ववृधे । 'गुणाढ्यस्य सतः पुंसः स्तुतौ लज्जैव भूषणम् ।' इति भावः ॥

दुरितं दर्शनेन घ्नस्तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः ।

प्रजाः स्वतन्त्रयांचक्रे शश्वत्सूर्य इवोदितः ॥ ७४ ॥

स राजा । उदितः सूर्यः इव । दर्शनेन दुरितं घ्नन् निर्वर्तयन् । तथा च स्मर्यते— 'अग्निचित्कपिला सञ्जी राजा भिक्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्प्रश्येत नित्यशः ॥' इति । [तत्त्वार्थेन] तत्त्वस्य वस्तुतत्त्वस्यार्थेन समर्थनेन च तमः अज्ञानं ध्वान्तं च नुदन् शश्वत्प्रजाः स्वतन्त्रयांचक्रे स्वाधीनाश्चकार ॥

इन्दोरगतयः पद्मे सूर्यस्य कुमुदंशवः ।

गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो लेभिरेऽन्तरम् ॥ ७५ ॥

इन्दोः अंशवः पद्मे अगतयः । प्रवेशरहिता इत्यर्थः । सूर्यस्य अंशवः कुमुदे अगतयः । गुणिनः तस्य गुणाः तु विपक्षे शत्रौ अपि अन्तरम् अवकाशं लेभिरे प्रापुः ॥

१ प्रवृद्धः. २ न ययौ ताविव क्षयम् इ. पा. ३ जनाः. ४ अत्यर्थमहन्तः. ५ अर्थिषु. ६ पप्रथे. ७ दर्शने निघ्नन्. ८ स रजयांचक्रे, वित्तमसः चक्रे इ. पा. ९ गभस्तयः.

पराभिसंधानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम् ।

जिगीषोरश्वमेधार्यै धैर्म्यमेव बभूव तत् ॥ ७६ ॥

अश्वमेधाय जिगीषोः अस्य विचेष्टितं दिग्विजयरूपं यद्यपि पराभिसंधानपरं शत्रुवध्नप्रधानं तथापि तद्धर्म्यं धर्मादनपेतम् एव । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते', इति यत्प्रत्ययः । बभूव । 'मन्त्रप्रभावोत्साहशक्तिभिः परान्संदध्यात् ।' इति कौटिल्यः ॥

एवमुद्यन्प्रभावेण शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना ।

वृषेव देवो देवानां राज्ञां राजा बभूव सः ॥ ७७ ॥

एवं शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना शास्त्रोपदिष्टमार्गेण प्रभावेण कोशदण्डजेन तेजसा । 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ।' इत्यमरः । उद्यन् युज्जानः सः । वृषा वासवः देवानां देवः देवदेवः इव । राज्ञां राजा राजराजः बभूव ॥

पञ्चमं लोकपालानामूचुः साधर्म्ययोगतः ।

भूतानां महतां षष्ठमष्टमं कुलभूभृताम् ॥ ७८ ॥

तम् । राजानमिति शेषः । साधर्म्ययोगतः यथाक्रमं लोकसंरक्षणपरोपकारभूधारणरूप-समानधर्मत्वबलात् लोकपालानाम् इन्द्रादीनां चतुर्णां पञ्चमम् ऊचुः । महतां भूतानां पृथिव्यादीनां पञ्चानां षष्ठम् ऊचुः । कुलभूभृतां कुलाचलानां महेन्द्रमलयादीनां सप्तानाम् अष्टमम् ऊचुः ॥

दूरापवर्जितच्छत्रैस्तस्याज्ञां शासनार्पिताम् ।

दधुः शिरोभिर्भूपाला देवाः पौरंदरीमिव ॥ ७९ ॥

भूपालाः शासनेषु पत्रेष्वापिर्पितामुपन्यस्तां [शासनार्पितां] तस्य राज्ञः आज्ञाम् । देवाः पौरंदरीम् ऐन्द्रीमाज्ञाम् इव । दूरापवर्जितच्छत्रैः दूरात्परिहितातपत्रैः शिरोभिः दधुः ॥

ऋत्विजः स तथानर्च दक्षिणाभिर्महाक्रतौ ।

यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च ॥ ८० ॥

स राजा महाक्रतौ अश्वमेधे ऋत्विजः याजकान् दक्षिणाभिः तथा आनर्च अर्चयामास । अर्चते भौवादिकाह्नि । यथा अस्य राज्ञः धनदस्य च नाम साधारणीभूतम् एकीभूतम् । उभयोरपि धनदसंज्ञा यथा स्वात्तथेत्यर्थः ॥

इन्द्राद्वृष्टिर्नियमितगदोद्रेकवृत्तिर्यमोऽभूद्

यादोनाथः शिवजलपथः कर्मणे नौचराणाम् ।

पूर्वापेक्षी तदनु विदधे कोषवृद्धिं कुबेर-

स्तस्मिन्दण्डोपनतचरितं भेजिरे लोकपालाः ॥ ८१ ॥

इन्द्राद् वृष्टिः अभूत् । यमः नियमिता निवारिता गदस्य रोगस्योद्रेक एव वृत्तियेन सः
[नियमितगदोद्रेकवृत्तिः] अभूत् । यादोनाथः वरुणः नौचराणां नाविकानां
कर्मणे संचाराय शिवजलपथः सुचरजलमार्गोऽभूत् । तदनु पूर्वापेक्षी रघुरामादिम-
हिमाभिज्ञः कुबेरः कोषवृद्धिं विदधे । इत्थं लोकपालास्तस्मिन् राज्ञि विषये दण्डो-
पनतस्य शरणागतस्य चरितं वृत्तिं [दण्डोपनतचरितं] भेजिरे । ' दुर्बलो बलवत्सेवी
विरुद्धाच्छङ्कितादिभिः । वर्तेत दण्डोपनतो भर्तार्येवमवास्थितः ॥ ' इति कौटिल्यः ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसुरविरचितया संजीवनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये
अतिथिवर्णनः नाम सप्तदशः सर्गः ।

अष्टादशः सर्गः ।

यत्पादपांसुसंपर्कादहल्यासीदपांसुला ।

कारुण्यसिन्धवे तस्मै नमो वैदेहिबन्धवे ॥

स नैषधस्यार्थपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ।

अनूनसारं निषधान्नगेन्द्रात्पुत्रं यमाहुर्निषधाख्यमेव ॥ १ ॥

निषिद्धशत्रुः निवारितरिपुः सः अतिथिः नैषधस्य निषधदेशाधीश्वरस्य अर्थपतेः
राज्ञः सुतायां निषेधात् निषधाख्यात् नगेन्द्रात् पर्वताद् अनूनसारम् अन्यूनबलं
पुत्रम् उत्पादयामास । यं पुत्रं निषधाख्यं निषधनामकम् एव आहुः ॥

तेनोर्ह्वीर्येण पिता प्रजायै कल्पिष्यमाणेन ननन्द यूना ।

सुवृष्टियोगादिव जीवलोकः सस्येन संपत्तिफलोन्मुखेन ॥ २ ॥

उरुवीर्येण अतिपराक्रमेणात् एव प्रजायै लोकरक्षणार्थं कल्पिष्यमाणेन तेन यूना
निषधेन पिता अतिथिः । सुवृष्टियोगात्संपत्तिफलोन्मुखेन पाकोन्मुखेन सस्येन
जीवलोकः इव ननन्द जहर्ष ॥

शब्दादि निर्वेश्य सुखं चिराय तस्मिन्प्रतिष्ठापितराजशब्दः ।

कौमुद्रतयः कुमुदावदातैर्यामर्जितां कर्मभिरारुरोह ॥ ३ ॥

१ पूर्वापेक्षा. २ पांसुर्धूलिः । अहल्या गौतमपत्नी । अपांसुला अपमृष्टदोषा । वैदेहिबन्धवे जान.
कीजानये रामाय । ३ उरुकायै. ४ कल्पिष्यमाणेन. ५ सद्गुष्टिः. ६ सम्पन्नफलात्मकेन. दिनकरादिः
भिरयं श्लोकः प्रक्षिप्त इति त्यक्तः ।

कुमुद्वत्या अपत्यं पुमान् कौमुद्रतेयः अतिथिः शब्दादि शब्दस्पर्शादि सुखं सुखसाधनं विषयवर्गं निर्विष्य उपभुज्य चिराय तस्मिन् निषधाख्ये पुत्रे प्रतिष्ठापितराजशब्दः दत्तराज्यः सन् । कुमुदावदातैः निर्मलैः कर्मभिः अश्वमेधादिभिः अर्जितां संपादितां द्यां स्वर्गं आरुरोह ॥

पौत्रः कुशस्यापि कुशेशयाक्षः ससागरां सागरधीरचेताः ।

एकातपत्रां भुवमेकवीरः पुरार्गलादीर्घभुजो बुभोज ॥ ४ ॥

कुशेशयाक्षः शतपत्रलोचनः । 'शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः । सागरधीरचेताः समुद्रगम्भीरचित्तः एकवीरः असहायशूरः । पुरस्यार्गला कपाटविष्कम्भः । 'तद्विष्कम्भेऽर्गलं न ना' इत्यमरः । तद्वदीर्घभुजः [पुरार्गलादीर्घभुजः] कुशस्य पौत्रः निषधः अपि ससागरामेकातपत्रां भुवं बुभोज पालयामास । 'भुजोऽनवने' इत्युक्तेः परस्मैपदम् ॥

तस्यानलौजास्तनयस्तदन्ते वंशश्रियं प्राप नलाभिधानः ।

यो नडलानीव गजः परेषां बलान्यमृद्वाबलिनाभवक्रः ॥ ५ ॥

अनलौजाः नलाभिधानः नलाख्यः तस्य निषधस्य तनयः तस्य निषधस्यान्तेऽवसाने [तदन्ते] वंशश्रियं राजलक्ष्मीं प्राप । नलिनाभवक्रो यः नलः । गजः नडवलानि नडप्रायस्थलानि इव । 'नडशादाड्डुल्व' इति डुल्वप्रत्ययः । परेषां बलानि अमृद्वात् ममर्द ॥

नभश्चरैर्गीतयशाः स लेभे नभस्तलश्यामतनुं तनूजम् ।

ख्यातं नभःशब्दमयेन नाम्ना कान्तं नभोमासमिव प्रजानाम् ॥ ६ ॥

नभश्चरैः गन्धर्वादिभिः गीतयशाः स नलः नभस्तलश्यामतनुं नभःशब्दमयेन नाम्ना ख्यातम् । नभःशब्दसंज्ञकमित्यर्थः । नभोमासमिव श्रावणमासमिव । प्रजानां कान्तं प्रियं तनूजं पुत्रं लेभे ॥

तस्मै विस्मृत्योत्तरकोसलानां धर्मोत्तरस्तत्प्रभवे प्रभुत्वम् ।

मृगैरजयं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बन्ध ॥ ७ ॥

धर्मोत्तरः धर्मप्रधानः स नलः प्रभवे समर्थाय तस्मै नभसे तद् उत्तरकोसलानां प्रभुत्वम् आधिपत्यं विसृज्य दत्त्वा जरसा जरया उपदिष्टम् । वार्द्धके चिकीर्षितमित्यर्थः । मृगैः अजर्यं तैः सह संगतम् । 'अजर्यं संगतम्' इति निपातः । पुनःअदेहबन्धाय पुनर्देहसंबन्धनिवृत्तये बबन्ध । मोक्षार्थं वनं गत इत्यर्थः । अदेहबन्धायेत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इध्यते ॥

तेन द्विपानामिव पुण्डरीको राज्ञामर्जय्योऽजनि पुण्डरीकः ।

शान्ते पितर्याहृतपुण्डरीका यं पुण्डरीकाक्षमिव श्रितां श्रीः ॥ ८ ॥

१ अस्त्रदत्त. २ स्थल. ३ तस्मिन्. ४ नियोज्य. ५ तत्प्रभवः-प्रसवः. ६ मनः. ७ अजेयः. ८ पुण्डरीक. ९ काख्यं. १० आश्रिता.

तेन नमसा । द्विपानां पुण्डरीकः दिग्गजविशेषः इव । राज्ञाम् अजय्यः जेतुम-
शक्यः । 'क्षय्यजय्यौ शक्यायै' इति निपातनात्साधुः । पुण्डरीकः पुण्डरीकाख्यः पुत्रः
अजनि जनितः । पितरि शान्ते स्वर्गते सति । आहूतपुण्डरीका गृहीतश्चेतपद्मा श्रीः
यं पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षं विष्णुम् इव । श्रिता ॥

स क्षेमधन्वानममोघधन्वा पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदक्षम् ।

क्ष्मां लम्भयित्वा क्षमयोपपन्नं वने तपः क्षान्ततरश्चचार ॥ ९ ॥

अमोघं धनुर्यस्य सः अमोघधन्वा । 'धनुश्च' इत्यनङादेशः समासान्तः । स पुण्ड-
रीकः प्रजानां क्षेमविधाने दक्षं [प्रजाक्षेमविधानदक्षं] क्षमया उपपन्नं क्षान्तियुक्तं क्षेमं
धनुर्यस्य तं क्षेमधन्वानं नाम पुत्रम् । 'वा संज्ञायाम्' इत्यनङादेशः । क्ष्मां लम्भ-
यित्वा प्रापय्य । लभेर्गत्यर्थत्वाद्विकर्मकत्वम् । क्षान्ततरः अत्यन्तसहिष्णुः सन् वने
तपः चचार ॥

अनीकिनीनां समरेऽग्रयायी तस्यापि देवप्रतिमः सुतोऽभूत् ।

व्यश्रूयतानीकपदावसानं देवादि नाम त्रिदिवेऽपि यस्य ॥ १० ॥

तस्य क्षेमधन्वनः अपि समरे अनीकिनीनां चमूनाम् अग्रयायी देवप्रतिमः
इन्द्रादिकल्पः सुतः अभूत् । अनीकपदावसानम् अनीकशब्दान्तं देवादि देवशब्दपूर्वं
यस्य नाम देवानीक इति नामधेयं त्रिदिवे स्वर्गे अपि व्यश्रूयत विश्रुतम् ॥

पिता समाराधनतत्परेण पुत्रेण पुत्री स यथैव तेन ।

पुत्रस्तथैवात्मजवत्सलेन स तेन पित्रा पितृमान्बभूव ॥ ११ ॥

स पिता क्षेमधन्वा समाराधनतत्परेण शुश्रूषातत्परेण तेन पुत्रेण यथैव पुत्री
बभूव तथैव स पुत्रः देवानीकः आत्मजवत्सलेन तेन पित्रा पितृमान्बभूव ।
लोकं पितृत्वपुत्रत्वयोः फलमनयोरेवासीदित्यर्थः ॥

पूर्वस्तयोरात्मसमे चिरोढामात्मोद्भवे वर्णचतुष्टयस्य ।

धुरं निधायैकनिधिर्गुणानां जगाम यज्वा यजमानलोकम् ॥ १२ ॥

गुणानाम् एकनिधिः यज्वा विधिवदिष्टवान् तयोः पितृपुत्रयोर्मध्ये पूर्वः पिता क्षेमधन्वा
आत्मसमे स्वतुल्ये आत्मोद्भवे पुत्रे देवानीके चिरोढां निरधृतां वर्णचतुष्टयस्य धुरं
रक्षाभारं निधाय यजमानलोकं यष्टलोकं नाकं जगाम ॥

वशी सुतस्तस्य वशंवदत्वात्स्वेषामिवासीद् द्विषतामपीष्टः ।

सकृद्विप्रिज्ञानपि हि प्रयुक्तं माधुर्यमीष्टे हरिणान्ग्रहीतुम् ॥ १३ ॥

तस्य देवानीकस्य वशी समर्थः सुतः अहीनगुर्नमेति वक्ष्यमाणनामकः । वशं वशकरं
मधुरं वदतीति वशंवदः । 'प्रियवशे वदः खन्' इति खच्प्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मात्
[वशंवदत्वात्] इष्टत्वादित्वात् स्वेषाम् इव द्विषताम् अपि इष्टः प्रियः आसीत् । अर्था-

देवानीकनिर्धारणं लभ्यते । तथा हि प्रयुक्तम् उच्चारितं माधुर्यं सकृत् एकवारं विविशान्
भीतान् अपि हरिणान् ग्रहीतुं वशीकर्तुम् ईष्टे शक्नोति ॥

अहीनगुर्नाम सै गां समग्रामहीनबाहुद्रविणः शशास ।

यो हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वाद्युवाप्यनर्थैर्व्यसनैर्विहीनः ॥ १४ ॥

अहीनबाहुद्रविणः समग्रभुजपराक्रमः । 'द्रविणं काञ्चनं वित्तं द्रविणं च पराक्रमः'
इति विश्वः । हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वात् नीचसंसर्गविमुखत्वाद्देतोः युवा अपि अनर्थैः
अनर्थकरैः व्यसनैः पानयूतादिभिः विहीनः रहितः यः अहीनगुः नाम स पूर्वोक्तो देवा-
नीकसुतः समग्रान् सर्वां गां भुवं शशास ॥

गुरोः स चानन्तरमन्तरज्ञः पुंसां पुमानाद्य इवावतीर्णः । }

उपक्रमैरस्खलितैश्चतुर्भिश्चतुर्दिगीशश्चतुरो बभूव ॥ १५ ॥ }

पुंसां अन्तरज्ञः विशेषज्ञः चतुरः निपुणः सः अहीनगुः गुरोः पितुः अनन्तरम् ।
अवतीर्णः भुवं प्राप्तः आद्यः पुमान् विष्णुः इव । अस्खलितैः । अप्रतिहतैः चतुर्भिः
उपक्रमैः सामाद्युपायैः । 'सामादिभिरुपक्रमैः' इति मनुः । चतुर्दिगीशः चतसृणां दिशा-
मीशः बभूव ॥

तस्मिन्प्रयाते परलोकयात्रां जेतैर्यरीणां तनयं तदीयम् ।

उच्चैःशिरस्त्वाज्जितपारियात्रं लक्ष्मीः सिषेवे किल पारियात्रम् ॥ १६ ॥

अरीणां जेतारि तस्मिन् अहीनगौ परलोकयात्रां प्रयाते प्राप्ते सति । उच्चैः-
शिरस्त्वाद् उन्नतशिरस्कत्वाज्जितः पारियात्रः कुलशैलविशेषो येन तं जितपारियात्रं
पारियात्रं पारियात्राख्यं तदीयं तनयं लक्ष्मीः राजलक्ष्मीः सिषेवे किल ॥

तस्याभवत्सूनुर्दुदारशीलः शिलः शिलापट्टविशालवक्षाः ।

जितारिपक्षोऽपि शिलीमुखैर्यः शालीनतामव्रजदीड्यमानः ॥ १७ ॥

तस्य पारियात्रस्य उदारशीलः महावृत्तः । 'शीलं स्वभावः सद्रूपे' इत्यमरः । शिला-
पट्टविशालवक्षाः शिलः शिलाख्यः सूनुः अभवत् । यः सूनुः शिलीमुखैः वाणैः ।
'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः । जितारिपक्षः अपि ईड्यमानः स्तूयमानः सन् ।
शालीनताम् अश्रुतां लजाम् अव्रजत् अगच्छत् । 'स्यादश्रुते तु शालीनः' इत्यमरः ।
'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' इति निपातः ॥

तमात्मसंपन्नमनिन्दितात्मा कृत्वा युवानं युवराजमेव ।

सुखानि सोऽभुङ्क्त सुखोपरोधि वृत्तं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तम् ॥ १८ ॥

१ महीं. २ अनार्यः, अनर्थव्यसनैः. ३ सुतरां. ४ यातरि. ५ तरत्वात्. ६ पारिजातं. ७ १६-१७
श्लोकयोरन्तरे-तस्माद्भुवाय दलामिषानो दमान्वितः पद्मदलाम्-(लाक्ष)दृष्टिः । कुन्दान्त-
(कुन्दाग्र-कुन्दाग्र) दन्तो (कुन्दावदातो) रिपुवन्तिसिंहः (कुन्दावदातेश्चरितौविशुद्धः) पातिः
पृथिव्याः कुलकैरेवन्दुः ॥ इति श्लोक उपलभ्यते ॥ ८ अयुवानं. ९ सुखप. १० वार्त. ११ ०वृत्तिः
अपरुद्धवृ. ० ॥

अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः स पारियात्रः आत्मसंपन्नं बुद्धिसंपन्नम् । 'आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ।' इत्युभयत्राप्यमरः । युवानं तं शिलं युवराजं कृत्वैव सुखान्वयभुङ्क्ते । न त्वकृत्वैवेवकारार्थः । किमर्थं युवराजशब्दकरणमित्याशङ्क्यान्यथा सुखोपभोगो दुर्लभ इत्याह—सुखोपरोधीति । हि यस्माद् राज्ञां वृत्तं प्रजापालनादिरूपं सुखोपरोधि बहुलत्वात्सुखप्रतिबन्धकम् । अत एव उपरुद्धवृत्तम् । कारादिबद्धसदृशमित्यर्थः । उपरुद्धस्य स्वयम्बुद्धभारस्य च सुखं नास्तीति भावः ॥

तं रागबन्धिष्ववितृप्तमेव भोगेषु सौभाग्यविशेषभोग्यम् ।

विलासिनीनामरतिक्षमापि जरा वृथा मत्सरिणी जहार ॥ १९ ॥

रागं वध्नन्तीति रागबन्धिनः । रागप्रवर्तका इत्यर्थः । तेषु [रागबन्धिषु] भोगेषु । विषयेषु अवितृप्तमेव सन्तं किं च विलासिनीनां भोक्त्रीणां सौभाग्यविशेषेण सौन्दर्यातिशयेन हेतुना भोग्यं भोगार्हम् [सौभाग्यविशेषभोग्यम्] 'चजोः कुधिष्यतोः' इति कुत्वम् । तं पारियात्रं रतिक्षमा न भवतीति अरतिक्षमापि अतएव वृथा मत्सरिणी रतिक्षमासु विलासिनीष्वित्यर्थः । जरा जहार वशीचकार ॥

उन्नाभ इत्युद्गतनामधेयस्तस्यायथार्थोन्नतनाभिरन्ध्रः ।

सुतोऽभवत्पङ्कजनाभकल्पः कृत्स्नस्य नाभिनृपमण्डलस्य ॥ २० ॥

तस्य शिलस्य उन्नाभः इति उद्गतनामधेयः प्रसिद्धनामा अयथार्थं यथा तथोन्नतं नाभिरन्ध्रं यस्य सः [अयथार्थोन्नतनाभिरन्ध्रः] । गम्भीरनाभिरित्यर्थः । तदुक्तम्—'स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च गाम्भीर्यं त्रिषु शस्यते ।' पङ्कजनाभकल्पः विष्णुसदृशः कृत्स्नस्य नृपमण्डलस्य नाभिः प्रधानम् । 'नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदेऽपि क्वचिदीरितः ।' इति विश्वः । सुतः अभवत् । 'अच्यत्यन्वपूर्वात्सामलोभनः' इत्यत्राजिति योगविभागादुन्नाभपद्मनाभादयः सिद्धाः ॥

ततः परं वज्रधरप्रभावस्तदात्मजः संयति वज्रघोषः ।

बभूव वज्राकरभूषणायाः पतिः पृथिव्याः किल वज्रणाभः ॥ २१ ॥

ततः परं वज्रधरप्रभावः इन्द्रतेजाः संयति सङ्ग्रामे वज्रघोषः अशनितुल्यध्वनिः वज्रणाभः नाम तस्योन्नाभस्यात्मजः [तदात्मजः] वज्राणां हीरकाणामाकराः खनय एव भूषणानि यस्यास्तस्याः [वज्राकरभूषणायाः] पृथिव्याः पतिः बभूव किल खलु । 'वज्रं त्वक्षी कुलिशशस्त्रयोः । मणिबंधे रत्नभेदेऽप्यशनावासनान्तरे ॥' इति केशवः ॥

तस्मिन्नाते धां सुकृतोपलब्धां तत्संभवं शङ्खणमर्णवान्ता ।

उत्त्वातशत्रुं वसुधोपतस्थे रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः ॥ २२ ॥

१ धर्मेषु. २ तृष्ण. ३ अस्मात्परं—हितोपभोगांस्तपसोत्तमेन त्रिविष्टपं प्राप्तवानि क्षितीशि । तदात्मजः सागरधीरचेताः शशास पृथ्वीं सकलां नृसोमः ॥ इति श्लोकः पठ्यते कैश्चित् ४ नतः. ५ आसीत्सुतः. ६ तुल्यः. ७ स्वः सुकृतोपलब्धम्; ८ ख-ष-ण्डनम्.

तस्मिन् वज्रणाभे सुकृतोपलब्धां सुधर्माजितां द्यां स्वर्गं गते सति उत्खातशत्रुम्
उद्धृतशत्रुं शङ्खणं नाम तत्संभवं तदात्मजम् अर्णवान्ता वसुधा खनिभ्यः
आकरेभ्यः उदितैः उत्पन्नैः रत्नोपहारैः उत्कृष्टवस्तुसमर्पणैः उपतस्थे सिषेवे । 'जातौ
जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते ।' इति भरतविश्वौ ॥

तस्यावसाने हरिदश्वधामा पित्र्यं प्रपदे पदमश्विरूपः ।

वेलातटेपूषितसैनिकाश्वं पुराविदो यं व्युषिताश्वमाहुः ॥ २३ ॥

तस्य शङ्खणस्य अवसाने अन्ते हरिदश्वधामा सूर्यतेजाः । अश्विनोरिव रूपमस्येति
अश्विरूपः अतिसुन्दरः । तत्पुत्र इति शेषः पित्र्यमिति संबन्धिपदसामर्थ्यात् । पित्र्यं पदं
प्रपदे । वेलातटेपु उषिता निविष्टाः सैनिका अश्वश्च यस्य तम् [उषितसैनिकाश्वम्] ।
अन्वर्थनामानमित्यर्थः । यं पुत्रं पुराविदः वृद्धाः व्युषिताश्वम् आहुः ॥

आराध्य विश्वेश्वरमीश्वरेण तेन क्षितेर्विश्वसंहो विजज्ञे ।

पातुं सहो विश्वसखः समग्रां विश्वंभरामात्मजमूर्तिरात्मा ॥ २४ ॥

तेन क्षितेः ईश्वरेण व्युषिताश्वेन विश्वेश्वरं काशीपतिम् आराध्य उपास्य विश्व-
सहः नाम विश्वसखः समग्रां सर्वां विश्वंभरां भुवं पातुं रक्षितुं सहत इति सहः
क्षमः । पचाद्यच् । आत्मजमूर्तिः पुत्ररूपी आत्मा स्वयमेव । 'आत्मा वै पुत्रनामासि'
इति श्रुतेः । विजज्ञे सुपुत्रे । विपूर्वो निर्गर्भविमोचने वर्तते । यथाह भगवान्पाणिनिः—
'समां समां विजायते' इति ॥

अंशे हिरण्याक्षरिपोः सँ जाते हिरण्यनाभे तनये नयज्ञः ।

द्विषामसह्यः सुतरां तरूणां हिरण्यरेता इव सानिलोऽभूत् ॥ २५ ॥

नयज्ञः नीतिज्ञः स विश्वसहः । हिरण्याक्षरिपोः विष्णोः अंशे हिरण्यनाभे
नाम्नि तनये जाते सति तरूणां सानिलः हिरण्यरेताः हुतमुग् इव । द्विषां
सुतराम् असह्यः अभूत् ॥

पिता पितृणामनृणस्तमन्ते वयस्यनन्तानि सुखानि लिप्सुः ।

राजानमाजानुविलम्बिबाहुं कृत्वा कृती वल्कलवान्वभूव ॥ २६ ॥

पितृणाम् अनृणः । निवृत्तपितृकृण इत्यर्थः । 'प्रजया पितृभ्यः' इति श्रुतेः । अतएव
कृती । कृतकृत्य इत्यर्थः । पिता विश्वसहः अन्ते वयसि वार्द्धके अनन्तानि अवि-
नाशानि सुखानि लिप्सुः । मुमुक्षुरित्यर्थः । आजानुविलम्बिबाहुं दीर्घबाहुम् ।
भाग्यसंपन्नमिति भावः । तं हिरण्यनाभं राजानं कृत्वा वल्कलवान्वभूव । वनं
गत इत्यर्थः ॥

कौशल्य इत्युत्तरकोसलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य ।

तस्यौरसः सोमसुतः सुतोऽभून्नेत्रोत्सवः सोम इव द्वितीयः ॥ २७ ॥

उत्तरकोसलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य सूर्यवंशाभरणस्य सोमसुतः सोमं सुतवतः । यज्वन इत्यर्थः । 'सोमे सुजः' इति क्तिप् । तस्य हिरण्यनाभस्य द्वितीयः सोमः चन्द्रः इव । नेत्रोत्सवः नयनानन्दकरः कौशल्यः इति प्रसिद्धः औरसः धर्मपत्नीजः सुतः अभूत् ॥

यशोभिराब्रह्मसभं प्रकाशः स ब्रह्मभूयं गतिमाजगाम ।

ब्रह्मिष्ठमाधाय निजेऽधिकारे ब्रह्मिष्ठमेव स्वतनुप्रसूतम् ॥ २८ ॥

आ ब्रह्मसभायाः आब्रह्मसभं ब्रह्मसदनपर्यन्तम् । अभिविधावव्ययीभावः । यशोभिः प्रकाशः प्रसिद्धः स कौशल्योऽतिशयेन ब्रह्मवन्तं ब्रह्मिष्ठम् । ब्रह्मविदमित्यर्थः । ब्रह्मशब्दान्मनुबन्तादिष्ठन्प्रत्यये 'विन्मतोर्लुक्' इति मतुपो लुक् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मिष्ठशब्दं स्वतनुप्रसूतं स्वात्मजमेव निजे स्वकीये अधिकारे प्रजापालनकृत्ये आधाय निधाय । ब्रह्मणो भावः ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं तदेव गतिस्ताम् [गतिम्] आजगाम । सुतोऽभूदित्यर्थः । 'स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वम्' इत्यमरः । भुवो भावे क्यप् ॥

तस्मिन्कुलापीडनिभे विपीडं^१ सम्यञ्जहीं शासति शासनाङ्गम् ।

प्रजाश्विरं सुप्रजसि प्रजेशे ननन्दुरानन्दजलाविलाक्ष्यः ॥ २९ ॥

कुलापीडनिभे कुलशेखरतुल्ये । 'वैकक्षकं तु तत् । यत्तिर्यक्क्षसमुरसि शिखास्वापी-
डशेखरे' ॥ इत्यमरः । सुप्रजसि सत्संतानवति । 'नित्यमसिचप्रजामेधयोः' इत्यसिचप्र-
त्ययः । तस्मिन्प्रजेशे प्रजेश्वरे ब्रह्मिष्ठे शासनाङ्गां शासनचिह्नां महीं विपीडं निर्वार्धं
यथा तथा सम्यक्शासति सति । आनन्दजलाविलाक्ष्यः आनन्दवाष्पाकुलनेत्राः
प्रजाः चिरं ननन्दुः ॥

पात्रीकृतात्मा गुरुसेवनेन स्पष्टाकृतिः पञ्चरथेन्द्रकेतोः ।

तं पुत्रिणां पुष्करपद्मनेत्रः पुत्रः समारोपयदग्रसंख्याम् ॥ ३० ॥

गुरुसेवनेन पित्रादिशुश्रूषया पात्रीकृतात्मा योग्यीकृतात्मा । 'योग्यभाजनयोः
पात्रम्' इत्यमरः । पञ्चरथेन्द्रकेतोः गरुडञ्चजस्य स्पष्टाकृतिः स्पष्टवपुः । तत्स्वरूप
इत्यर्थः । 'आकृतिः कथिता रूपे सामान्यवपुषोरपि ।' इति विश्वः । पुष्करपद्मनेत्रः पद्म-
दलाक्षः पुत्रः पुत्राख्यो राजा । यद्वा पुत्रशब्द आवर्तनीयः । पुत्रः पुत्राख्यः पुत्रः सुतः । तं
ब्रह्मिष्ठं पुत्रिणाम् अग्रसंख्यां समारोपयत् । अग्रगण्यं चकारेत्यर्थः ॥

वंशस्थितिं वंशकरेण तेन संभाव्य भावी स सखा मघोनः ।

उपस्पृशन्स्पर्शनिवृत्तलौल्यस्त्रिपुष्करेषु त्रिदशत्वमाप ॥ ३१ ॥

स्पृश्यन्त इति स्पर्शा विषयाः । तेभ्यो निवृत्तलौल्यो निवृत्ततृष्णः [स्पर्शनिवृत्तलौल्यः] अतएव । मघोनः इन्द्रस्य सखा मित्रं भावी भविष्यन् । स्वर्गं जिगमिषुरित्यर्थः । स ब्रह्मिष्ठः वंशकरेण वंशप्रवर्तकेन तेन पुत्रेण वंशस्थितिं कुलप्रतिष्ठां संभाव्य संपाद्य त्रिषु पुष्करेषु तीर्थविशेषेषु [त्रिपुष्करेषु] । 'दिवसंख्ये संज्ञायाम्' इति समासः । उपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् त्रिदशत्वं देवभूयम् आप ॥

तस्य प्रभानिर्जितपुष्परंगं पौष्यां तिथौ पुष्यमसूत पत्नी ।

तस्मिन्पुष्यन्नुदिते समग्रां पुष्टिं जनाः पुष्य इव द्वितीये ॥ ३२ ॥

तस्य पुत्राख्यस्य पत्नी पाष्यां पुष्यनक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां तिथौ । 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी' इत्यमरः । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यध्यात्मयः । 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । प्रभया निर्जितः पुष्परंगो मणिविशेषो येन तं [प्रभानिर्जितपुष्परंगं] पुष्यं पुष्याख्यम् असूत । द्वितीये पुष्ये पुष्यनक्षत्रे इव तस्मिन् उदिते सति जनाः समग्रां पुष्टिं वृद्धिम् अपुष्यन् ॥

महीं महेच्छः परिकीर्य सूनौ मनीषिणे जैमिनयेऽर्पितात्मा ।

तस्मात्संयोगादधिगम्य योगमजन्मनेऽकल्पत जन्मभीरुः ॥ ३३ ॥

महेच्छः महाशयः । 'महेच्छस्तु महाशयः' इत्यमरः । जन्मभीरुः संसारभीरुः स पुत्रः सूनौ महीं परिकीर्य विसृज्य मनीषिण ब्रह्मविद्याविदुषे जैमिनये मुनये अर्पितात्मा । शिष्यभूतः सन्नित्यर्थः । संयोगाद् योगिनः तस्मात् जैमिने योगं योगविद्याम् अधिगम्य अजन्मने जन्मनिवृत्तये मोक्षाय अकल्पत समपद्यत । कृपेः संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । मुक्तोभूदित्यर्थः ॥

ततः परं तत्प्रभवः प्रपेदे ध्रुवोपमेयो ध्रुवसंधिरूर्वाम् ।

यस्मिन्नभूज्ज्यायसि सत्यसंधे संधिर्ध्रुवः संनमतामरीणां ॥ ३४ ॥

ततः परं स पुष्यः प्रभवः कारणं यस्य स तत्प्रभव । तदात्मज इत्यर्थः । ध्रुवेणोत्तानपादिनोपमेयः [ध्रुवोपमेयः] । 'ध्रुव औत्तानपादिः स्यात्' इत्यमरः । ध्रुवसंधिः उर्वी प्रपेदे । ज्यायसि श्रेष्ठे सत्यसंधे सत्यप्रतिज्ञे यस्मिन् ध्रुवसंधौ सनमताम् । अनुद्धतानामित्यर्थः । अरीणां संधिः ध्रुवः स्थिरः अभूत् । ततः सार्थकनामेत्यर्थः ॥

१ वंशधरेण. २ अपः स्पृशन्. ३ त्रिषु शान्तिमाप. ४ पद्मरागम्. ५ यस्मिन्. ६ सुयो० (छष्टु योगो यस्य तस्मात्). ७ तत्प्रभवम्. ८ उपमेयं ध्रुवसन्धिर्ध्रुवी. ९ सन्धि०. १० नृपाणाम्.

सुते शिशावेव सुदर्शनाख्ये दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने सः ।

मृगायताक्षो मृगायाविहारी सिंहादवापद्विपदं नृसिंहः ॥ ३५ ॥

मृगायताक्षः नृसिंहः पुरुषश्रेष्ठः स ध्रुवसंधिः दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने प्रतिपच्च-
न्द्रनिभे सुदर्शनाख्ये सुते शिशौ सति एव मृगायाविहारी सन् सिंहाद्विपदं
मरणम् अवापत् । व्यसनासक्तिरनर्थावहेति भावः ॥

स्वर्गामिनस्तस्य तमैकमत्यादमात्यवर्गः कुलतन्तुमेकम् ।

अनाथदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्य साकेतनाथं विधिवच्चकार ॥ ३६ ॥

स्वर्गामिनः स्वर्गातस्य तस्य ध्रुवसंधेः अमात्यवर्गः । अनाथा नाथहीना अत एव
दीनाः शोच्याः [अनाथदीनाः] प्रकृतीः प्रजाः अवेक्ष्य । कुलतन्तुं कुलावलम्बनम्
एकम् अद्वितीयं तं सुदर्शनम् एकमत्याद् विधिवत्साकेतनाथम् अयोध्याधी-
श्वरं चकार ॥

नवेन्दुना तन्नभसोपमेयं शावैकसिंहेन च काननेन ।

रघोः कुलं कुड्मलपुष्करेण तोयेन चाप्रौढनरेन्द्रमासीत् ॥ ३७ ॥

अप्रौढनरेन्द्रं तद् रघोः कुलं नवेन्दुना बालचन्द्रेण नभसा व्योम्ना । शावः
शिशुरेकः सिंहो यस्मिन् । 'पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । तेन [शावैकसिंहेन]
काननेन च । कुड्मलं कुड्मलावस्थं पुष्करं पङ्कजं यस्मिन्तेन [कुड्मलपुष्करेण]
तोयेन च उपमेयम् उपमातुमर्हम् आसीत् । नवेन्द्रायुपमानेन तस्य वर्धिष्णुताशौचिथी-
मत्त्वानि सूचितानि ॥

लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः संभावितो मौलिर्परिग्रहात्सः ।

दृष्टो हि वृण्वन्कलभप्रमाणोऽप्याशाः पुरोवातमवाप्य मेघः ॥ ३८ ॥

स बालः मौलिपरिग्रहात् किरीटस्वीकाराद्धेतोः पितुस्तुल्यः पितृस्वरूपः एव भावी
भविष्यति लोकेन जनेन संभावितः तर्कितः । तथाहि । कलभप्रमाणः कलभमा-
लोऽपि मेघः पुरोवातम् अवाप्य आशाः दिशः वृण्वन् गच्छन् दृष्टो हि ॥

तं राजवीथ्यामधिहस्ति यान्तमाधोरणालम्बितमश्रुवेशम् ।

षड्वर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात्प्रैक्षन्त पौराः पितृगौरवेण ॥ ३९ ॥

राजवीथ्यां राजमार्गे अधिहस्ति हस्तिनि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । यान्तं
गच्छन्तम् । हस्तिनमारुह्य गच्छन्तमित्यर्थः । आधोरणालम्बितं शिशुत्वात्सादिना
गृहीतम् अश्रुवेशम् उदारनेपथ्यं षड्वर्षाणि भूतः षड्वर्षः । 'तद्धितार्थः' इत्यादिना समासः ।
तमधीष्ठो भूतो भूतो भावीत्यधिकारे चित्तवति नित्यमिति तद्धितस्य लुक् । ईषदसमासः षड्वर्षः

१ तमेकपुत्रम्, एकमत्या, २ शेषम्, ३ पुष्करकुटमले, ४ मौल०, ५ अभिवर्षत्, ६ यन्तम् इ०
अतिहस्तयन्तं इति च पा० ७ लम्बितपूर्वकायम् इति बल्लभदिनकरौ पठतः । लम्बितमध्यदेशम्
इति च पा०

षड्वर्षदेशीयः । ' ईषदसमाप्तौ- ' इत्यादिना देशीयप्रत्ययः । तं षड्वर्षदेशीयमपि बालमपि तं सुदर्शनं पौराः प्रभुत्वात्पितृगौरवेण प्रैक्षन्त । पितरि यादृग्गौरवं तादृशे-
नैव ददृशुरित्यर्थः ॥

कामं न सोऽकल्पत पैतृकस्य सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय ।

रजोमहिम्ना पुनरावृतात्मा तद्व्याप चामीकरपिञ्जरेण ॥ ४० ॥

स सुदर्शनः पैतृकस्य सिंहासनस्य कामं सम्यक् प्रतिपूरणाय न अकल्पत । बालत्वाद्व्याप्तुं न पर्याप्त इत्यर्थः । चामीकरपिञ्जरेण कनकगारेण रजोमहिम्ना तेजःसंपदा पुनः आवृतात्मा विस्तारितदेहः सन् तत् सिंहासनं व्याप व्याप्तवान् ॥

तस्मादधः किञ्चिदिवावतीर्णावसंस्पृशन्तौ तपनीयपीठम् ।

सालक्तकौ भूपतयः प्रसिद्धैर्ववन्दिरे मौलिभिरस्य पादौ ॥ ४१ ॥

तस्मात् सिंहासनादपादानाद् अधः अधोदेशं प्रति किञ्चिद् इवावतीर्णौ ईषलम्बौ तपनीयपीठं काञ्चनपीठम् असंस्पृशन्तौ अल्पकत्वादप्राप्तौ सालक्तकौ लाक्षारसाव-
सिक्तौ अस्य सुदर्शनस्य पादौ भूपतयः प्रसिद्धैः उन्नतैः मौलिभिः मुकुटैः
ववन्दिरे प्रणेमुः ॥

मणौ महानील इति प्रभावादल्पप्रमाणेऽपि यथा न मिथ्या ।

शब्दो महाराज इति प्रतीतैस्तथैव तस्मिन्युयुजेऽर्भकेऽपि ॥ ४२ ॥

अल्पप्रमाणेऽपि मणौ इन्द्रनीले प्रभावात् तेजिष्ठत्वादेतोः महानील इति शब्दः
यथा मिथ्या निरर्थकः न तथा एव अर्भके शिशौ अपि तस्मिन् सुदर्शने प्रतीतः
प्रसिद्धः महाराजः इति शब्दः न मिथ्या युयुजे ॥

पर्यन्तसंचारितचामरस्य कपोललोलोभयकाकपक्षात् ।

तस्याननादुच्चरितो विवादश्चस्वाल वेलास्वपि नार्णवानाम् ॥ ४३ ॥

पर्यन्तयोः पार्श्वयोः संचारिते चामरे यस्य तस्य [पर्यन्तसंचारितचामरस्य]
बालस्य संबन्धिनः कपोलयोलोलवुभौ काकपक्षौ यस्य तस्माद् [कपोललोलोभयका-
कपक्षात् आननाद् उच्चरितः विवादः वचनम् अर्णवानां वेलासु अपि न
चस्वाल । शिशोरपि तस्याज्ञाभङ्गो नासीदित्यर्थः । चपलसंसर्गेऽपि महान्तो न चलन्तीति
ध्वनिः । उभयकाकपक्षादित्यत्र—' वृत्तिविषये उभयपुत्र इतिवदुभयशब्दस्यान उभयशब्दप्रयोगः '
इत्युक्तं प्राक् ॥

निर्घृत्तौजाम्बूनदपट्टबन्धे न्यस्तं ललाटे तिलकं दधानः ।

तनैव शून्यान्यरिसुंदरीणां मुखानि र्सं स्मेरमुखश्चकार ॥ ४४ ॥

१ आचिन्तेन; पुनरावितानम् इति व० दिनकरौ. २ प्रयुक्तः, प्रसिद्धः. ३ लीनोभ०. ४ अपि
चादः. ५ निवृत्त०, पट्टबन्धे-शोभे इतिच पा. ६ सस्मे०.

निर्वृतो जाम्बूनदपट्टबन्धो यस्य तस्मिन् [निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टबन्धे] कृतकनकपट्ट-
बन्धे ललाटे न्यस्तं तिलकं दधानः स्मेरमुखः स्मितमुखः स राजा अरिसुन्दरीणां
मुखानि तेनैव तिलकेनैव शून्यानि चकार । अखिलमपि शत्रुवर्गमवधीदिति भावः ॥

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः खेदं स यायादपि भूषणेन ।

नितान्तगुर्वीमपि सोऽनुभावादुरं धरित्र्या विभरांबभूव ॥ ४५ ॥

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः । कोमलाङ्ग इत्यर्थः । अत एव स राजा भूषणेनापि
खेदं श्रमं यायाद् गच्छेत् । एवंभूतः स नितान्तगुर्वीमपि धरित्र्या धुरं भुवो
भारम् अनुभावात् सामर्थ्याद् विभरांबभूव बभार । 'भीहीभूहुवां इलुवच्च' इति
विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥

न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां कात्स्न्येन गृह्णाति लिपिं न यावत् ।

सर्वाणि तावच्छ्रुतवृद्धयोगात्फलान्युपायुङ्क्त स दण्डनीतेः ॥ ४६ ॥

अक्षरभूमिकायाम् अक्षरलेखनस्थले न्यस्ताक्षरां रचिताक्षरपङ्क्तिरेखान्यासां लिपिं
पञ्चाशद्वर्णात्मिकां मातृकां कात्स्न्येन यावन्न गृह्णाति स सुदर्शनः तावत् श्रुतवृद्ध-
योगात् विद्यावृद्धसंसर्गात् सर्वाणि दण्डनीतेः दण्डशास्त्रस्य फलान्युपायुङ्क्त अन्वभूत् ।
प्रागेव वद्धफलस्य तस्य पञ्चादभ्यस्यमानं शास्त्रं संवादार्थमिवाभवदित्यर्थः ॥

उरस्यपर्याप्तनिवेशभौगा प्रौढीभविष्यन्तमुदीक्षमाणा ।

संजातलज्जेव तमातपत्रच्छायाच्छलेनोपजुगूह लक्ष्मीः ॥ ४७ ॥

उरसि अपर्याप्तो निवेशभागो निवासावकाशो यस्याः सा । [अपर्याप्तनिवेशभागा]
अत एव प्रौढीभविष्यन्तं वर्धियमाणम् उदीक्षमाणा प्रौढवपुष्मान्भविष्यतीति प्रतीक्षमाणा
लक्ष्मीः संजातलज्जा इव साक्षादालिङ्गितुं लज्जितेव तं सुदर्शनम् आतपत्रच्छायाच्छलेन
उपजुगूह आलिलिङ्ग । छत्रच्छाया लक्ष्मीरूपेति प्रसिद्धिः । प्रौढाङ्गनायाः प्रौढपुरुषालाभे
लज्जा भवतीति ध्वनिः ॥

अनश्नुवानेन युगोपमानमबद्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।

अस्पृष्टखड्गत्सरुणापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥ ४८ ॥

युगोपमानं युगसादृश्यम् अनश्नुवानेन अप्राप्तवता । अबद्धं मौर्वीकिणो ज्याघा-
तप्रस्थिरेव लाञ्छनं यस्य तेन [अबद्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन] अस्पृष्टः खड्गत्सरुः
खड्गमुष्ट्रिणैः तेन [अस्पृष्टखड्गत्सरुणा] 'त्सरुः खड्गादिमुष्ट्रौ स्यात्' इत्यमरः ।

१ ० पुष्पोपमः । २ गुर्वीमपि चातु०, -मथ चातु० इ. च पा. ३ तावत् सितीशः, तावत्फ-
लानि श्रुतवृद्धयोगात् वृद्धानि [पक्वानि इ. वल्ल०] उपायुक्त इ. पा. ४ भोगा, भोगात्-
५ उपेक्षमाणा.

एवंविधेन अपि च तस्य सुदर्शनस्य भुजेन भूमिः रक्षावती आसीत् । शिशोरपि तस्य तेजस्तादृगित्यर्थः ॥

न केवलं गच्छति तस्य काले ययुः शरीरावयवा विवृद्धिम् ।
वंश्या गुणाः खल्वपि लोककान्ताः प्रारम्भसूक्ष्माः प्रथिमानमापुः ॥

काले गच्छति सति तस्य केवलं शरीरावयवाः [प्रारम्भसूक्ष्माः] एव विवृद्धिं प्रसारं न ययुः । किंतु वंशे भवाः वंश्याः लोककान्ताः जनप्रियाः प्रारम्भ आदौ सूक्ष्मास्तस्य गुणाः शौर्यौदार्यादयः अपि प्रथिमानं पृथुत्वम् आपुः खलु ॥

स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः स्मरन्निवाक्लेशकरो गुरुणाम् ।

तिस्रस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः ॥ ५० ॥

स सुदर्शनः [पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः] पूर्वस्मिन्नन्तरे जन्मविशेषे दृष्टपाराः स्मरन् इव गुरुणामक्लेशकरः सन् । त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गस्त्रिवर्गः । तस्याधिगमस्य प्राप्तेः [त्रिवर्गाधिगमस्य] मूलं तिस्रः विद्याः त्रयीवार्तादण्डनीतीः पित्र्याः पितृसंबन्धिनीः प्रकृतीः प्रजाः च जग्राह स्वायत्तीचकार । अत्र कौटिल्यः—‘ धर्माधर्मौ त्रय्यामर्थानर्थौ वार्तायां नयानर्थौ दण्डनीत्याम् । ’ इति । अत्र दण्डनीतिर्नयद्वारा काममूलमिति द्रष्टव्यम् । आन्वीक्षिक्या अनुपादानं त्रय्यन्तर्भावपक्षमाश्रित्य । यथाह कामन्दकः—‘ त्रयीवार्ता-दण्डनीतिस्तिष्ठो विद्या मनोर्मताः । त्रय्या एव विभागोऽयं येन सान्वीक्षिकी मता ॥ ’ इति ॥

व्यूह्य स्थितः किञ्चिदिवोत्तरार्धमुन्नद्धचूडोऽञ्चितसव्यजानुः ।

आकर्णमाकृष्टसबाणधन्वा व्यरोचतांस्त्रे स विनीयमानः ॥ ५१ ॥

सः अस्त्रे धनुर्विद्यायां विनीयमानः शिक्ष्यमाणोऽतएव उत्तरार्धं पूर्वकायं किञ्चिदिव व्यूह्य विस्तार्य स्थितः । उन्नद्धचूडः ऊर्ध्वमुकृष्य बद्धकेशः अञ्चितमाकुञ्चितं सव्यं जानु यस्य सः [अञ्चितसव्यजानुः] आकर्णम् [आकृष्टसबाणधन्वा] आकृष्टं सबाणं धनुर्धन्वा वा येन स तथोक्तः स व्यरोचत अशोभत ॥

अथ मधु वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं

मनसिजतरुपुष्पं रागर्वन्धप्रवालम् ।

अकृतकाविधि सर्वाङ्गीणमाकल्पजातं

विलसितपदमाद्यं यौवनं स प्रपेदे ॥ ५२ ॥

अथ स सुदर्शनः वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं भोग्यं [नेत्रनिर्वेशनीयम्] । नेत्रपेयमित्यर्थः । ‘ निर्वेशो भृतिभोगयोः ’ इत्यमरः । मधु क्षौद्रम् । रागबन्धोऽनुराग-

१ ईयुः. २ व्यूहास्थितः. ३ उत्तराङ्गः, उन्नतांसम्. ४ अस्त्रैः, अस्त्रेषु. ५ पेयम् (निर्वेशेन विस्तारेण पेयमिति दि०. ६ वल्ली-चान्धि-प्र०. ७ यातं.

संतान एव प्रवालः पल्लवो यस्य तत् [रागबन्धप्रवालम्] । मनसिज एव तरुस्तस्य पुष्पं
पुष्पभूतं [मनसिजतरुपुष्पम्] । अकृतकविधि अकृत्रिमसंपादनम् । सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति
सर्वाङ्गीणम् । ' तत्सर्वादेः—' इत्यादिना खप्रत्ययः । आकल्पजातम् आभरणसमूहभूतम् ।
आद्यं विलासितपदं विलासस्थानं यौवनं प्रपेदे । विशिष्टमधुपुष्पाकल्पजातविलासपदत्वेन
यौवनस्य चतुर्धाकरणात्सविशेषणमालारूपकमेतत् ॥

प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः

समधिकतररूपाः शुद्धसंतानकामैः ।

अधिविविदुरमात्यैराहतास्तस्य यूनः

प्रथमपरिगृहीते श्रीभूवौ राजकन्याः ॥ ५३ ॥

दूतिभिः कन्यापरीक्षणार्थं प्रेषिताभिः संदर्शिताभ्यः [दूतिसंदर्शिताभ्यः] प्रतिकृतीनां
तुलिकादिलिखितकन्याप्रतिमानां रचनाभ्यो विन्यासेभ्यः [प्रतिकृतिरचनाभ्यः] ' पञ्चमी
विभक्ते ' इति पञ्चमी । समधिकतररूपाः । चित्रनिर्माणादपि रमणीयनिर्माणा इत्यर्थः ।
शुद्धसंतानकामैः अमात्यैः आहताः आनीताः राजकन्याः यूनः तस्य सुदर्शनस्य
संबन्धिन्यौ प्रथमपरिगृहीते श्रीभूवौ श्रीश्च भूश्च ते अधिविविदुः अधिविवे चक्रुः ।
आत्मना सपत्नीभावं चक्रुरित्यर्थः । ' कृतसापानिकाश्चूडाधिविन्ना ' इत्यमरः ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरेविरचितया संजीवनीसमाख्यया

व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये

वंशानुक्रमः नामाष्टादशः सर्गः ।

एकोनविंशः सर्गः ।

मनसो मम संसारबन्धमुच्छेत्तुमिच्छतः ।

रामचन्द्रपदाम्भोजयुगलं निगडायताम् ॥

अग्निवर्णमभिषिच्य राघवः स्वे पदे तनयमग्नितेजसम् ।

शिथ्रिये श्रुतवर्तामपश्चिमः पश्चिमे वयसि नैमिषं वशी ॥ १ ॥

श्रुतवर्तां श्रुतसंपन्नानाम् अपश्चिमः प्रथमः वशी जितेन्द्रियः राघवः सुदर्शनः
पश्चिमे वयसि वार्द्धके स्वे पदे स्थाने अग्नितेजसं तनयम् अग्निवर्णम् अभिषिच्य
नैमिषं नैमिषारण्यं शिथ्रिये श्रितवान् ॥

तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकास्तल्पमन्तरितभूमिभिः कुशैः ।

सौधवासमुर्द्वजेन विस्मृतंः संविकाय फलनिःस्पृहस्तपः ॥ २ ॥

१ द्रुत०. २ निगडवदाचरतु । निगडवद्विभक्तं तत्र दृढमासक्तं भवेदित्यर्थः । ३ श्रुतवताम्-
उट्टजेः स. ५ विस्मृतः.

तत्र नैमिषे तीर्थसलिलेन दीर्घिकाः विहारवापीः अन्तरितभूमिभिः कुशैः तल्पं शय्याम् उदजेन पर्णशालया सौधवासं विस्मृतः विस्मृतवान्सः । कर्तरि क्तः । फले स्वर्गादिफले निःस्पृहः [फलनिस्पृहः] तपः संचिकाय संचितवान् ॥

लब्धपालनविधौ न तत्सुतः खेदमाप गुरुणा हि मेदिनी ।

भोक्तुमेव भुजनिर्जितद्विषा न प्रसाधयितुमस्य कल्पिता ॥ ३ ॥

तत्सुतः सुदर्शनपुत्रोऽभिवर्णः लब्धपालनविधौ लब्धस्य राज्यस्य पालनकर्मणि खेदं न आप । अक्लेशेनापालयदित्यर्थः । कुतः । हि यस्माद् भुजनिर्जितद्विषा गुरुणा पित्रा मेदिनी अस्य अभिवर्णस्य भोक्तुम् एव कल्पिता । प्रसाधयितुं न । प्रसाधनं कण्टक-शोधनम् । अलंकृतिर्विध्यते । तथा च । यथालंकृता युवतिः केवलमुपभुज्यते तद्वदिति भावः ॥

सोऽधिकारमर्षिकः कुलोचितं काश्चन स्वयमवर्तयत्समाः ।

संनिवेश्य सचिवेष्वतःपरं स्त्रीविधेयनवयौवनोऽभवत् ॥ ४ ॥

अर्षिकः कामुकः । ' अनुकामिकाभीकः कर्मिता ' इति निपातः । ' कर्मः कामयिताभीकः कर्मनः कामनोऽर्षिकः । ' इत्यमरः । सः अभिवर्णः कुलोचितम् अधिकारं प्रजापालनं काश्चन समाः कतिचिद्वत्सरान् स्वयम् अवर्तयद् अकरोत् । अतःपरं सचिवेषु संनिवेश्य निधाय स्त्रीविधेयं स्य्यधीनं नवं यौवनं यस्य सः [स्त्रीविधेयनवयावनः] अभवत् । स्य्यासक्तोऽभूदित्यर्थः ॥

कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य वेश्मसु मृदङ्गनादिषु ।

ऋद्धिमन्तमधिकार्थिरुत्तरः पूर्वमुत्सवमपौहदुत्सवः ॥ ५ ॥

कामिनीसहचरस्य कामिनः तस्य मृदङ्गनादिषु मृदङ्गनादवत्सु वेश्मसु अधिकर्द्धिः पूर्वस्मादधिकसेभारः उत्तरः उत्सवः । ऋद्धिमन्तं साधनसंपन्नं पूर्वम् उत्सवम् अपौहद् अपानुदत् । उत्तरमुत्तरमधिका तस्योत्सवपरम्परा वृत्तेत्यर्थः ॥

इन्द्रियार्थपरिशून्यमक्षमः सोढुमेकमपि स क्षणान्तरम् ।

अन्तरेव विहरन्दिवानिशं न व्यपैक्षत समुत्सुकाः प्रजाः ॥ ६ ॥

इन्द्रियार्थपरिशून्यं शब्दादिविषयरहितं कमपि क्षणान्तरं क्षणभेदं सोढुम् अक्षमः अशक्तः सः अभिवर्णः दिवानिशम् अन्तरेव विहरन् समुत्सुकाः दर्शनाकाङ्क्षिणीः प्रजाः न व्यपैक्षत नापेक्षितवान् ॥

गौरवाद्यदपि जातु मन्त्रिणां दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं ददौ ।

तद्गवाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ ७ ॥

जातु कदाचित् मन्त्रिणां गौरवाद् गुरुत्वाद्धेतोः । मन्त्रिवचनानुरोधादित्यर्थः । प्रकृतिभिः प्रजाभिः काङ्क्षितं [प्रकृतिकाङ्क्षितं] यदपि दर्शनं ददौ तद् अपि

१ अधिपः. २ तं निवेद्य. ३ वादि. ४ उत्सवः. ५ उत्तरः. ६ अन्तरे च, अन्तरेषु.

गवाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन चरणमात्रेण कल्पितं संपादितम् । न तु
मुखावलोकनप्रदानेनेत्यर्थः ॥

तं कृतप्रणतयोऽनुजीविनः कोमलात्मनस्वरागरूपितम् ।

भेजिरे नवदिवाकरातपस्पृष्टपङ्कजतुलाधिरोहणम् ॥ ८ ॥

[कोमलात्मनस्वरागरूपितम्] कोमलैः मृदुलेनात्मनस्वानां रागेणारूप्येन रूपितं
छुरितम् । अत एव नवदिवाकरातेन स्पृष्टं व्याप्तं यत्पङ्कजं तस्य तुलां साम्यतामधिरोहति
प्राप्नोतीति तुलाधिरोहणं [नवदिवाकरातपस्पृष्टपङ्कजतुलाधिरोहणं] तं चरणम्
अनुजीविनः कृतप्रणतयः कृतनमस्काराः सन्तः भेजिरे सिषेविरे ॥

यौवनोन्नतविलासिनीस्तैनक्षोभलोलकमलाश्च दीर्घिकाः ।

गूढमोहनगृहास्तदम्बुभिः स व्यगाहत विगाढमन्मथः ॥ ९ ॥

विगाढमन्मथः प्रौढमदनः सः अग्निवर्णः यौवनेन हेतुनोन्नतानां विलासिनीस्तनूनां
क्षोभेणाघातेन लोलानि चंचलानि कमलानि यासां ताः [यौवनोन्नतविलासिनीस्तनू-
क्षोभलोलकमलाः] । तदम्बुभिः तासां दीर्घिकाणामम्बुभिर्गूढान्यन्तरितानि मोहन-
गृहाणि सुरतभवानि यासु ताः [गूढमोहनगृहाः] च दीर्घिकाः व्यगाहत । स्त्रीभिः
सह दीर्घिकासु विजहारेत्यर्थः ॥

तत्र सेकहतलोचनाञ्जनैर्धौतरागपरिपाटलाधरैः ।

अङ्गनास्तमधिकं व्यलोभयन्नर्पितप्रकृतिकान्तिभिर्मुखैः ॥ १० ॥

तत्र दीर्घिकासु अङ्गनाः सेकेन हतं लोचनाञ्जनं नेत्रकज्जलं येषां तैः [सेकहतलोच-
नाञ्जनैः] । रज्यतेऽनेतेति रागो रागद्रव्यं लाक्षादि । रागस्य परिपाटलोऽङ्गगुणः । 'गुणे
शुक्लादयः पुंसि' इत्यमरः । धौतो रागपरिपाटले येषां ते तथोक्ता अधरा येषां तैः ।
[धौतरागपरिपाटलाधरैः] । निवृत्तसांक्रमिकरागैरित्यर्थः । अत एव अर्पितप्रकृति-
कान्तिभिः अभिव्यञ्जितस्वाभाविकरागैरित्यर्थः । एवंभूतैः मुखैः तम् अग्निवर्णम् अधिकं
व्यलोभयन् प्रलोभितवत्यः ॥

प्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः पानभूमिरचनाः प्रियासखः ।

अभ्यपद्यत स वासितासखः पुष्पिताः कमलिनीरिव द्विपः ॥ ११ ॥

प्रियासखः सः अग्निवर्णः [प्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः] प्राणकान्तेन प्राणत-
पेणैव मधुगन्धेन कर्षिणीर्मनोहारिणीः । रच्यन्ते इति रचनाः । पानभूमय एव रचनाः [पान-
भूमिरचनाः] । रचिताः पानभूमय इत्यर्थः । वासितासखः करिणीसहचरः । 'वासिता
स्त्रीकरिण्योश्च' इत्यमरः । द्विपः पुष्पिताः कमलिनी इव । अभ्यपद्यत अभिगतः ॥

१ कोमलाग्र-लाञ्छ-नस्वरागरूपितः केवलाञ्छ, इ. पा. २ नोद्धत०. ३ कुच. ४ काम. ५ वर्षिणीः.
६ वृत्तः. ७ अभ्यु०, प्रत्य०. ८ हस्तिनी०; सदृशा.

सातिरेकमदकारणं रहस्तेन दत्तमभिलेषुरङ्गनाः ।

ताभिरप्युपहतं मुखासवं सोऽपिवद्वकुलतुल्यदोहदः ॥ १२ ॥

अङ्गनाः रहः रहसि [सातिरेकमदकारणं] सातिरेकस्य सातिशयस्य मदस्य कारणं तेन अमिवर्णेन दत्तं मुखस्त्वम् अभिलेषुः । [वकुलतुल्यदोहदः] वकुलेन तुल्यदोहदस्तुल्याभिलाषः । 'अथ दोहदम् । इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा तृट्' इत्यमरः । वकुलद्रु-
मस्याङ्गनामद्यार्थित्वातुल्याभिलाषत्वम् । सः अपि ताभिः अङ्गनाभिः उपहतं दत्तं मुखासवम् अपिबत् ॥

अङ्गमङ्गपरिवर्तनोचिते तस्य निन्यतुरशून्यतामुभे ।

वल्लकी च हृदयंगमस्वना वैल्लुवागपि च वामलोचना ॥ १३ ॥

अङ्गपरिवर्तनोचिते उत्सङ्गविहारार्हे उभे तस्य अमिवर्णस्य अङ्गम् अशून्यतां पूर्णतां निन्यतुः । के उभे । हृदयंगमस्वना मनोहरध्वनिः वल्लकी वीणा च । वल्लुवाक् मधुरभाषिणी वामलोचना कामिनी अपि च । हृदयं गच्छतीति हृदयंगमः । खच्चप्रकरणे गमेः सुयुपसंख्यानात्खच्चप्रत्ययः । अङ्गाधिरोपितयोर्वीणावामाक्षयोर्वाद्यगीताभ्यामरस्तेत्यर्थः ॥

स स्वयं प्रहतपुष्करः कृती लोलमाल्यवलयो हरन्मनः ।

नर्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥ १४ ॥

कृती कुशलः स्वयं प्रहतपुष्करः वादितवाद्यमुखः [लोलमाल्यवलयः] लोलानि माल्यानि वलयानि च यस्य स तथोक्तः । मनः हरन् । नर्तकीनामिति शेषः । सः अमिवर्णः अभिनयातिलङ्घिनीः अभिनयेषु स्खलन्तीरित्यर्थः । नर्तकीः विलासिनीः । 'शिल्पिनि घृन्' इति घृन्प्रत्ययः । 'षिद्धौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । 'नर्तकीलासिके समे' इत्यमरः । गुरुषु नाट्याचार्येषु पार्श्ववर्तिषु समीपस्थेषु सत्स्वेव अलज्जयत् लज्जामगमयत् ॥

चारुं नृत्यविगमे च तन्मुखं स्वेदभिन्नतिलकं परिश्रमात् ।

प्रेमदत्तवदनानिलः पिवन्नृत्यजीवदमरालकेश्वरौ ॥ १५ ॥

किंच । चारु सुन्दरं नृत्यविगमे लास्यावसाने परिश्रमात् नर्तनप्रयासात्स्वेदेन भिन्न-
तिलकं विशीर्णतिलकं [स्वेदभिन्नतिलकं] तन्मुखं नर्तकीमुखं प्रेम्णा दत्तवदनानिलः
प्रवर्तितमुखमारुतः [प्रेमदत्तवदनानिलः] पिबन् । अमराणामलकायाश्चेत्पराविन्द्रकुबेरौ
[अमरालकेश्वरौ] अत्यजीवद् अतिक्रम्याजीवत् । ततोऽप्युत्कृष्टजीवित आसीदित्यर्थः ।
इन्द्रादेरपि दुर्लभमीदृशं सौभाग्यमिति भावः ॥

१ मद-मधु-गन्धितं. २ दोहदं; दौहदः. ३ मञ्जुवाक् ४ मान. ५ अहरत्. ६ चारुनृत्तविरमे,
विगमेषु. ७ ० निलं. ८ पिवन्नृत्यजीवत्.

तस्य सावरणदृष्टसंघयः काम्यवस्तुषु नवेषु सङ्गिनः ।

बलुभाभिरुपसृत्य चक्रिरे सामिभुक्तविषयाः समागमाः ॥ १६ ॥

उपसृत्य अन्यत्र गत्वा नवेषु नूतनेषु काम्यवस्तुषु शब्दादिष्विन्द्रियार्थेषु सङ्गिनः आसक्तिमतः सतः तस्य सावरणाः प्रच्छन्ना दृष्टाः प्रकाशाश्च संघयः साधनानि येषु ते [सावरणदृष्टसंघयः] समागमाः संगमाः बलुभाभिः प्रेयसीभिः सामिभुक्त-विषयाः अर्थोपभुक्तेन्द्रियार्थाः चक्रिरे । यथेष्टं भुक्त्वा तद्वर्त्य निस्पृहः सन्नमस्समीपं नाया-स्यतीति भावः । अत्र गोनदीयः—'संधिद्विविधः । सावरणः प्रकाशश्च । सावरणो मिथुक्या-दिना । प्रकाशः स्वयमुपेत्य केनापि ।' इति । 'इतः स्वयमुपसृत्य विशेषार्थं तत्र स्थितोऽनुप-जापं स्वयं संघेयः ।' इति वात्स्यायनः । अन्यत्र गतं कथंचित्संघाय पुनरनुपगमायार्थोपभोगेना-निवृत्तवृत्तं चकुरित्यर्थः ॥

अङ्गुलीकिसलयाग्रतर्जनं भूविभङ्गकुटिलं च वीक्षितम् ।

मेखलाभिरसकृच्च बन्धनं वञ्चयन्प्रणयिनीरवाप सः ॥ १७ ॥

सः अमिवर्णः प्रणयिनीः प्रेयसीः वञ्चयन् अन्यत्र गच्छन्नुल्लस्यः किसलयानि तेषामग्राणि तैस्तर्जनं भर्त्सनं [अङ्गुलीकिसलयाग्रतर्जनं] भूविभङ्गेन भूभेदेन कुटिलं वक्रं [भूविभङ्गकुटिलं] वीक्षितं वीक्षणं च असकृन्मेखलाभिः बन्धनं च अवाप । अपराधिनो दण्ड्या इति भावः ॥

तेन दूतिविदितं निषेदुषा पृष्ठतः सुरतवाररात्रिषु ।

शुश्रुवे प्रियजनस्य कातरं विप्रलम्भपरिशङ्किनो वचः ॥ १८ ॥

[सुरतवाररात्रिषु] सुरतस्य वारो वासरः । तस्य रात्रिषु [दूतिविदितं] दूतीनां विदितं यथा तथा पृष्ठतः प्रियजनस्य पश्चाद्भागे निषेदुषा तेन अमिवर्णेन विप्रलम्भप-रिशङ्किनः विरहशङ्किनः । प्रियश्चासौ जनश्च प्रियजनः । तस्य [प्रियजनस्य] कातरं वचः प्रियानयनेन मां पाहीत्येवमादि दीनवचनं शुश्रुवे ॥

लौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहान्नर्तकीष्वसुलभासु तद्वपुः ।

वर्तते स्म स कथंचिदालिखन्नङ्गुलीक्षरणसन्नवर्तिकः ॥ १९ ॥

गृहिणीपरिग्रहाद् राज्ञीभिः समागमाद्धेतोः नर्तकीषु वक्ष्यासु असुलभासु दुर्लभासु सतीषु लौल्यम् औत्सुक्यम् एत्य प्राप्य । अङ्गुल्योः क्षरणेन स्वेदनेन सन्नवर्तिको विगलित-शलाकः [अङ्गुलीक्षरणसन्नवर्तिकः] सः अमिवर्णस्तासां नर्तकीनां वपुः तद्वपुः आलिखन्कथाचिद् वर्तते स्म अवर्तत ॥

प्रेमगर्वितविपक्षमत्सरादायताच्च मदनान्महीक्षितम् ।

निन्युरुत्सवविधिच्छलेन तं देव्य उज्झितरूपः कृतार्थताम् ॥ २० ॥

11261

[प्रेमगर्वितविपक्षमत्सरात्] प्रेम्णा स्वविषयेण प्रियस्यानुरागेण हेतुना गर्वितो विपक्षे सपत्नजने मत्सराद्विरात् आयतात् वृद्धात् मदनाच्च हेतोः देव्यः राज्यः उज्जित-
रुषः त्यक्तरोषाः सत्यः तं महीक्षितम् उत्सवविधिच्छलेन महोत्सवकर्मव्याजेन ।
[कृतार्थतां] कृतोऽर्थः प्रयोजनं येन स कृतार्थः । तस्य भावस्तत्तां निन्युः । मदन-
महोत्सवव्याजाग्नीतेन तेन स्वमनोरथं कारयामासुरित्यर्थः ॥

प्रातरेत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन कृतखण्डनव्यथाः ।

प्राञ्जलिः प्रणयिनीः प्रसादयन्सोऽदुनोत्प्रणयमन्थरः पुनः ॥ २१ ॥

सः अग्निवर्णः प्रातः एत्य आगत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन हेतुना । दशेर्ष्य-
न्ताल्लयुट् । [कृतखण्डनव्यथाः] कृता खण्डनव्यथा यासां तास्तथोक्ताः । खण्डिता
इत्यर्थः । तदुक्तम् — 'ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता ।' इति । प्रणयिनीः
प्राञ्जलिः प्रसादयन् तथापि प्रणयमन्थरः प्रणयेन नर्तकीगतेन मन्थरोऽलसः । अत्र
शिथिलप्रयत्नः सन्नित्यर्थः । पुनः अदुनोत् पर्यतापयत् ॥

स्वप्रकीर्तितविपक्षमङ्गनाः प्रत्यभैत्सुरवदन्त्य एव तम् ।

प्रच्छदान्तगलिताश्रुबिन्दुभिः क्रोधभिन्नवलयैर्विवर्तनैः ॥ २२ ॥

स्वप्ने कीर्तितो विपक्षः सपत्नजनो येन तं [स्वप्रकीर्तितविपक्षं] तम् अग्निवर्णम् ।
अवदन्त्य एव । त्वया गोत्रस्खलनं कृतमित्यनुपालम्भमाना एव । प्रच्छदस्यास्तरणपट-
स्यान्ते मध्ये गलिता अश्रुबिन्दवो येषु तैः [प्रच्छदान्तगलिताश्रुबिन्दुभिः] क्रोधेन
भिन्नानि भ्रमानि वलयानि येषु तैः [क्रोधभिन्नवलयैः] विवर्तनैः पराग्विच्छिन्नैः
प्रत्यभैत्सुः प्रतिचक्रुः । तिरश्चकुरित्यर्थः ॥

कृतपुष्पशयनैल्लतागृहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः ।

अन्वभूत्परिजनाङ्गनारतं सोऽवरोधभयवेपथूत्तरम् ॥ २३ ॥

सः अग्निवर्णः [दूतिकृतमार्गदर्शनः] दूतिभिः कृतमार्गदर्शनः सन् । कृतपुष्पश-
यनान् लतागृहानेत्य [अवरोधभयवेपथूत्तरम्] अवरोधादन्तःपुरजनाद्भयेन यो
वेपथुः कम्पस्तदुत्तरं तत्प्रधानं यथा तथा परिजनाङ्गनारतं दासीरतम् अन्वभूत् ।
परिजनश्चासावङ्गना चेति विग्रहः । अत्र डीबन्तस्यापि दूतीशब्दस्य छन्दोभङ्गभयाद्भस्वत्वं
कृतम् । 'अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं त्यजेद्विराम् ।' इत्युपदेशात् ॥

नाम वल्लभजनस्य ते मया प्राप्य भाग्यमपि तस्य काङ्क्ष्यते ।

लोहपं कर्तं मनो ममेति तं गोत्रविस्खलितमूचुरङ्गनाः ॥ २४ ॥

मया तै वल्लभजनस्य प्रियजनस्य नाम प्राप्य तन्नाम्नाह्वानं लब्ध्वा तस्य
त्वद्वल्लभजनस्य यद् भाग्यम् । तत्परिहासकारणमिति शेषः । तदपि काङ्क्ष्यते ॥

१ शंसिना. २ व्ययः. ३ ग्रहणमन्थरः इति चारि० वल्लभादिनकराः पठन्ति । ग्रहणे
आलिङ्गनादौ इति व्याख्यान्ति च. ४ निवर्तनैः. ५ काङ्क्षते. ६ ननु.

वत हन्त मम मनः लोलुपं गृध्रु । इत्यनेन प्रकारेण गोत्रे नान्नि विस्खलितं [गोत्र-
विस्खलितं] तम् अभिवर्णम् ऊचुः । ' गोत्रं नान्नि कुलेऽचले ' इति यादवः । तन्ना-
मलाभे सति तज्जाग्यमपि काङ्क्षति नो मनः । अहो तृष्णेति सोल्लुण्ठमुपालम्भन्तेत्यर्थः ॥

चूर्णवध्रु लुलितस्रगाकुलं छिन्नमेखलमलक्तकाङ्क्षितम् ।

उत्थितस्य शयनं विलासिनस्तस्य विभ्रमरतान्यपावृणोत् ॥ २५ ॥

चूर्णवध्रु चूर्णैर्व्यानतकरणैरधोमुखावस्थितायाः स्त्रियाश्चिकुरगालितैः कुडकुमादिभिर्वध्रु-
पिङ्गलम् । ' वध्रु स्यात्पिङ्गले त्रिषु ' इत्यमरः । लुलितस्रगाकुलम् करिपदाख्यबन्धे स्त्रिया
भूमिगतमस्तकतया पतिताभिर्लुलितस्रगिराकुलम् । छिन्नमेखलम् हरिविक्रमकरणे स्त्रिया
उच्छ्रितैकचरणत्वाद्गलितमेखलम् । अलक्तकाङ्क्षितम् धैनुकबन्धे भूतलीनिहितकान्ताचरण-
त्वाल्लाक्ष्यारागरूपितं शयनम् । कर्तुं । उत्थितस्य । शयनादिति भावः । विलासिनः तस्य
अभिवर्णस्य विभ्रमरतानि । लीलारतानि । सुरतबन्धविशेषानित्यर्थः । अपावृणोत्
स्फुटीचकार । व्यानतादीनां लक्षणं रतिरहस्ये—' व्यानतं रतमिदं प्रिया यदि स्यादधोमुखच-
तुष्पदाकृतिः । तत्कटिं समधिष्ठ्य वल्लभः स्याद् वृषादिपशुसंस्थितस्थितिः ॥ भूगतस्तनभुजास्यम-
स्तकामुत्ततास्फिचमधोमुखी स्त्रियम् । कामति स्वकरकृष्टमेहेन वल्लभे करिपदं तदुच्यते ॥ योषि-
देकचरणे समुत्थिते जायते हि हरिविक्रमाह्वयः । न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे योषिदेति कटि-
रुढवल्लभा ॥ अग्रतो यदि शनैरधोमुखी धैनुकं वृषवदुन्नते प्रिये ॥ ' इति ॥

स स्वयं चरणरागमादधे योषितां न च तथा समाहितः ।

लोभ्यमाननयनः श्लथांशुकैर्मेखलागुणपदैर्नितम्बिभिः ॥ २६ ॥

सः अभिवर्णः स्वयम् एव योषितां चरणयो रागं [चरणरागम्] लाक्षारसं
आदधे अर्पयामास । किं च । श्लथांशुकैः । प्रियाङ्गुस्पर्शादिति भावः । नितम्बिभिः
नितम्बवद्भिः मेखलागुणपदैः जघनैः । ' पश्चान्नितम्बः स्त्रीकथ्याः क्लीबे तु जघनं पुरः । '
इत्यमरः । लोभ्यमाननयनः आकृष्यमाणदृष्टिः सन् । तथा समाहितः अवहितः न
आदधे यथा सम्यग्रागरचना स्यादिति भावः ॥

चुम्बने विपरिवर्तिताधरं हस्तरोधिरशनाविघट्टने ।

विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनमभूदधूरतम् ॥ २७ ॥

चुम्बने प्रवृत्ते सति विपरिवर्तिताधरं परिहृतोष्ठम् । रशनाविघट्टने ग्रन्थिविघ्नसने
प्रसक्ते सति हस्तं रुगद्धि वारयतीति हस्तरोधिरशनाविघट्टने । इत्थं सर्वतः सर्वत्र विघ्नितेच्छं प्रति-
हतमनोरथम् अपि वधूनां रतं सुरतं [वधूरतम्] तस्य अभिवर्णस्य मन्मथेन्धनं
कामोदीपनम् अभूत् ॥

१ ललित०, ललितं स्रगाकुलं; लुलितप्रजाकुलं. २ वृ, उ. ३ समाहितम्. ४ च परि०, म्बनेषु
परि०. ५ मन्मथोत्तरम्.

दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीर्नर्मपूर्वमनुपृष्ठसंस्थितः ।

छायया स्मितमनोज्ञया वधूर्हीनिमीलितमुखीश्चकार सः ॥ २८ ॥

सः अग्निवर्णः दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीः संभोगचिह्नानि पश्यन्तीः वधूः नर्मपूर्वं परिहासपूर्वं [अनुपृष्ठसंस्थितः] अनुपृष्ठं तासां पृष्ठभागे संस्थितः सन् । स्मितेन मनोज्ञया [स्मितमनोज्ञया] छायया दर्पणगतेन स्वप्रतिबिम्बेन हीनिमीलितमुखीः लज्जावन्तमुखीः चकार । तमागतं दृष्ट्वा लज्जिता इत्यर्थः ॥

कण्ठसक्तमृदुबाहुबन्धनं न्यस्तपादतलमग्रपादयोः ।

प्रार्थयन्त शयनौत्थितं प्रियास्तं निशात्ययविसर्गचुम्बनम् ॥ २९ ॥

प्रियाः शयनादुत्थितं [शयनौत्थितं] तं अग्निवर्णं कण्ठसक्तं कण्ठापितं मृदुबाहुबन्धनं यस्मिंस्तत् [कण्ठसक्तमृदुबाहुबन्धनम्] । अग्रपादयोः स्वकीययोन्यस्ते पादतले यस्मिंस्तत् [न्यस्तपादतलं] निशात्यये विसर्गो विसृज्य गमनं तत्र यच्चुम्बनं तत् । [निशात्ययविसर्गचुम्बनम्] प्रार्थयन्त । ' दुह्यान्-' इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । अत्र गोनर्दीयः- ' रतावसाने यदि चुम्बनादि प्रयुज्य यायान्मदनोऽस्य वासः ' इति ॥

प्रेक्ष्य दर्पणतलस्थमात्मनो राजवेषमतिशक्रशोभिन्म् ।

पिप्रिये न स तथा यथा युवा व्यक्तलक्ष्म परिभोगमण्डनम् ॥ ३० ॥

युवा सः अग्निवर्णोऽतिशक्रं यथा तथा शोभमानं अतिशक्रशोभिन्ं दर्पणतलस्थं दर्पणसंक्रान्तं आत्मनः राजवेषं प्रेक्ष्य तथा न पिप्रिये न तुतोष यथा व्यक्तलक्ष्म प्रकटचिह्नं परिभोगमण्डनं प्रेक्ष्य पिप्रिये ॥

मित्रकृत्यमपदिश्यं पार्श्वतः प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।

विद्वं हे शठ पलायनच्छलान्यञ्जसेति रुरुधुः कचग्रहैः ॥ ३१ ॥

मित्रकृत्यं सुहृत्कार्यं अपदिश्यं व्याजीकृत्य पार्श्वतः प्रस्थितं अन्यतो गन्तुमुद्युक्तम् । अनवस्थितं अवस्थातुमक्षमं तं अग्निवर्णं प्रियाः हे शठ हे गूढविप्रियकारिन् । ' गूढ-विप्रियकृच्छठः ' इति दशरूपके । तव [पलायनच्छलानि] पलायनस्य छलानि अञ्जसा तत्त्वतः । ' तत्त्वे त्वद्वाञ्जसा द्वयम् ' इत्यमरः । विद्वं जानीमः । ' विदो लटो वा ' इति वैकल्पिको मादेशः । इति । उक्त्वेति शेषः । कचग्रहैः केशाकर्षणैः रुरुधुः । अत्र गोनर्दीयः- ' ऋतुज्ञाताभिगमने मित्रकार्यं तथापि । त्रिष्वेतेषु प्रियतमः क्षन्तव्यो वारगम्यया ॥ ' इति । विरक्तलक्षणप्रस्तावे वात्स्यायनः- ' मित्रकृत्यं चापदिश्यान्त्यत्र शेते ' इति ॥

तस्य निर्दयरतिश्रमालसाः कण्ठमूत्रमपदिश्यं योषितः ।

अव्यशेरत बृहन्नुजान्तरं पीवरस्तनविलुप्तचन्दनम् ॥ ३२ ॥

१ संश्रयः, संश्रितः. २ दृष्टः. ३ शयने स्थितः; नोत्थिताः ३० पा० । ४ विशेष-विरोध-वियोग-चुम्बनम्. ५ शोभनं. ६ मण्डलम्. ७ उपदिश्य, व्यपदिश्य. ८ पार्थिवं. ९ विद्यते, विद्वं ते. १० रत. ११ अपविद्वध (त्यक्त्वाश्लिष्य वा । अन्यत्र च गमिष्यतीति शंकया इति हेमाद्रिः ।) १२ कुङ्कुमम्.

निर्दयरतिभ्रमेण अलसाः निश्चेष्टाः योषितः कण्ठसूत्रं आलिङ्गनविशेषं अपदिश्य
व्याजीकृत्य पीवरस्तनाभ्यां विलुप्तचन्दनं प्रमृष्टाङ्गरागं [पीवरस्तनविलुप्तचन्दनम्]
तस्य अग्निवर्णस्य बृहद्भुजान्तरम् अर्धशेरत वक्षःस्थले शेरते स्म । कण्ठसूत्रलक्षणं
तु- ' यत्कुर्वते वक्षसि वल्लभस्य स्तनाभिघातं निविडोपगृहात् । परिश्रमार्थं शनकैर्विदग्धास्तत्कण्ठ-
सूत्रं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ' इदमेव रतिरहस्ये स्तनालिङ्गनमित्युक्तम् । तथा च- ' उरसि कमि-
तुश्चैरादिशन्ती वराङ्गी स्तनयुगमुपधत्ते यस्तनालिङ्गनं । तत् ' इति ॥

संगमाय निशि गूढचारिणं चारदूतिकथितं पुरोगताः ।

वञ्चयिष्यसि कुतस्तमोदृतः कामुकेति चकृर्षुस्तमङ्गनाः ॥ ३३ ॥

संगमाय सुरतार्थं निशि गूढमज्ञातं चरतीष्टगृहं प्रति गच्छतीति गूढचारी । तं [गूढ-
चारिणं] चारदूतिकथितम् चरन्तीति चारा गूढचारिण्यः । ' ज्वलितिकसन्तेभ्यो
णः ' इति णप्रत्ययः । चाराश्च ता दूत्यश्च चारदूतयः । ताभिः कथितं निवेदितं तम् अग्निवर्णं
अङ्गनाः पुरोऽग्रे गताः [पुरोगताः] । अवरुद्धमार्गाः सत्य इत्यर्थः । हे कामुक
[तमोवृतः] तमसा वृतो गूढः सन् कुतः वञ्चयिष्यसि इति । उपालभ्येति शेषः ।
चकृषुः । स्ववासं निन्युरित्यर्थः ॥

योषितामुदुपतेरिवाचिषां स्पर्शनिवृत्तिर्मेसाववाप्नुवन् ।

आरुरोह कुमुदाकरोपमां रात्रिजागरपरो दिवाशयः ॥ ३४ ॥

उदुपतेः इन्दोः अचिषां भासां इव । ' ज्वाला भासो नपुंस्यचिः ' इत्यमरः । योषितां
स्पर्शनिवृत्तिं स्पर्शसुखं अवाप्नुवन् । किंच । रात्रिषु जागरपरः [रात्रिजागरपरः] ।
दिवा दिवसेषु शेते स्वपितीति दिवाशयः । ' अधिकरणे शेते ' इत्यचप्रत्ययः । असौ
अग्निवर्णः कुमुदाकरस्योपमां [कुमुदाकरोपमां] । साम्यं आरुरोह प्राप ॥

वेणुना दशनपीडिताधरा वीणया नखपदाङ्कितोर्ववः ।

शिल्पकार्यं उभयेन वेजितास्तं विजिह्वनयना व्यलोभयन् ॥ ३५ ॥

दशनैः पीडिताधरा दष्टोष्ठाः [दशनपीडिताधराः] नखपदैर्वैखक्षतैरङ्कितोर्ववश्चिह्नि-
तोत्सङ्गाः [नखपदाङ्कितोर्ववः] त्रणिताधरोरुत्वादक्षमा इत्यर्थः । तथापि वेणुना वीणया
चेल्युभयेन । अधरोरुपीडाकारिणेत्यर्थः । वेजिताः पीडिताः शिल्पं वेणुवीणाद्यादिकं कुर्वन्तीति
शिल्पकार्यः गायिकाः । ' कर्मण्यण् ' इत्यण् । ' टिड्ढाणञ् ' इत्यादिना ङीप् । तं विजिह्व-
नयनाः कुटिलदृष्टयः सत्यः । स्वं चेष्टितं जानन्नपि वृथा नः पीडयतीति सामिप्रायं पश्यन्त्य
इत्यर्थः । व्यलोभयन् । तथाविधालोकनमपि तस्याकर्षकमेवाभूदिति भावः ॥

१ चारु (चारुमिः कुशलाभिः हे०) । २ पुरोगमाः ३ न नः, तु नः; तमोवृताः-तः । ४ जगद्गुः
५ निवृत्तदृष्टस्त्वानि । ६ अनामुवच । ७ उपमं । ८ रसः । ९ शिल्पि, ० कार्यः । १० वेजिनीः । ११ व्यलोकयन् ।

अङ्ग-सत्त्ववचनाश्रयं मिथः स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन् ।

स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः संजघर्ष सह मित्रसंनिधौ ॥ ३६ ॥

अङ्गं हस्तादि । सत्त्वमन्तःकरणम् । वचनं गेयं चाश्रयः करणं यस्य तत् । अङ्गसत्त्व-
वचनाश्रयम् । आङ्गिकसात्त्विकवाचिकरूपेण त्रिविधमित्यर्थः । यथाह भरतः—‘ सामान्या-
भिनयो नाम त्रैयो वाङ्मङ्गसत्त्वजः । ’ इति । नृत्यं अभिनयं मिथः रहसि स्त्रीषु नर्तकीषु
उपधाय निधाय दर्शयन् । स मित्रसंनिधौ सहचरसमक्षं [प्रयोगनिपुणैः] प्रयो-
गेऽभिनये निपुणैः कृतिभिः प्रयोक्तृभिः अभिनयार्थप्रकाशकैर्नाट्याचार्यैः सह संजघर्ष
संघर्षं कृतवान् । संघर्षः परामेवेच्छा ॥

इतः प्रभृति तस्य कृत्रिमादिषु विरचितविहारप्रकारमाह—

अंसलम्बिकुटजार्जुनस्रजस्तस्य नीपरजसाङ्गरागिणः ।

प्रावृषि प्रमदबर्हिणेष्वभूत्कृत्रिमादिषु विहारविभ्रमः ॥ ३७ ॥

प्रावृषि अंसलम्बिन्यः कुटजानामर्जुनानां ककुभानां च स्रजो यस्य तस्य [अंसलम्बि-
कुटजार्जुनस्रजः] । नीपानां कदम्बकुसुमानां रजसा [नीपरजसा] अङ्गरागिणः
अङ्गरागवतः तस्य अभिवर्णस्य प्रमदबर्हिणेषु उन्मत्तमयूरेषु कृत्रिमादिषु विहार एव
विभ्रमो विलासः [विहारविभ्रमः] अभूत् अभवत् ॥

विग्रहाच्च शयने पराङ्मुखीर्नानुनेतुमबलाः स तत्त्वरे ।

आचकाङ्क्ष घनशब्दविक्रवास्ता विवृत्य विशतीर्भुजान्तरम् ॥ ३८ ॥

प्रावृषीत्यनुषज्यते । सः अभिवर्णः विग्रहात् प्रणयकलहात् । शयने पराङ्मुखीः
अबलाः अनुनेतुं न तत्त्वरे त्वरितवान् । किंतु घनशब्देन घनगर्जितेन विक्रवाश्चकिताः
[घनशब्दविक्रवाः] अत एव विवृत्य स्वयमेवाभिमुखीभूय भुजान्तरं विशतीः
प्रविशन्तीः । ‘ आच्छीनद्योर्नुम् ’ इति नुम्बिकल्पः । ताः अबलाः आचकाङ्क्ष । स्वयं-
ग्रहादेव सांमुख्यमैच्छदित्यर्थः ॥

कार्तिकीषु सवितार्तनहर्म्यभाग्यामिनीषु ललिताङ्गनासखः ।

अन्वभुङ्क्त सुरतश्रमापहां मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम् ॥ ३९ ॥

कार्तिकयेमाः कार्तिक्यः । ‘ तस्येदम् ’ इत्यण् । तासु [कार्तिकीषु] यामिनीषु
निशासु । शरदत्रिष्वित्यर्थः । सवितानान्युपरिवस्त्रावृतानि हर्म्याणि भजतीति सवितानहर्म्य-
भाक् । भजेर्ष्विप्रत्ययः । हिमनिवारणार्थं सवितानमुक्तम् । ललिताङ्गनासखः सः अभिवर्ण
सुरतश्रमापहां मेघमुक्ता चासौ विशदा च तां [मेघमुक्तविशदाम्] । बहुलग्रहणात्स-
विशेषणसमासः । चन्द्रिकाम् अन्वभुङ्क्त ॥

सैकतं च सरयूं विवृण्वतीं श्रोणिबिम्बमिव हंसमेखलम्^१ ।

स्वप्रियाविलसितानुकारिणीं सौधजालविवरैर्व्यलोकैर्यत् ॥ ४० ॥

१ नान्प्रियम् । २ नृत्तं । ३ उपधार्य, अवधार्य । ४ निपुणः । ५ संजघर्ष (स्पर्धौ चक्रे) । ६ लग्नः । ७ विहा-
रसंभ्रमः । ८ सविमान—च विमानहर्म्यभाक् । ९ ऋमापहाः । १० विशदाः स चन्द्रिकाः । ११ मेखलाम् ।
१२ विलोकयन् ।

किंच । हंसा एव मेखला यस्य तत् [हंसमेखलम्] सैकतं पुलिनं श्रोणिबिम्बम्
इव विवृण्वतीम् । अत एव स्वप्रियाविलसितान्यनुकरोतीति तद्विधां [स्वप्रियाविलसि-
तानुकारिणीं] सरयूम् । सौधस्य जालानि गवाक्षाः । त एव विवराणि । तैः सौध-
जालविवरैः । व्यलोकयत् ॥

मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिर्व्यक्तहेमरशनैस्तमेकतः ।

जहुराग्रथनमोक्षलोलुपं हैमनैर्निवसनैः सुमध्यमाः ॥ ४१ ॥

मर्मरैः संस्कारविशेषाच्छब्दायमानैः । 'अथ मर्मरः । स्वनिते वस्त्रपणानाम्' इत्यमरः ।
अगुरुधूपगन्धिभिः व्यक्तहेमरशनैः लौल्याल्लस्यमाणकनकेमखलागुणैः हैमनैः हेमन्ते
भवैः । 'सर्वत्राप्य तलोपश्च' इति हेमन्तशब्दादण्प्रत्ययस्तलोपश्च । निवसनैः अंशुकैः सुम-
ध्यमाः स्त्रियः एकतः नितम्बैकदेश आग्रथनमोक्षयोर्नीवीबन्धाविवर्त्तनयोलोलुपमासक्तं
[आग्रथनमोक्षलोलुपं] तं जहुः आचक्रुः ॥

अर्पितस्तिमितदीपदृष्ट्यो गर्भवेष्मसु निवातकुक्षिषु ।

तस्य सर्वसुरतान्तरक्षमाः साक्षितां शिशिररात्रयो ययुः ॥ ४२ ॥

निवाता वातरहिताः कुक्षयोऽभ्यन्तराणि येषां तेषु [निवातकुक्षिषु] गर्भवेष्मसु
गृहान्तर्गृहेष्वापिता दत्ताः स्तिमिता निवातत्वान्निश्चला दीपा एव दृष्ट्यो याभिस्ताः [अर्पित-
स्तिमितदीपदृष्ट्यः] । अत्रानिमिषदृष्टित्वं च गम्यते । सर्वसुरतान्तरक्षमाः तापस्वे-
दापनोदनत्वाद्दीर्घकालत्वाच्च सर्वेषां सुरतान्तराणां सुरतभेदानां क्षमाः क्रियार्हाः शिशिररात्रयः
तस्य अग्निवर्णस्य साक्षितां ययुः । विविक्तकालदेशत्वाद्यथेच्छं विजहारेत्यर्थः ॥

दाक्षिणेन पवनेन संभृतं प्रेक्ष्य चूतकुसुमं सपल्लवम् ।

अन्वनैषुरवधूतविग्रहास्तं दुरुत्सहवियोगमङ्गनाः ॥ ४३ ॥

अङ्गनाः दाक्षिणेन पवनेन मलयानिलेन संभृतं जनितं सपल्लवं चूतकुसुमं
प्रेक्ष्य अवधूतविग्रहाः त्यक्तविरोधाः सत्यः दुरुत्सहवियोगं दुःसहविरहं तम् अन्वनैषुः ।
तद्विरहमसहमानाः स्वयमेवानुनीतवत्य इत्यर्थः ॥

तार्ताः स्वमङ्कमधिरोप्य दोलया प्रेङ्ख्यन्परिजनापविद्धया ।

मुक्तरज्जु निविडं भयच्छलात्कण्ठबन्धनमवाप बाहुभिः ॥ ४४ ॥

ताः अङ्गनाः स्वमङ्कं स्वकीयमुत्सङ्गम् अधिरोप्य परिजेनापविद्धया संप्रेषितया
[परिजनापविद्धया] दोलया मुक्तरज्जु त्यक्तदोलासूत्रं यथा तथा प्रेङ्खयन् बाल-
यन् भयच्छलात् पतनभयमिषात् बाहुभिः अङ्गनाभुजैः निविडं कण्ठबन्धनम् अवाप
प्राप । स्वयंग्रहा लेशसुखमन्वभूदित्यर्थः ॥

१ अग-अगुरुधूपितैः । २ त्यक्त, ३ लोलुपं, ४ दीपदीप्तयः, ५ अवकीर्णं (अवकीर्णविग्रहाः,
त्यक्तकलहाः । इति हेमा०) । ६ काश्चिदं, ७ मव० ८ प्रेषयन्, प्रेरयन्, ९ न प्रवृद्धया ।

तं पयोधरनिषिक्तचन्दनैर्मौक्तिकग्रथितचारुभूषणैः ।

ग्रीष्मवेषविधिभिः सिषेविरे श्रोणिलम्बिमणिमेखलैः प्रियाः ॥ ४५ ॥

प्रियाः पयोधरेषु स्तनेषु निषिक्तमुक्षितं चन्दनं येषु तैः [पयोधरनिषिक्तचन्दनैः]
मौक्तिकैर्ग्रथितानि प्रोतानि चारुभूषणानि येषु तैः [मौक्तिकग्रथितचारुभूषणैः] । सुक्ता-
प्रायाभरणैरित्यर्थः । श्रोणिलम्बिन्यो मणिमेखला भरकतादिमणियुक्तकटिसूत्राणि येषु तादृशैः
[श्रोणिलम्बिमणिमेखलैः] ग्रीष्मवेषविधिभिः उष्णकालोचितनेपथ्यविधानैः । शीत-
लोपायैरित्यर्थः । तं अग्निवर्णं सिषेविरे ॥

यत्स भग्नसहकारमासवं रक्तपाटलसमागमं पपौ ।

तेन तस्य मधु निर्गमात्कृशश्चित्तयोनिरभवत्पुनर्नवः ॥ ४६ ॥

सः अग्निवर्णो भग्नः सहकारश्चूतपल्लवो यस्मिंस्तं [भग्नसहकारं] रक्तपाटलस्य पाटल-
कुसुमस्य समागमो यस्य तं [रक्तपाटलसमागमम्] आसवं मधं पपौ । इति यत्तेन
आसवपानेन मधुनिर्गमात् वसन्तापगमात् कृशः मन्दधीर्यः तस्य चित्तयोनिः कामः
पुनः नवः प्रबलः अभवत् ॥

एवमिन्द्रियसुखानि निर्विशन्नन्यकार्यविमुखः स पार्थिवः ।

आत्मलक्षणनिवेदितानृतूनत्यवाहयदनङ्गवाहितः ॥ ४७ ॥

एवम् अनङ्गवाहितः कामप्रेरितः अन्यकार्यविमुखः स पार्थिवः इन्द्रियाणां सुखानि
सुखकराणि [इन्द्रियसुखानि] शब्दादीनि निर्विशन् अनुभवन्नात्मनो लक्षणैः कुटजस-
म्धारणादिचिह्नैर्निवेदितान् [आत्मलक्षणनिवेदितान्] । अयमृतुरिदानीं वर्तते इति ज्ञापि-
तान् । ऋतून् वर्षादीन् अत्यवाहत् अगमयत् ॥

तं प्रमत्तमपि न प्रभावतः शेकुराक्रमितुमन्यपार्थिवाः ।

आमयस्तु रतिरागसंभवो दक्षशाप इव चन्द्रमक्षिणोत् ॥ ४८ ॥

प्रमत्तं व्यसनासक्तम् अपि तं त्रुपं प्रभावतः अन्यपार्थिवाः आक्रमितुं अभिम-
वितुं न शेकुः न शक्ताः । रतिरागसंभवः आमयः व्याधिः तु । क्षयरोग इत्यर्थः ।
[दक्षशापः] दक्षस्य दक्षप्रजापतेः शापः चन्द्रम् इव । अक्षिणोत् अकर्शयत् । शापोऽपि
रतिरागसंभव इति । अत्र दक्षः किलान्याः स्वकन्या उपेक्ष्य रोहिण्यामेव सममाणं राजानं सोमं
शशाप । स शापश्चाद्यापि क्षयरूपेण तं क्षिणोतीत्युपाख्यायते ॥

दृष्टदोषमपि तन्न सोऽत्यजत्सङ्गवस्तु भिषजामनार्थवः ।

स्वादुभिस्तु विषयैर्हृतस्ततो दुःखमिन्द्रियगणो निर्धार्यते ॥ ४९ ॥

भिषजां वैद्यानां अनाश्रवः वचसि न स्थितः । ' वचने स्थित आश्रवः ' इत्यमरः ।
अविधेय इत्यर्थः । स दृष्टदोषमपि । रोगजननादिति शेषः । तत् सङ्गस्य वस्तु

१ मेखलाः. २ स्त्रियः. ३ लग्न. ४ लमसेवतासकृतः समागतं. ५ भवः. ६ नोदितः.
७ अक्षणेत्. ८ अनास्पदं (न विद्यते आस्पदं कृत्यं यत्र तत्. इति हेमा०) ; अनाश्रवः. ९ हि वा०.

सङ्गवस्तु स्त्रीमद्यादिकं सङ्गजनकं वस्तु न अत्यजत् । तथाहि । इन्द्रियगणः स्वादुभिः
विषयैः हृतः तु हतश्चेत् ततः तेभ्यो विषयेभ्यः दुःखं कृच्छ्रेण निवार्यते । यदि वार्यतेति
शेषः । दुस्त्यजाः खलु विषया इत्यर्थः ॥

तस्य पाण्डुवदनाल्पभूषणा सावलम्बगमना मृदुस्वना ।

राज्यक्षमपरिहानिराययौ कामयानसमवस्थया तुलाम् ॥ ५० ॥

तस्य राज्ञः पाण्डुवदना । अल्पभूषणा परिमिताभरणा । सावलम्बं दासादिहस्ता-
वलम्बसहितं गमनं यस्यां सा सावलम्बगमना । मृदुस्वना हीनस्वरा । राज्ञः सोमस्य
यक्ष्मा राज्यक्षमा क्षयरोगः तेन या परिहानिः क्षीणावस्था सा [राजक्षमपरिहानिः] ।
कामयते विषयानिच्छति कामयानः । कमेर्णिङन्ताच्छानच् । ' अनित्यमागमशासनम् ' इति
सुमगमाभावः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं वामनेनापि—' कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्च ' इति ।
तस्य समवस्थया कामुकावस्थया [कामयानसमवस्थया] तुलां साम्यम् आययौ
प्राप । कालकृतो विशेषोऽवस्था । ' विशेषः कालिकोऽवस्था ' इत्यमरः ॥

व्योमं पश्चिमकलास्थितेन्दु वा पङ्कशेषमिव धर्मपल्वलम् ।

राज्ञि तत्कुलमभूत्क्षयातुरे वामनार्चिरिव दीपभाजनम् ॥ ५१ ॥

राज्ञि क्षयातुरे सति तत्कुलं खुकुलं [पश्चिमकलास्थितेन्दु] पश्चिमकलायां
स्थित इन्दुर्यस्मिस्तत्कलावशिष्टेन्दु व्योम वा व्योमेव । वाशब्द इवार्थः । यथाह दण्डी—
' इववद्वायथाशब्दौ ' । इति । पङ्कशेषं धर्मपल्वलम् इव । वामनार्चिः अल्पशिखं
दीपभाजनं दीपपात्रं इव अभूत् ॥

बाण्डमेष दिवसेषु पार्थिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।

इत्यदर्शितरुजोऽस्य मन्त्रिणः शश्वदूचुरघशङ्किनीः प्रजाः ॥ ५२ ॥

बाण्डं सत्यम् एष पार्थिवः दिवसेषु पुत्रजन्मने पुत्रोदयार्थं कर्म जपादिकं साध-
यति । इति एवम् अदर्शितरुजः निगूहितरोगाः सन्तः अस्य राज्ञः मन्त्रिणः अघश-
ङ्किनीः व्यसनशङ्किनीः प्रजाः शश्वद् ऊचुः ॥

स त्वनेकवनितासखोऽपि सन्पावनीमनवलोक्य संततिम् ।

वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥ ५३ ॥

स तु अग्निवर्णः अनेकवनितासखः सन्नपि । पावनीं पित्रर्णमोचनीं संततिम्
अनवलोक्य । पुत्रमनवाप्येत्यर्थः । वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं रोगम् । प्रदीपः वायुम्
इव । न अत्यगात् नातिचक्राम । ममारेत्यर्थः ॥

तं गृहोपवन एव संगताः पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा ।

रोगशान्तिमर्पदिश्य मन्त्रिणः संभृते शिखिनि गूढमादधुः ॥ ५४ ॥

१ मृदुस्वरा. २ यक्ष्मणस्तु, यक्ष्मणां सपदि. ३ धाम. ४ स्थितेन्दुना. ५ गूढ. ६ अघशंसिनीः.
७ प्राप्य दीपः. ८ उपादिश्य.

पश्चिमक्रतुविदा अन्येष्टिविधिज्ञेन पुरोधसा संगताः समेताः मन्त्रिणः गृहोपवने
एव गृहाराम एव । 'आरामः स्यादुपवनम्' इत्यमरः । रोगशान्तिम् अपदिश्य शान्तिकर्म
व्यपदिश्य तम् अमिवर्णं संभृते समिद्धे शिखिनि अग्नौ गूढं अप्रकाशं दधुः निदधुः ॥

तैः कृतप्रकृतिमुख्यसंग्रहैराशु तस्य सहधर्मचारिणी ।

साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा प्रत्यपद्यत नराधिपश्रियम् ॥ ५५ ॥

आशु शीघ्रं [कृतप्रकृतिमुख्यसंग्रहैः] कृतः प्रकृतिमुख्यानां पौरजनप्रधानानां संग्रहः
संनिपातनं यैस्तादृशैः तैः मन्त्रिभिः साधु निपुणं दृष्टशुभगर्भलक्षणा परीक्षितशुभगर्भ-
विह्वा तस्य अमिवर्णस्य सहधर्मचारिणी नराधिपश्रियं प्रत्यपद्यत राजलक्ष्मीं प्राप ॥

तस्यास्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोका—

दुष्णैर्विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तः ।

निर्वापितः कनककुम्भमुखोज्झितेन

वंशाभिषेकविधिना शिशिरेण गर्भः ॥ ५६ ॥

[तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोकात्] तथाविधया नरेन्द्रविपत्त्या यः शोकस्तस्मात्
उष्णैः विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तः तस्याः गर्भः कनककुम्भानां मुखैर्धरैरुज्झितेन
[कनककुम्भमुखोज्झितेन] शिशिरेण शीतलेन वंशाभिषेकविधिना लक्षणया
अभिषेकजलेन निर्वापितः आप्यायितः ॥

तं भौवार्थं प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजाना—

मन्तगूढं क्षितिरेव नभोबीजमुष्टिं दधाना ।

मौलैः सार्धं स्थविरसचिवैर्हेमसिंहासनस्था

राज्ञी राज्यं विधिवदशिषद्भर्तुरव्याहताज्ञा ॥ ५७ ॥

प्रसवो गर्भमोचनम् । फलं च विवक्षितम् । 'स्यादुत्पाते फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ॥'
इत्यमरः । तस्य यः समयस्तदाकाङ्क्षिणीनां प्रजानां भावार्थं भावाय । भूतय इत्यर्थः ।
'भावो लीलक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु ।' इति यादवः । क्षितिः अन्तर्गूढं नभोबीजमु-
ष्टिम् इव । श्रावणमास्युप्तं बीजमुष्टिं यथा धत्ते तद्वदित्यर्थः । मुष्टिशब्दो द्विलिङ्गः । 'अक्लीबौ
मुष्टिमुस्तकौ' इति यादवः । अन्तर्गूढमन्तर्गतं तं गर्भं दधाना हेमसिंहासनस्था
अव्याहताज्ञा राज्ञी मौलैः घृले भैरवैरुदागतैर्वा । आसैरित्यर्थः । स्थविरसचिवैः
ब्रह्मात्मैः सार्धं भर्तुः राज्यं विधिवत् विन्यहम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः । अर्हार्थे वतिप्रत्ययः ।
अशिषत् शास्ति स्म । 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इति च्लेरडादेशः । 'शास इदङ्लोः'
इतीकारः ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीवनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ श्रीरघुवंशे महा-
काव्ये अमिवर्णशृङ्गारो नामैकोनविंशः सर्गः ।

Yus'e

TRANSLATION.

CANTO XVI.

1. Thereafter the other seven eminently heroic princes of the Raghu race made Kuśa, the eldest, both by his being born first and by his qualities, the possessor of every thing that was best of its kind: for fraternal good feeling was their family heritage.

2. Though risen to high power by their prolific undertakings, the principal among which were the construction of bridges, the spread of agriculture (the protection and rearing of cows, &c), and the securing of elephants, they did not transgress the boundaries of the divisions of the provinces allotted to each, as the seas do not go beyond their coast line.

3. That family, sprung from the portions of Vishnu (Rāma and his brothers) of them who never desisted from disposition to charity, and divided into eight branches, ramified, like that of the celestial elephants born of the Sāmāns, who never cease shedding ichor.

4. Now (once) at midnight Kuśa, who was roused from sleep in his bed-chamber, the servants whereof were in slumber and the lights in which were steadily burning, saw a beautiful damsel, never seen before, in the costume of a wife whose husband is gone on a journey.

5. She stood before him, the conqueror of his enemies, whose royal fortune was commonly shared by the good, whose brilliance was like that of Indra and who had eminent brothers, and folded her hands to him, having first uttered the words "Prosperity to you!"

6. Thereupon, the son of Rāma, full of astonishment, having left the bed by the forepart of his body (*i.e.* half-rising up) addressed her who had entered his mansion, although with its fastening bars not removed (that had its doors closed) like a reflection entered into the surface of a mirror.

7. You have found entrance into this house though closed, and yet you do not seem to possess the power derived from

Yoga (metaphysical contemplation); and you wear an appearance like that of persons in distress, as the lotus-plant wears the gloom caused by frost.

8. Who are you, blessed lady; whose wife are you and what is your object in coming to me? Speak out considering (remembering) that the mind of the self-restrained Raghus has its propensity (always) turned back from (*i.e.* is averse to making love to) another's wife.

9. Him she thus addressed:—Know me, O monarch, to be the presiding deity, now forlorn (without a lord) of that faultless city, whose citizens were taken with him by your sire, when about to repair to his own abode (heaven).

10. I, of this description, having (once) surpassed Alaká (or, the city of Indra) by my wealth (or prosperity) evinced by festivals held on account of the good rule (enjoyed), have now been reduced to a pitiable plight whilst thou, a scion of the solar race, art there, having all the regal powers at command.

11. Without (in the absence of) a king, my situation, with hundreds of its turrets and terraces shattered and its ramparts dilapidated, resembles (the scene at) the close of the day with the sun sunk behind the setting mountain and the clouds dispersed by a fierce (strong) wind.

12. The royal road which was the means of the passage of (along which passed) the Abhisàrikás (women going to the houses of their lovers) during the nights, is now traversed along by the female jackals that seek carrion by means of their fire-emitting howling mouths.

13. That water of the oblong tanks which (once) being stirred by the fore-parts of the hands of young females (during water-sports) imitated the deep sound of tabors, now cries hoarsely being struck violently with their horns by the wild buffaloes.

14. The domestic (lit. sport-) peacocks (now) lying on (the branches of) trees, their perching-rods being broken, devoid of dancing on account of the cessation of tabor-sounds and having the portion of feathers left after being burnt by the wild fire, have now been reduced to the condition of wild ones.

15. And on those flights of steps (lit. stair-passages) whereon the fair ladies (at one time) planted their feet with paints on, their paws besmeared with blood are placed by tigers that have just slain the deer.

16. The elephants drawn in pictures (on the walls) as descended into a bed of lotuses and as having pieces of lotus-stalks given to them by their males, bear (the marks of) the strokes of infuriated lions, having their frontal globes pierced by the strikings of their goad-like nails.

17. The strips of sloughs cast off by snakes become, on account of their close contact, the upper garments for (covering) the breasts of the images of females carved on pillars dusky on account of the paint of colour being effaced.

18. The very rays of the moon, though bright like strings of pearls, do not now take effect at night on (shine back from) the mansions whose plaster of chunam has turned dark owing to lapse of time and which have short grass grown on them here and there.

19. Those garden-creepers of mine, the flowers of which were plucked by sportive ladies after having tenderly bent their boughs, are now oppressed (roughly handed) by wild monkeys and foresters as well.

20. The lattices of windows which manifest no light of lamps (shooting through them) at night and which are deprived of the splendour of the faces of charming damsels during day, are now covered with the webs of insects, the smoke having ceased to issue forth from them.

21. I am pained to see the waters of the Sarayū having their sandy banks devoid of the offerings of worship (or sacrificial rites) and not obtaining the admixture of the perfumed powders at the time of bathing, as also the vacant (now unfrequented) cane-bowers on their borders.

22. It behoves thee, therefore, to leave this residence and to come back to me, the capital of thy race, just as thy sire, having left off the human form assumed for a (particular) purpose, merged back into the form of the Supreme soul (Vishṇu).

23. With the words 'so I will' the chief of the descendants of Raghu, being delighted, accepted (granted) her request. (The presiding deity of) the city, too, with brightness clearly visible on her countenance, vanished from sight with her bodily frame.

24. Early next morning the king related that wonderful occurrence of the night to the Brāhmaṇas in the assembly; they on hearing that he was chosen as her lord by the (goddess) of the hereditary capital herself in a visible form, congratulated him.

25. Having made over Kuśāvati to the Brāhmaṇas, learned in the Vedas, he, with the ladies of the inner apartment, set out on a day favourable for a journey, in the direction of Ayodhyā, followed by his armies, like the wind by the collections of clouds.

26. During his march the army became to him his moving capital, having the rows of flags for its gardens, as if possessed of sportive hills by means of the huge elephants and having the chariots for its stately houses.

27. The bulk of the forces sent to the place of his former abode (or the abode of his ancestors) by him who had round him the bright circular umbrella, looked like the ocean led on to the Vela (the coast-line reached by the tides) by the risen moon.

28. The earth, as if unable (lit. in-sufficient) to bear the pressure of the armies of him who had started out, mounted, as it were, under the guise of the vast mass of dust, the second step of Vishṇu (the sky).

29. Wherever the army of the king was seen, whether preparing to march on from behind, or when in camp at the halting place in the front or when going along its way, there it produced the notion that it was complete.

30. On account of the sprinkling of the ichor of the elephants, and the strikings of hoofs of the horses, of him as he led (his forces), the dust on the road was turned into mud and the mud reduced to the state of dust.

31. That army, divided in many ways when seeking a passage out through the valleys (lit. spaces in the slopes) of

the Vindhya mountain and making a great clamour, made the mouths of the caves resound with echoes like the roaring Revá (Narmadá).

32. That lord, with the rims of the wheels of his vehicles reddened by their breaking of the minerals and with the sound of his trumpets mingled with the din of the march, crossed the Vindhya, casting a look at the presents brought by the mountain tribes.

33. As he crossed Gangá at its fordable part that flowed back owing to the construction of a bridge of elephants, the flamingoes flapping their wings while soaring into the sky, became for him the chámara obtained without effort.

34. He bowed to the water of the three-streamed river (Ganges) that was agitated by the boats moving upon it and that was the means of the attainment of heaven to his forefathers whose bodies were made, through wrath, to remain as (reduced to) ashes by Kapila.

35. At the end of his journey after he had thus travelled for some days, Kuśa, having arrived at the bank of the Sarayû, saw hundreds of sacrificial posts fixed in square pedestals of the Raghus, who had extensively performed sacrifices.

36. The breeze from the interior of the gardens of the capital of his race, having shaken the branches of the flower-laden trees and touched the cool ripples of the Sarayû, went forth to receive him whose army was wearied (by the journey).

37. Thereafter that powerful king, who had planted his arrows into (the bodies of) his enemies, who was a friend of the citizens and who was the banner of his family, encamped those forces with wavy banners on the outskirts of the city.

38. Bands of artists appointed by the king made that city reduced to that kind of plight, a new one, on account of their having an abundant supply of materials, as do clouds by a down-pour of water the earth heated by the sultry season.

39. Then the ancient hero of the Raghu race caused worship, attended with the offerings of animals (to the deities) to be offered to the city (*i.e.*, got the *Vâstu* ceremony for entering it performed) containing temples of highly worshipful

deities, through priests who were versed in the proper performance of the Vastu-rite and who had observed a fast.

40. He, having entered his royal residence, like a lover entering the heart of his beloved, honoured his followers with other mansions according to their requirements and the rank of each.

41. That city with commodities arranged in its market places, with horses stationed in its stables and with elephants fastened to posts fixed according to the direction (given in the Śāstra) in their stables, looked like a woman having ornaments firmly placed on all her limbs.

42. The son of Maithilī (Sitā) residing in that abode of the Raghus (now) restored to its original grandeur, did not emulate (envy the lot of) the lord of heaven (Indra) or the lord of Alakā (Kubera).

43. Then came the sultry season to give instructions, as it were, to his beloveds in the matter of dress, in which the upper garments were interwoven with gems and the pearl necklaces hung over their extremely yellowish white-breasts, and in which the silk-garments were (so thin as to be) blown off even by breath.

44. The sun having arrived near turning back from his passage towards the quarter marked by Agastya, the northern quarter began to send forth a stream of (melted) snow from the Himalayas, as though it were a shower of tears cool with joy.

45. The day with its heat excessively increased and the night extremely attenuated—both looked like husband and wife estranged on account of contrary (offensive to each other) conduct but smitten with remorse afterwards.

46. The water of the tanks attached to houses, day after day leaving (sinking down from) the downward lines of steps covered with moss, became such (sank so low) that its lotuses had their stalks risen above it, and it was so deep as to reach the hips of women only.

47. In the forests the black bee that set its foot with a hum on each of the buds of the vesper-blooming-jasmine

creepers diffusing fragrance by their blooming, counted, as it were, their number.

48. The Śirisha flower, though dislodged from the ear of amorous ladies, did not fall down all at once as it had its filaments stuck fast to their cheek marked with the fresh nail-scratches closely filled with perspiration.

49. Wealthy men passed the heat of summer in shower-houses, by lying on excellent crystal slabs washed with thick sandal juice and surrounded by cool streams of water ejected by water-machines (fountains).

50. The God of love, whose power was weakened by the lapse of the spring, gained strength (again) from the tresses of fair ladies which were let loose being wet on account of bathing and in which were interwoven the vespertine jasmine flowers after they had been fumigated with incense-smoke (for being dried).

51. (The beautiful sprout of the Arjuna tree, yellowish red a little on account of the particles of pollen formed into it, shone, as though it were the bow-string of the mind-born (Cupid) cut through rage by Śiva, even after he had burnt his body.

52. By the sultry season bringing together the spray of the mango tree, old wine made from boiled sugarcane juice, and the new trumpet-flower, all of a charming smell, all its faults towards (the wrongs done by it to) the amorous people were wiped off.

53. At that trying time of the season the two became pre-eminently attractive to the people, a resort to whose pāda (feet-rays) was capable of removing tāpa (afflictions—heat), viz. that king and the moon—in their rise (full glory).

54. Now there arose in him a desire to sport in the company of young women in the water of the Sarayū, which was delightful in the hot season, in which there were royal swans moving about on its ripples, and which carried along the flowers of the creepers growing on its bank.

55. He, who had the prowess of Vishṇu, began to enjoy sport in a manner in keeping with his wealth and greatness

in the river, on the ground of whose banks tents were pitched and from which crocodiles were removed by men casting nets.

56. That river had its swans frightened on account of the young ladies who struck hard their armlets against each other's as they descended (in a crowd) the flight of steps that led from the bank, and whose steppings were accompanied by the agitation (sound) of their anklets.

57. The king, who, seated in a boat, was observing the passion for bathing of those ladies who were engaged in throwing water over each other, said to the Kirâta-female, who was standing by his side having taken a Châmara in her hand—

58. Behold how the stream of the Sarayû, waded through by hundreds of the ladies of my harem with the fragrant unguents applied to their bodies washed off therein, presents a variety of colours like the rise of the twilight accompanied by clouds.

59. The collyrium (in the eyes) of the beauties, of my inner-apartment, that was taken (washed) away by the waters agitated by the boats, is given back to them by the waters giving rise to the beauty of the flush of intoxication to their eyes.

60. These young damsels, unable to bear up their bodies on account of the heaviness of their hips and breasts, are swimming in the water with painful efforts, with their arms having close fitting armlets, (merely) through their passion for bathing.

61. These ear-ornaments of the Śirîsha sprouts of the ladies sporting in the water, which, having fallen off are floating about on the current of the river, deceive the fish eager, to eat the (sprouts of) moss.

62. The necklaces of pearls of these women entirely engaged in the striking of water with their palms, though broken, are not noticed by them as being shattered, in the midst of the sprays, that vie with pearls, rising up to their breasts.

63. The sportive ladies have the standards of comparison of (used with reference to) the beautiful limbs not far from them (here)—viz. the beauty of the eddies, of the grace of

deep navels; the curling ripples, of the eyebrows; and the pairs of the Chakravakas, of the breasts.

64. The charming play of these (ladies) on the tabor in the form of the water accompanying their songs, hailed with delight by the peacocks living in the spots on the banks with their plumages raised and uttering sweet notes, powerfully possesses (has a pleasing effect on) the ears.

65. These strings (of pearls) of the girdles (of the damsels), with passages of the thread (the intervals of their stringing), covered (wet) with water, and resembling the stars hidden in the light of the moon owing to the (white) garments closely sticking to the hips of the females, have assumed silence (are silent).

66. These young women, striking up streams of water (towards their friends) with their hands through the pride (of youth) and drenched with water on their faces by their friends, are showering down drops of water red with (saffron, powder from the ends of their hair straight (by being wet.)

67. The decoration on the faces of the young women, though disturbed by their sporting in water, having the tie of hair loosened, with the ornamental lines of paint washed off and with the pearl-ear-ornaments (Patravestha) loosely hanging about, is charming, indeed.

68. He getting down from his aero-plane like boat, sported with those ladies in the water with his pearl-necklace swinging about, as does a wild lordly elephant with his mates, with the lotus-plant torn up clinging to his shoulder.

69. Then those women, accompanied by the resplendent king, appeared exceedingly graceful; pearls are already charming to the eyes; how much more will they be so when they are in contact with a sapphire, shooting its rays upwards?

70. The long-eyed damsels besprinkled him, through love, with coloured waters discharged through gold syringes; thus besprinkled he shone exceedingly, like the lord of mountains chequered with the oozings of metallic ores.

71. By that king, entering (sporting in) that excellent river (Sarayū) in company with the youthful ladies of his

harem, was imitated the grace of Indra (the lord of the gods) sporting in the heavenly Ganges, surrounded by the heavenly damsels.

72. That victory-giving ornament which Rāma, who had obtained it from the pitcher-born sage (Agastya) had given to Kuśa along with the kingdom, sank into the water while he was sporting in it, without its falling being noticed (by him).

73. The moment he went into the tent, pitched on the bank, in company with his wives after having bathed according to his heart's desire, he saw, before he had put on his dress, his arm devoid of the celestial armlet.

74. Since it was the charm for attracting the goddess of victory and was also worn by his father before—for this reason he did not bear its loss, and not through greed (or love of it); for the wise king esteemed flowers and ornaments as (of) equal (value).

75. Thereupon he immediately ordered all the fishermen skilled in diving into a river, for its search: they finding their efforts unsuccessful after ransacking the Śarayū, addressed him with the brightness of their faces not faded (*i. e.* not losing hope of its recovery).

76. We made a strenuous effort and yet, sire, your excellent ornament sunk into the water was not found. Surely it must have been taken through greed by the Nāga, Kumuda, living in the deep pool inside the river.

77. Thereupon that well-known warrior, with his eyes extremely red through anger, having strung (*lit.* stretched the string on) his bow and advanced to the bank, took up with impetuosity the missile presided over by Garuda for the destruction of the snake.

78. The moment it was ~~fixed~~ (on the bow-string) the deep pool, tossing about its hands in the form of its waves through agitation and dashing against the banks, began to roar harshly like a wild elephant fallen into a pit (made for catching it) throwing about its waving trunk in agitation and violently dashing against its sides.

79. From that pool, the alligators in which were tossed up, there immediately arose the king of snakes placing before him

a maiden as did the tree of the king of the gods (Parijata) along with Lakshmi from the churned ocean, the crocodiles in which had been thrown up.

80. The lord of men seeing him standing before him, having the ornament in his hand for being restored to him, withdraw the *Suparna* missile: for the good are not persistent in their anger towards the humble (those who have submitted).

81. Kumuda, who had known, the power of the missile, having bowed with his head, though elevated through self-respect to him, the son of the lord of the three worlds (Rama), who was as a goad to his enemies owing to his royal power, and who was duly crowned with the sacred water being poured on his head, addressed him (thus).

82. I know you to be another form, bearing the name of 'son' of Vishnu, who had assumed a human form for a particular purpose. How should I then, such as I am, cause the disturbance of the peace of mind of you, who are worthy of adoration?

83. This maiden, whose ball had risen up by being struck with the hand, having seen (as she looked up) this victorious ornament of yours rapidly falling down from the sky, like a meteor, took it up with great curiosity.

84. Let this then again obtain contact with your muscular arm, the protecting iron bar (fastening the gates) of the earth, which reaches down to the knee, and which bears the indelible marks made by the strokes of the bow-string.

85. And moreover, O king, you should please not refuse to accept this my younger sister, Kumudvatī (by name), who wishes to dispel (make amends for) her crime by a (life-) long service of your feet. *wife of - Kus's*

86. Having thus declared himself and presented the ornament, Kumuda, in the company with his relatives, united in due form the king, who had said in reply to him 'you are a worthy kinsman' with the ornament of his family in the form of the maiden.

87. When her (Kumudvatī's) hand, having the auspicious woollen wristlet on it, was seized by the king for connubial

companionship before the flaming holy fire, there arose the sound of heavenly trumpets, filling up the (space between the) confines of the quarters, and thereafter wonderful clouds showered down flowers, rich in fragrance.

88. The Nāga, having thus secured for his kinsman the son of Maithili, the legitimate child of the lord of the three worlds, and Kus'a, too, having obtained him, the fifth in descent from Takshaka, as his kinsman—the one (Kumuda) gave up fear arising from the son of Vinatá (Garuda), his enemy on account of the death of his father; and the other (Kus'a), the darling of the citizens, governed the earth, the fear of serpents whereof was removed (owing to his connection with the serpent king.)

CANTO XVII.

Atithi

1. Kumudvatī got a son from Kākutsa (Kus'a), named Atithi, as the intellectual faculty gets freshness from the last quarter of the night.

2. He, having an excellent father and of incomparable lustre, purified the family of his father and also of his mother, as the sun of matchless splendour purifies both the paths, the northern and the southern.

3. His father, the best of scholars and worldly men, first made him grasp the meaning of (fully instructed him in) the hereditary lores (the branches of knowledge proper for a royal race) and then the hands of the daughters of kings.

4. The highborn and valiant Kus'a, who was self-controlled, regarded himself as more than one (two-fold) by means of that noble, brave and self-restrained son.

5. He (Kus'a), who had gone to the assistance of Indra as was the wont of his family, killed in a fight the demon Durjaya and was slain by him.

6. Him, who took delight in the happiness of the earth (the people), Kumudvatī, the sister of the Nāga king, followed in death, as the moon-light follows the moon, the deligher of the night-lotuses (when set).

7. Of the two, one (Kus'a) was the occupier of half the throne of the lord of heaven (Indra); and the other (Kumudvatī), too, became the friend of Śachī and the sharer with her of the Pārijāta (flowers).

8. The old ministers, remembering the last command of their sovereign when he went away for the fight, installed his son on the throne.

9. For his (Atithi's) coronation they got a new pavilion erected by artists, with a raised dais in it and supported by four pillars.

10. With water from various holy places collected in gold jars the ministers waited on him there (in the pavilion) seated on an auspicious seat.

11. Happiness with its continuity unbroken (uninterrupted and continuous) was inferred for him by reason of the *turyas* (kinds of drums) sounding in a pleasing and deep manner by their mouths being struck.

12. He enjoyed the rites of waving lights about him, with such things as *dārvā* sprouts, the sprouts of Yava, the bark of the banian tree, and unopened folds of tender leaves, performed by his aged kinsmen.

13. The Brāhmaṇas, headed by the family priest, began to bathe him who was to gain victories first by repeating the victory-giving Atharva Mantras.

14. The splendid coronation water falling with a sound on his head in a large stream shone like (had the majestic appearance of) the Ganges falling on the head of Tripura's foe (Siva).

15. Magnified by being praised by the bards (panegyrists) at that very moment, he appeared like a full-grown cloud that is hailed by the Chātakas.

16. As he received his bath with waters consecrated by the (repetition of the) excellent (or holy) mantras, his lustre increased like that of the lightning-fire by being sprinkled over with the rain shower.

17. At the conclusion of the coronation-bath he gave to the Snātakas wealth to that extent (measure) with which

could be concluded their own sacrifices with Dakṣiṇā to the full satisfaction of the priests being given therein.

18. The blessing (however), which they being pleased at heart pronounced on him, was kept far below (was allowed no scope for its operation) by the fruits yielded by his meritorious deeds in a former life.

19. He ordered the cutting of the bonds (freedom) of those in fetters (prisoners), cessation of the capital punishment of those condemned to death, the release from the yoke of the beasts of burden, and the exemption of the cows from being milked.

20. Even his pleasure-birds, such as the parrots and others that were kept in cages, getting their release by his order flew away to where their desire led them.

21. Then he sat on a clean ivory seat placed in a quadrangle of his palace and having its surface covered with a garment, for having his dress and decorations put on.

22. Decorators (Valets-de-chambre), with their hands clean-washed with water and with various articles of decoration, waited on him as he had the tips of his hair somewhat dried by being fumigated with incense.

23. They implanted into the mass of his hair that was bound up with strings of pearls and that had a garland of flowers in it, a ruby, resplendent with its halo of lustre.

24. Having finished the anointing of his body with sandal unguent perfumed with musk, they drew linear paintings on it streaked with *gorochana* (yellow pigment).

25. With ornaments put on, wearing garlands of flowers and clad in silk garments with figures of swans woven therein, he, the bride-groom of the goddess of royalty, was exceedingly charming to his attendants.

26. His image in the gold mirror, when he observed his decoration in it, shone like that of the Kalpa-tree in the orb of the nearly risen sun on mount Meru.

27. He, with the words 'Prosperity to the king! &c.' uttered (before him) by his attendants, with their hands engaged in bearing the ensigns (insignia) of royalty, went to the

audience-hall, which was in no way inferior to the hall of the celestials.

28. There he (sat on) the ancestral throne, which was furnished with a canopy and the foot-stool of which was scratched by the crest jewels of (tributary) kings.

29. The large auspicious hall of the form of Srivatsa (a kind of building) occupied by him, shone as does the broad bosom of Keshava, marked by the scar Srivatsa, by Kaustubha.

30. Having attained imperial sovereignty just after boyhood, he shone, as would the moon waxed full immediately after the crescent-stage.

31. With the expression of his face (always) pleased, and speaking with a smile preceding it, the followers regarded him as confidence in a bodily form (incarnate).

32. He, passing through the city which had flags (raised) resembling the Kalpa-trees, made it (look like) heaven, as he had the majestice appearance of Indra and rode an elephant that had the power of Airāvata.

33. The (white silken) umbrella was raised over the head of him alone; (but) by it having a clean brightness was removed the heat (of affliction) of the whole world caused by the separation of the previous king.

34. The flames of fire appear after smoke; the rays of the sun shoot forth after his rise: (but), he, transcending the course of action of the luminaries, rose with all his qualities at once.

35. The women of the city followed him with their eyes bright with joy, as do the nights the polar star with (their eyes) the stars clearly shining in autumn.

36. Also the deities of Ayodhyà being worshipped in their spacious temples favoured him, worthy of favour, by their presence in their images.

37. Even before the Veda wetted with the water of coronation was dried, his unbearable prowess reached the seashore to its end.

38. The incantations of his preceptor, Vasishtha, and the shafts of him, the eminent bowman—What object to be

attained was there, that these two, when united, would not achieve?

39. He, without being slothful (*i.e.*, remiss in his duty) and personally, always looked, in company with the judges (or, judicial counsellors) into the cases of plaintiffs and defendants which required to be carefully decided on account of their doubtful nature.

40. Thereafter (*i.e.*, after the dispensation of justice) he bestowed on his servants (emissaries &c.) the fruits of (rewards for) the information brought by them, which (fruits) were soon to ripen and which were indicated to them by his good will (pleasure,) that was clearly observed.

41. The subjects, that were raised to a high state by his father ~~like rivers~~ replenished by the month of Śrāvaṇa, attained a still higher elevation under him like rivers in the month of Bhādrapada.

42. What he said was never falsified; whatever he gave he did not take back; but he had this vow broken when reinstating his enemies after having uprooted them.

43. Any one of youth, beauty and wealth, becomes the cause of vanity; all these co-existed in him; and yet his mind was not elated with pride.

44. Affection being thus produced in his subjects day by day, he, though a new king, became unshakable (unassailable to his enemies) like a tree that is firmly rooted (in the ground).

45. Since external enemies are not permanent and also are far removed, for this reason he subdued the six internal ones that are permanent.

46. He being disposed (ready) to confer favours, the goddess of wealth, though fickle by nature, became steady like a streak of gold on the touchstone.

47. Mere (to have recourse simply to) polity was timidity; (the display of sheer) bravery was acting like beasts: for this reason he sought success by means of the two united (helping each other).

48. Nothing in his kingdom was unseen by the king, who had sent out rays in the form of his spies (all over it), as is

by the sun, who sends out his spies, the rays, when freed from the (obstructing) clouds.

49. Whatever is ordained (by writers on politics) to be done by kings in the different parts of the day and the night, he did with a firm resolve, being turned away from hesitation.

50. He took counsel with his ministers every day; and the same, though put into practice, was not indicated (to others) the passages (of leakage) being closed.

51. Though sleeping at the appointed time he was awake by reason of his spies, deputed to move among his enemies and allies, without knowing one another (to be such).

52. Although he held in check his enemies, his fortresses were impregnable; for it is not that the lion, the assailant of elephants, sleeps in a mountain cave through fear.

53. His undertakings chiefly aimed at the attainment of prosperity, which were carefully looked into (during their progress) and were therefore free from obstruction, secretly bore fruit being of the nature of the paddy rice which become mature in the interior.

54. Though grown in power, he did not proceed along the wrong path: for when there is the flow-tide, the passage of the sea (towards land) is through the mouth of a river only.

55. Although able promptly and effectively to put down any disaffection on the part of his subjects, he did not give rise to that for which a remedy had to be adopted.

56. Although possessed of power his expeditions were only against those whom it was possible to conquer: the wild fire though having the wind for its helper does not seek (to consume) water.

57. He did not obstruct virtue (his discharge of duty) by the attainment of wealth and desire, nor the latter two by the former; nor did he cause Artha to interfere with Kāma or Kāma with Artha; but he was the same in his enjoyment of the three.

58. Friends in a low position can render no service; and when grown very powerful they cause disturbance (or, act at will); hence he kept his friends in a position of middle power.

59. Having correctly gauged the strength or weakness of the regal powers and other circumstances, his own as well as those of his enemies, he marched against an enemy if he was more powerful than he (his enemy); if otherwise, he remained quiet (inactive).

60. One becomes fit to be resorted to (served) if one has a treasury ; with this thought he amassed money ; for a clond, (only) when it has water in its interior, is hailed with joy by the Chātaka birds.

61. Intent on accomplishing his own ends, he destroyed the works (plans) of his enemies ; striking his foes in their weak points he (carefully) concealed his own defects.

62. The army of him who was self-controlled (or had an efficient army) which was always increased (or well-maintained) by his father, which was well-skilled in the use of missiles, and able to fight, did not differ from his own body, which was also well nourished by his father, and trained in the art of missiles and made fit for fighting.

63. An enemy could not take away (deprive him of) his threefold power, as no one can take away the gem in the hood of a serpent ; but he drew to himself that from his enemy as a magnet draws to itself iron.

64. Multitudes of merchants (during his regime) moved about at will (*i. e.* by easy journeys and without fear of marauders, &c.) through rivers as if in wells, through forests as if in gardens and over mountains as if in their houses.

65. That king, protecting penance from obstacles and wealth (property) from robbers, was made the receiver of one-sixth of their incomes by the (four) Aśramas and the castes as well, according to their respective property.

66. The earth gave him remuneration in proportion to the protection received ; thus—she produced jewels (for him) from mines, corn from fields and elephants from forests.

67. He, who had the prowess of Kārtikeya, knew how to employ judiciously the six political expedients and the six kinds of forces for the attainment of the objects to be achieved.

68. In this manner employing the fourfold state policy in the proper order, he reaped its fruit without interruption as far as the eighteen Tirthas (were concerned).

69. The goddess of victory, who habitually repairs to a hero, acted like an Abhisārikā towards (*i. e.* sought of her own accord) him who fought in a fair way although he knew the art of deceitful warfare.

70. On account of his enemies being overpowered by his prowess, generally he hardly found an occasion for fighting, like a scent-elephant that discomfits other elephants by the (very) scent of his ichor.

71. The moon decreases after having attained growth, the sea also is of the same nature; he had his growth like theirs, but like the two he did not become one whose fortune waned.

72. Learned men, who being extremely poor, had to seek money, attained to the position of donors by their going to the great (munificent) king, as do the clouds by their going to the sea.

73. Although doing only what deserved praise, he felt bashful when being praised. Still the fame of him who disliked those who did it (praised him) did increase.

74. Destroying (the tendency to do) evil by his sight and removing ignorance by pointing out the real nature of things he made his subject permanently independent to act, just as the sun, removing sin by his sight, and revealing things in their true nature by dispelling darkness, always sets the creation, when risen, at liberty to act.

75. The rays of the moon have no access to the sun-lotus and those of the sun to the moon-lotus; but the virtues of the meritorious king found entrance into (made an impression on) his enemies even.

76. Although his action (diplomacy) was directed to deceiving (defeating the plans of) his enemies, still as he wished to conquer (the world) for performing the Horse-sacrifice, it became one that was quite consistent with justice.

77. Thus striving to rise by means of his power (that arises from the possession of good treasury and an efficient army)

proceeding along the lines pointed out in the political science, he became the king of kings as Indra became the lord of the gods.

78. On account of the similarity of duties (performed) the people called him the fifth of the guardians of the (four) quarters, the sixth of the great elements and the eighth of the Kula-mountains.

79. The kings bore his command committed to a royal writ on their heads, with the umbrella thereon removed far away, as do the gods the behest of Purandara (Indra).

80. He honoured the sacrificial priests in the great horse-sacrifice (performed by him) by giving them Dakshinā (money gifts) to such an extent that his name and that of Kubera became common (identical).

81. There were (plentiful) showers (poured) by Indra; Yama checked the serious outbreak of diseases; the lord of waters (Varuna) made the water-paths favourable for the navigation of mariners; after that Kubera too, having regard to the action of the aforesaid ones (Indra and others) replenished his treasury: thus the guardians of the quarters adopted the course of action of those who seek protection (or, are reduced to submission by power).

CANTO XVIII.

1. He (King Atithi) who had kept back his enemies, got from (lit. begot on) the daughter of Arthapati, the king of the Nishadhas (his queen) a son, who was not inferior in strength to the great mountain Nishadha and whom they called Nishadha.

2. The father was delighted with him (the prince) of great value when grown young and giving promise of being an able protector of his subjects, as is the mortal world with corn about to grow luxuriantly on account of good (plentiful and timely) rain.

3. After having long enjoyed the pleasures of sense, agreeable sound and others, the son of Kumudvati conferred

on him (his son) the title of 'king' and ascended to heaven acquired by his own deeds, pure (meritorious) like white lotuses.

4. The grandson of Kus'a also, with lotus-like eyes, having a mind as deep as the ocean, the one warrior (on earth) and with arms as long as the bars of a city-gate, protected the earth with (bounded by) the oceans and having one (imperial) umbrella on it.

5. After his death his son, named Nala, having the lustre of fire, obtained the lineal sovereignty, who, with a face resembling a lotus, crushed the armies of his enemies as an elephant does beds of reeds.

6. He, whose glory was sung by celestial minstrels (lit. the sky-wanderers) obtained a son with a body azure like the surface of the sky, who was known by a name consisting of the word Nabhas (*i. e.* Nabhas) and who was dear to the subjects like the month Nabhas (*Śrāvana*).

7. The pre-eminently righteous king, having delivered over the famous kingdom of the Uttara Kosalas to his able son, joined the company of the deer (retired to a forest) as advised (led to it) by old age, that there should be no further association with the body (corporeal existence).

8. By him was generated a son who was invincible to the (other) kings, as is the elephant Pundarika to the other elephants, to whom after his father was dead, resorted the goddess of wealth having taken a lotus with her, as she did to Vishnu.

9. He (king Pundarika), whose (wielding of the) bow was never ineffectual, made over the earth to his son, Kshemadhanvan by name, diligent in bringing about the welfare of his subjects and endowed with calmness of mind, and being (now) still more tranquillised in mind practised penance in a forest.

10. He too had a son, the very counterpart of (like) a god, who marched forth at the head of *anikins* (large regiments) in a battle, and whose name, which began with *Déva* and ended in *anika* (*i. e.* Devánika) was heard (well-known) even in heaven.

11. Just as the father was a Putri (one having an excellent son) on account of that son, ever ready to please his father, so the son too was one who had an excellent father by reason of that father ever loving his son.

12. The former of them (the father) who was the one repository of merits, and who had performed sacrifices in due form, having placed the yoke of (governing) the four classes of men, long borne by him, on his son, who was his equal, went to the world of sacrifices (heaven).

13. His son, who was self-controlled, was on account of his sweet address, as much dear to his enemies as he was to his own people; for sweetness of sound when (rightly) employed is able to attract (entrap) the deer though once terrified.

14. He, Ahinagu by name, not wanting in the wealth of the power of arms, ruled over the whole earth; he, who, though young, was destitute of vices that lead to evil, owing to his being averse to the company of low people.

15. After his father he, too, who knew the differences between (or, the inmost feelings of) men and who was clever, became, like the Primeval Being descended to the earth, the lord of the four quarters by the unobstructed employment of the four political expedients.

16. When he, the vanquisher of his enemies, went on the journey to the next world, the goddess of royalty, it is said, resorted to his son, Pàriyâtra, who on account of the loftiness of his head had conquered the mountain Pàriyâtra.

17. He had a son, named Śila, of a noble disposition and having a chest as broad as a stone-slab, who, although he had vanquished the party of his enemies with his arrows, felt bashful when being praised (for it).

18. He, of soul unblemished, having made his son, when grown young, a *Yuvarāja* (crown-prince) enjoyed the pleasures (of the world); for, the course of the lives of kings like the action of those in bonds, comes in the way of (the enjoyment of) happiness.

19. Old age, being in vain jealous (of him) though itself incapable of enjoyment, while he was not yet fully gratified

with the enjoyment of pleasures that give rise to (increase) passion, and was yet capable of enjoyment on account of (being incited by) the special charms of amorous women, brought him under its sway.

20. To him was born a son, with a name known as Unnābha, with a deep navel, who being almost like Vishnu, became the central (chief) king of the whole circle of kings.

21. After him, we are told, his son, Vajranābha, whose prowess was like that of Indra and whose voice in battle was like the thunder-clap, became the lord of the Earth having for her ornaments the mines of gems.

22. When he departed to heaven secured by his righteous deeds, the Earth extending as far as the oceans, waited on his son, Śamkhaṇa, who had extirpated his enemies, with presents of jewels produced from mines.

23. At his expiration his son, whose splendour was like that of the sun and who was as handsome as the Aświns, obtained the kingdom of his ancestors; he, whom historians (*lit.* men conversant with ancient events) call Vyushita's'va, inasmuch as he quartered his soldiers and horses on the shores of the oceans.

24. By him, the ruler of the earth, having propitiated Vis'veshvara, was begotten his own self (a son) named Vis'vasaha, who, the friend of the whole world, was able to protect the entire earth.

25. When a son, Hirāṇyanābha (by name), a portion of Vishnu (*lit.* enemy of Hirāṇya'ksha) was born to him, he, who was versed in policy, became exceedingly unbearable to his enemies, as the fire with (assisted by) the wind becomes unbearable to the trees.

26. His father, who had discharged the debt he owed to his father and who in his old age longed to obtain eternal pleasures, made him king who had arms reaching his knees, and feeling happy (having done his duty) wore bark garments (became an ascetic).

27. He, the lord of the Uttara Kosalas, who was an ornament of the solar race and had extracted the Soma juice in

sacrifices, had a legitimate son, named Kausalya, who was a festivity to his eyes as though he were a second moon.

28. He, who by his glory was renowned as far as the assembly of Brahman, installed in his office his own son, Brahmishtha, who was an adept in the Brahma-lore and him, self became identified with Brahman.

29. While he, the lord of the subjects, who was, as it were, like the crest garland of his race, and had excellent progeny, was ruling over the earth, which bore the marks of his orders in a manner just and without being oppressive (or so as to remove the troubles of his subjects) the people, with their eyes bedimmed with the tears of joy, long felt happy.

30. His son, Putra, having eyes like the petals of a lotus, who had made his self worthy by serving his father and who clearly had a form like that of Vishnu, caused him to be mentioned foremost among those who had good sons.

31. Thinking that the stability of the family would be maintained by him (his son), the extender of the race, he, whose desire for the objects of senses had turned back and who was to be the friend of Indra (in heaven), bathed in the three Pushkaras and got to the state (rank) of a god.

32. His wife gave birth to a son, Pushya (by name) who surpassed by his splendour a lotus, on the full-moon day when there appears the star Pushya; he having risen like a second Pushya constellation, the subjects attained entire prosperity.

33. Having consigned (the government of) the earth to his son, he who had a lofty aim, delivered himself up to (became a pupil of) the wise (learned) Jaimini; and from him who knew the Yoga philosophy he, afraid of birth, having learnt the practice of abstract meditation, was able to secure freedom from rebirth.

34. After him his son, Dhruvasiddhi, comparable with Dhruva, obtained (the sovereignty of) the earth; with whom, their superior and true to his promise, the alliance formed by kings that humbly bowed to him, became permanent.

35. While his son, called Sudars'ana was yet a child, as lovely to look at as the moon after the new-moon-day, he,

the best of men whose eyes were long like those of a deer, met with his death from a lion, while enjoying the sport of chase.

36. The body of the ministers of that king, who had gone to heaven, seeing the subjects, who were miserable by their having lost their lord, with one accord made him, the sole offshoot (*lit.* thread) of the family, the lord of Śaketa in due form.

37. The family of Raghu with that child-king was comparable to the sky with the new moon in it, or to a forest having one cut of a lion in it, or with water with one lotus in the condition of a bud in it.

38. Owing to his acceptance of the crown he was thought to be one who would be his father's equal; for a cloud, though of the measure (size) of an elephant's young one, is seen to occupy the directions on meeting with a wind blowing from the front.

39. As he, in the splendid (royal) costume, passed through the royal road, mounted on an elephant and supported by the elephant driver, the citizens, owing to his personal majesty looked upon him, though six years old with the same respect that they showed to his father.

40. Although he was not able to fill up the whole of his father's throne, yet with his form covered (augmented) by his great splendour, as bright yellow as gold, he did occupy (the whole of) it.

41. The kings, with their well decked diadems (or heads) bowed to his feet, coloured with lac-dye, which hung down a little from it (the throne) and which did not reach the gold foot-stool.

42. As the term 'Mahānila' (a great i.e. precious sapphire) is not falsely applied to the gem on account of its great splendour, so the famous title of 'Mahārāja' was fitly used in connection with him though a child.

43. The command going forth from the mouth of him who had the *Chamaras* waived about him, and the two side-locks fluttering round his cheeks, never stumbled (was disobeyed) even on the shores of the oceans.

44. He with a smiling countenance, and ornamental mark (Tilaka) made on his forehead having a tiara of gold set on it, made the faces of the fair wives of his enemies void of the same (Tilaka, *i.e.* made them widows).

45. He, whose tenderness (of body) exceeded that of the Strisha flower, would be fatigued even by (bearing the load of) the ornaments; and yet he, owing to his innate prowess, bore the yoke of (the responsibility of governing) the earth though exceedingly heavy.

46. No sooner did he master the alphabet in its entirety, the characters of which were written on the writing board, than he enjoyed all the fruits of good government on account of his association with men, old in knowledge.

47. Not finding sufficient space for lying on his bosom, and (therefore) waiting to see him grow young, the goddess of royalty, as if ashamed, clasped him under the guise of the shadow of his umbrella.

48. The earth had protection safe-guarded (to it) by his arm, though as yet not attaining the comparison to a yoke, though it had not yet the mark of the scar of the bow-string formed on it, and though it had not yet touched the handle of a sword.

49. Not only did the limbs of his body attain growth (development) as time passed on, but the qualities of his race, attractive to the people, though minute in the beginning, attained magnitude.

50. He, without causing trouble to his preceptors, grasped the three lores, the basis of the attainment of the triad (of Dharma, Artha and Káma), which had been mastered in his previous life, as if remembering them and won over (the affection of) his subjects.

51. While being trained in the art of using missiles, he looked splendid, when stationed with the forepart of his body stretched up a little, with his crest tied up, with his left knee contracted and having his bow with an arrow fitted to it drawn to his ear.

52. Then he attained youth, (which is as it were) the honey to be tasted with their eyes by young damsels, the flower of

the tree of the mind-born (god of love), the sprout of the generation of passion, the treasure of ornaments for all limbs not formed by artificial means, and the abode of amorous sports.

53. Princesses, who were brought by the ministers desirous of pure progeny, and whose beauty exceeded (that in) the delineations of their likenesses shown by the female messengers, superseded (lit., turned into their co-wives) the goddess of wealth and the earth, the first espoused of the young prince.

CANTO XIX.

1. The self-controlled descendant of Raghu (Sudarsana), the foremost of those versed in sacred lore, installed on his throne, when in advanced age, his son, that had the brightness of fire and betook to (the holy forest) Naimisha.

2. There, forgetting the pleasure ponds by means of the water of holy places, the bed by the Kus'a grass covering the ground, and residence in a palace by the hut, he stored up penance regardless of fruit.

3. His son experienced no trouble in the act of protecting the kingdom obtained by him; for, by his sire who had conquered his enemies by his arms, the earth was intended for his enjoyment and not for its being rid of its disturbers (by him).

4. He personally discharged the duties of his hereditary office (of governing the people) for some years, and then disposed to enjoy earl pleasures devolved them on his ministers and had his prime youth entirely placed at the disposal of women.

5. In the palaces resounding with the sound of tabors of that voluptuary, living in the company of women, each succeeding festivity greater in its magnificence superseded (lit. set aside) the preceding festivity itself possessed of magnificence.

6. Unable to suffer even a moment's space to go without the enjoyment of the objects of the senses, he passed his day and night sporting in the inner apartment, and paid no regard to the subjects, anxious to see him.

7. If at all out of respect for his ministers he allowed his sight, coveted by the subjects, to them, that was done merely by means of a foot hanging down from out of the hole of a latticed window.

8. Having offered their salutations, his attendants served it which was tinged with the red lustre of his tender nails and which therefore attained to the condition of being compared to a lotus steeped in the light of the morning sun.

9. With his passion grown intense he entered (for sport) the pleasure ponds, which had their lotuses shaken by the agitation (of their water) caused by the breasts of women lofty on account of their youth and which had hidden...by their waters.

10. Therein the fair damsels attracted him all the more by their faces, the collyrium in the eyes whereof was removed by their throwing water at each other, which had their lips reddish white owing to the red paint being washed off and which were (thus) restored to their natural grace (or splendour).

11. Accompanied by his beloveds, he repaired to the equipped drinking grounds attractive by the odour of the wine gratifying to the nose, as an elephant in the company of his mates seeks the lotus-bed with blooming lotuses.

12. The fair women longed to drink in private the wine, the cause of excessive intoxication; and he too, with a longing like the Bakula tree, drank the mouthfuls of wine brought (given) to him by them.

13. The two, accustomed to roll (lie sporting) on his lap, did not allow it to remain vacant, viz. the lute with its heart-bewitching notes and a beautiful-eyed female with a sweet voice.

14. He, a skilled player, himself playing on a pushkara with his garlands and wristlets shaken, and thus attracting

their minds caused the dancing girls who blundered in their gesticulations to be abashed while their dancing masters stood by.

15. At the close of the dance, he, drinking (kissing) their charming mouth, with its Tilaka broken through by lines of perspiration due to their fatigue and blowing upon it wind from his mouth through love (to remove fatigue), surpassed the lords of the gods (Indra) and Alaká (Kubera) in the enjoyment of life.

16. Of him when attached to new objects of love (women), the unions with them, brought about by negotiations by proxy or openly, were made such as had the pleasures half enjoyed by his (old) beloveds going up there.

17. He, disappointing his mistresses, obtained from them threatenings with the tips of their sprout-like fingers, glances crooked with the knittings of eyebrows, and repeated fetterings with their girdles.

18. By him, sitting behind them (without their knowledge) in a manner to be known by the female messengers on the nights of the days appointed for amorous sports, were heard the timid words of his dear ones apprehensive of deception (his failure to keep the appointment).

19. When having to be in the company of the queens, courtesans became difficult for him to obtain, then coming to have an eager longing (for their company) he remained there somehow painting their likenesses, the brush getting loose (in his grasp) owing to the perspiration of his fingers.

20. Through their jealousy towards their adversaries (rival-wives) elated with pride of (having) the king's love, and also on account of their passion being intense, the queens, having set aside their anger, got the lord of the earth to accomplish their object under the pretext of their having to perform some festive ceremony (in his company).

21. He with folded hands conciliated his beloved mistresses when on coming to them he caused them pain due to his amorous sporting with other females, by his appearance charming on account of enjoyment, but pained them again by being cold in his love towards them.

22. His beloveds reproved him without speaking at all when he uttered the names of their rivals in a dream, by means of their turning away from him (in the bed) in which their tears dropped in the interior of the coverlet of the bed and in which they broke their bracelets in anger.

23. He, having come to the arbours with flowery couches arranged therein, the way being shown by the female-messengers, enjoyed the pleasure of an intercourse with his female-servants marked with trepidation owing to the fear of the ladies of the harem.

24. Having got (being addressed by) the name of the person dearly loved by you I desire her good luck also; my mind ardently covets it; thus did the fair ones address him when he blundered in (addressing them by) their names.

25. The bed of the libidinous king when he had risen from it, which was tawny with saffron powder (applied to the body of the females) which was scattered over with crushed garlands, which had on it the scattered waist-bands, and which was spotted with the red lac-dye, indicated his different sportive enjoyments (enjoyments in different postures).

26. He himself put the lac-paint on the feet of the women, but he was not so steady-minded (as was necessary in doing it) as his eyes were attracted by their waist regions having beautiful hips and with the silken garments loosened (slipped down from them).

27. His amorous sports with young damsels in which the lower lip was turned away, when he proceeded to kiss them, in which his hand was held when he began to loosen the waist band, became, though his (various) desires were thus obstructed, the fuel for (kindling, *i.e.*, served to intensify) his passion.

28. Standing behind his youthful mistresses in a vein of frolic, as they were looking at the marks of enjoyment (on their bodies) in a mirror, he made them hang down their faces in shame by his reflection, charming by his gentle smile.

29. His beloveds requested of him, when he rose from his bed, a kiss (to be given) at his leaving them at the end of the

night, a kiss in which would be the inter-twining of their tender arms close round his neck and in which they would place the toes of their feet on the forepart of his feet (or, at the end of them in a manner in which they intertwined their arms, etc., and placed, etc.).

30. That king was not so much gratified on seeing his royal costume that transcended even that of Indra, as reflected on the surface of the mirror, as he was, being young on seeing the decorations of enjoyment with their marks clearly reflected therein.

31. Him, when starting from their side, uneasy (or agitated) at heart, under the pretext of doing some business for a friend, his beloveds detained by seizing him by the hair, saying "You rouge, we know as to their real nature your tricks for going away".

32. Women, wearied by the fatigue of excessive amorous sport, under the pretext of the Kanthasutra (a close embrace round the neck with breasts hard pressed against the bosom) lay on the broad space between his arms, so as to remove the sandal paste applied to it by (the close touch of) their stout breasts.

33. Fair damsels, who had (already) gone forward, when he was reported to them by the female messengers employed as spies as going under disguise at night to meet (some mistress) drew him back (to their abodes) saying. 'O lewd one, how will you deceive us, hidden in the darkness as you are.'

34. He, deriving great (pleasure, happiness) from the touch of mistresses, as from the rays of the moon, and given to wakefulness during nights and sleeping by day, got to the position of being compared with a bed of lotuses.

35. Dancing girls pained by both—by the flute as they had their lips broken (in sport) and by the lute (Vīṇā) as their thighs were marked with nail-prints, and (therefore) casting (meaning) side-glances at him, attracted him.

36. Having in private instructed women in dancing depending upon (the movement of) limbs, (the extenuation of)

feelings and speech (singing), and then giving an exhibition of that in the presence of his friends, he vied with the (professional) teachers of dancing, skilled in the act of representation.

37. He, with garlands of the Arjuna flowers hanging down from his shoulders and having the unguent of the pollen of the Nipa flowers applied to his body, had his amorous sports in the rainy-season in the artificial (*i. e.* pleasure-) mountains, having impassioned peacocks on them.

38. He did not hasten to conciliate the females who lay on the bed with their faces turned away owing to a love-quarrel; but expected them to turn towards him and enter the space between his arms when frightened by the peals of the clouds.

39. Going to the uppermost terrace of his mansions provided with a canopy, he, in the company of graceful damsels, enjoyed the moonlight clear on account of its being freed from the (obstructing) clouds and capable of removing the fatigue of amorous sport, during the nights of Kártika.

40. He observed through the holes of the lattices of his mansion the Sarayú, displaying its sandy-bank like its round region of the hips and having for its waist-band the line of swans and thus imitating the sportive actions of his beloveds.

41. Damsels with beautiful waists, by means of their garments suited to winter, which were rustling and were perfumed with the fumes of the aloewood, attracted him, eager to fasten and unfasten their knots on a part of their loins.

42. The nights of winter, capable of enabling him to practise all modes of *surata* (sexual intercourse) having directed their glances in the form of the steady lights into the inner apartments with their interiors secluded from wind, stood as witnesses (to his nightly amorous sports).

43. On seeing the mango-blossom with tender sprouts developed by the Southerly breeze, his beloveds, having dismissed their love quarrels, conciliated him whose separation was unbearable to them.

44. Having placed them on his lap and causing them to swing on a swinging board driven by an attendant, he, letting go the hold of the ropes, got a very close embrace from them under the pretext of the fear of falling down from it (the swing).

45. His beloveds served him by adoptions of dresses suited to the hot season in which their breasts were besmeared with sandal paste, in which their beautiful ornaments were interwoven with pearls, and in which there were girdles fringed with gems hanging down to their hips and loins.

46. As he drank wine in which the tender sprouts of the mango tree were squeezed, and wherein there was (*i. e.* which was made fragrant with) the contact of the red *pātala* flowers, his passion, which had slackened in consequence of the lapse of summer, was again refreshed (grew intense).

47. Thus enjoying the pleasures of the senses, the king, who was turned away from all other affairs, being led away (solely influenced) by passion, passed the seasons indicated to him by their own signs (on his person).

48. Although negligent (of his affairs through vice) other kings were not able to overpower him on account of his great sovereign power; but a disease resulting from his passion for carnal pleasures began to consume him, as does the curse of Daksha the moon.

49. Not heeding the advice of his physicians, he did not give up those objects of his addiction although their evil consequences were seen; for the group of the organs of sense when once drawn away by tempting carnal pleasures, is turned away from them (but) with difficulty.

50. The state of emaciation brought on him by consumption in which there was pallour on his face, in which few ornaments were worn, in which his gait was with support and the voice was faint, obtained similitude with the state of a love-sick person.

51. The king being smitten by consumption, that family looked like the sky with the moon remaining with the last digit, or like a pond in summer with only its mud left to it, or like a lamp-stand having (only) a tiny jet of flame.

52. "Really the king has been engaged in the performance of a rite leading to the birth of a son"—with such words did the ministers who gave no indication of his disease always tell the subjects, who apprehended evil as having overtaken the king.

53. He, without seeing any pure offspring born to him although he had many wives, could not outlive (succumbed to) the disease that baffled all attempts of the physicians, as the flame of a lamp does not a gale.

A. 54. The ministers, in company of the family priest who was conversant with the performance of the obsequial rites, secretly consigned him to the flaming fire that was kindled just in the garden attached to the palace, under the pretext that remedies were being adopted for the cure of the disease.

55. By means (according to the decision) of the ministers, who at once convened an assembly of the principal subjects, his consort in religious matters (the queen), the signs of whose pregnancy were clearly observed, obtained the royal fortune (sovereignty).

56. Her foetus (the child in the womb) which was first heated by the hot tears (*lit.* waters from the eyes) due to the sorrow consequent on that kind of death of the king, was cooled afterwards by the cold water used at the coronation ceremony proper for the family and poured out from the mouth of gold pots.

57. Bearing that foetus, concealed in her womb, like the earth bearing a handful of seed in its interior, for the prosperity of the subjects, who were eagerly waiting for the time of her delivery, the Queen, seated on the gold throne, governed the kingdom of her husband in the proper form in consultation with the aged hereditary ministers, her commands not being disobeyed at all.

CANTO XVI.

Śl. 1. अथ—Thereafter; *i. e.* after the departure of Rāma to heaven. Here the story of the Rāmā. ends. In writing out the following four Cantoes Kāli. follows some other authority. रघुप्रवीरः—The eminent descendants of Raghu, viz. लव; तक्षक and गुडकर (sons of Bharata); अङ्ग and चन्द्रकेतु (sons of Lakshmana) and शत्रुघाती and सुबाहु (sons of Śatrughna). ज्येष्ठं—the eldest, their senior and superior. रत्नविशेषभाजं—*i. e.* They sent him the choicest of the best things from their kingdoms. Vallabha says—तस्य ते करदावमुच्यतेऽर्थः which is far-fetched. see *supra* Com. on X. 81. सौभ्रात्र्य—शोभना भ्रातरः येषां ते सुभ्रातरः तेषां भावः; fr. सुभ्रात् and अ (अण् which is added to words ending in हायन as द्वेहायनः, and to the words of the युवादि group, as यौवनं, स्याविरं &c.) See Com. कुलाहसारि—see *supra* X. 80.

Śl. 2. वार्ता—Agriculture, protection of cattle &c. see Com., according to Manu (and Kāmandaka II. 20,) this forms the proper profession of the Vaiśyas; see 80, 82 (कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम्) Malli. quotes Kam. Nit. V. 77. गजबन्ध—The capturing and taming of elephants. अचन्ध्य—*i. e.* which brought them profit. अशुचिकृताः—raised up, very prosperous. प्रविभागाः—The portions detached or marked out. see Com.

Śl. 3. चतुर्भुजः—Vishṇu, चत्वारो भुजा यस्य; यद्वा भुंक्ते भुनक्तीति वा भुजः. चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां भुजः. दानप्रवृत्तेः—(1) The giving of gifts; (2) the flow of rut. अचु०—not desisting or stopping from—goes with both तेषां and सुरादि०; which are also eight; for their names see notes on I. 78. साम०—सामानि the hymns of the Samaveda योनिः यस्य; *i. e.* having a divine origin, the Vedas being an emanation from the breath of God. अष्टधा—The aff. घा is added to a numeral in the sense of the mode or manner of an action; संख्याया विधार्थेणा । Pān. V. 3. 42.

Śl. 4. अथ—Now, marks here the beginning of a new topic. अर्धरात्रे—For Comp. see com.; mark that the comp. is *mas.*; अर्ध meaning exactly a half is always *neu.* and comes first in a comp.; see note on क्रोशार्थं *supra* XIII. 79. स्तिमित०—The flames of lamps were steady as the doors were closed and the wind was shut out. शय्यागृहे—in his sleeping apartment. गृह when forming the latter part of a comp. has this sense; cf. श्वेद्युह क्रोशयुह &c. प्रवासस्थ०—प्रवासे तिष्ठतीति प्रवासस्थः a man gone on a journey and absent from home; तस्य कलत्रं तस्य इव वेषो यस्याः ताम्; *i. e.* miserable looking and not well dressed. (प्रोषिते मलिना कृशा). Sans.

poets describe a woman in separation as neglecting her toilet and decorations, in conformity with the Indian idea that a wife's decorations and charms are for the delight of her lord. For the graphic description of a *Virahinī* cf. Meg. II. 23-33. अदृष्टपूर्वा—see Malli.; the comp. may also be dissolved as पूर्व दृष्टा दृष्टपूर्वा, न दृष्टपूर्वा अदृष्टपूर्वा ताम्.

Śl. 5. साधुसाधारणः—साधुमिः साधारणा साधुसाः; shared in common with; पार्थिवस्य ऋद्धिः; पार्थिवर्द्धिर्यस्य स तथा तस्य. पुरुहूतभासः—पुरु प्रचुरं (constant) हूतं यज्ञेषु यस्य स पुरुहूतः (Indra); पुरुमिः हूतः (invoked by many in sacrifices) इति वा; पुरुणि हूतानि नामान्यस्य इति वा तस्य इव भाः यस्य तस्य. साधुसाः and पुरुहूतभासः these two epithets are used to show that Kus'a deserved homage from the woman, who is as will be subsequently known to us, the presiding deity of Ayodyā, the deserted city. परेषां—objective geni.

जयशब्दपूर्व—जयशब्दः (the utterance of such words as Victory to you, may you live long, &c.) पूर्वः यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा. बन्धुमतः—प्रशस्ता बन्धवो अस्य सन्तीति तस्य. अनेन कार्यसिद्धि सूचनं remark Chāri. and Hemādri. Mark the alliteration in this Śloka.

Śl. 6. अथ.—here shows आनन्त्य, after her sight. अनयोढा अर्गलः—अनयोढा अर्गलः (also अर्गलं the wooden bar which when pushed from side to side holds up a closed door; see infra XVIII. 4; although the bolt of its door was not pushed back i. e. with its door not opened. छायां—The reflection. The simile is very happy; like the reflection which enters the surface of a mirror without disturbing it, so she entered the house without disturbing anything, the door, the roof &c. पूर्वार्धेन विसृष्टं तल्पं येन lit. leaving the bed by the upper half of his body; i. e. having raised the upper half of his body from the bed. तल्पे (on which one lies down) अस्मिन् इति तल्पं.

Śl. 7-8. सावरणेः—आवरणेन सहितं सावरणं closed up, with its doors fastened. आश्रियते अनेन द्वारमिति आवरणं कपाटं—Hemādri. योगप्रभावः—योगजन्यः प्रभावः योगप्रभावः the superhuman power obtained by the practice of meditation, such as the power to assume an atomic form at will (अणिमा) &c. The word is not used in its philosophical sense here, viz. चित्तवृत्तिनिरोध finally leading to the attainment of *Moksha*. अनिर्वृत्तानां—of those in distress (while a yogi cannot have such) see com. उपरागं—उपरज्यते इति उपरागः; fr. रज् with अ (वज्) the blighting influence of or destruction worked by; cf. *supra* VIII. 45. परिग्रहः—wife; see *supra* I. 92, 95, XI. 33; for

different meanings see IX. 46; XI, 55, XIII. 36, XII. 16, XV. 55; XVIII. 38, 'अथ रिरंसया (with a desire for carnal pleasuse) आगमनमिति चेन्नेत्याह मावेति । Dinakara. The Raghus were self-controlled, as they were आजन्मशुद्ध as stated in I.

Śl. 8. अनवद्या—न वद्या अवद्या not fit to be spoken or praised, i. e. fit to be condemned, faulty. वद्य is the form of the pot. p. p. of वद् when preceded by the negative particle when censure is implied; otherwise the form is अनुद्य. अवद्यं पापं । गद्ये किं अवद्यं (not to be uttered out of respect) गुरुत्तम । Sid. Kau. on अवद्यपण्यवर्या गद्यं पाणिन्यानिदोषेषु । Pān. III. 1. 101. न अवद्या अनवद्या. तवद्यां—v. l. द्यां goes with नीतपौरा. Hemādri remarks अनवद्येति रामत्यागे न दोषः । स्वपदोन्मुखेन इति कारणम् । Chari-remarks गुरुणा निवद्येति पाठे तत्परित्यागे दोषाभावोक्तिः । स्वपदो—स्वपदस्य उन्मुखः about to go ते न; according to Hemā. स्वपदायोऽधिदेवतां Pradi Tat. Comp.; see XIII 68. the presiding deity.

Śl. 10. वस्वौकसारां—वस्वनां रत्नानां ओकैः (houses) सारा श्रेष्ठा । वस्वन्तु श्रेष्ठवस्तुनां समाश्रयैः इति वा । वस्तु रत्ने धने वस्तु । ओकः सद्गानि चाश्रये । ओकः इति अदन्तो पि (ओक ending in अ) इति क्षीरस्वामी । Hemādri. Some take the Comp. as वसोः ओकस्य गृहस्य इव सारे यस्यां सा ताम्. Alakā, the capital of Kubera; or Indra's capital. see Com.

अभिषूय—Supply पूर्वं स्थिता cf. ऊर्ध्वस्फुरद्भ्रतगभास्तिभिर्या स्थितावहस्येव पुरं मघोनः । Bhatti. I. 6. सौराज्यं—for सौराज्य see *supra* note on the word at V 60; सौराज्येन बद्धः continuously held उत्सवो यस्यां सा तथोक्ता तया. समग्रशक्तौ—समग्राः शक्तयः यस्य सः—possessing all the three regal powers; viz. प्रभावोत्साह-मन्त्रजाः; see note on त्रिसाधना शक्तिः *supra* III. 13; and therefore all-powerful. सूर्यवंश्ये—सूर्यवंशे भवः सूर्यवंश्यः तस्मिन्; and so one who ought to be proud of me अनने त्वमेव पतिन्योऽय्य इत्याह; Hemādri.

Śl. 11. She now describes her pitiable condition in s'lokas 11.-21. विशीर्णतल्पाः—तल्प also means अट्ट; see Amara quoted in the Com.; so these must be taken here in different senses—तल्प is a room or an apartment on the top of a house; अट्ट primarily means an addition to a house; hence an upper story; or a buttress, a turret see VI. 67. विशीर्णतल्पो गृहसंनिवेशः v. l.—the situation or line of houses has its turrets or upper stories shattered. The variant विशीर्णकल्पाट्टशतः noticed by Malli. is better; see Com. Here अट्ट may mean a mansion; with hundreds of its houses almost dilapidated. पर्यस्तः—पर्यस्तः crumbled down शालः यस्य. अस्तः—अस्ते निमग्नः सूर्यः यस्मिन्. By सूर्य she refers to him (her Lord प्रभु). उग्रानिलः—उग्रानिलेन by a fierce gale भिन्नाः scattered pell-mell मेवा यस्मिन्. The clouds correspond to the fallen houses.

Śl. 12. कलनूपुराद्यु—कल sounding gently and sweetly. नूपुर an ornament worn on the anklets (पैजण in Maráthi). It is generally described by Sans. poets as making a sweet jingling sound, by expressions such as कणनूपुर, रणनूपुर (चरणरणितमणितनूपुराः Git II.) &c.; hence the propriety of वद्धमौनं in XIII. 23 *supra* संचरः—means of passing, passage or path; from चर with सम्. and अ (च) in this sense; otherwise संचारः अभिसरिकाणां—A woman who goes to the house of her lover to keep an appointment; see Com. For the different kinds of Abhisárikas, their costumes &c. see Sáh. D. III. 77-79.

नदन्मुखो—नदन्मुखोल्लासिः (by means of the flashing light emitted from their mouths) विंचितं आमिषं याभिः ताः ताभिः. Sans. poets describe a class of female jackals as emitting fire from their howling mouths; *cf.* शिवैषोद्यन्तमादित्यमधिरौन्यनलानना । Bhag. P. I. 14. 12; वक्त्रोद्गन्ताः पतन्त्यश्नुमिति शिखिशिखत्रिणयोऽस्मिन्शिवानां &c. Nág. IV. 18; see also Mál. Mád. V. 13. Hemádri remarks—शिवाहि ज्वालाधुस्त्र्याः । तया शिवा शकुने वसन्तराजः—कुवेरकाष्ठं प्रति या प्रायानि ज्वालाधुस्त्र्यो वामिधुस्त्रं विरौति । तस्याध्वगस्याभिमतार्थसिद्धिर्मेवैव संपत्तिफलागमश्च ॥ Mark the contrast pointed out here. Instead of young women bright with their ornaments and with the sweet jingle of their anklets, fiery-mouthed female jackals with their inauspicious howls move about in the streets. For the inauspiciousness of a jackal's howling *Cf. supra* XI. 61; and जहासि निद्रामशिवैः शिवारुतैः । Kir. I. 38. Jackals are fond of carrion; *cf. supra* VII. so, Mrch. X. 35. वाह्यते—is traversed; cau. of वह् intrans. to move or walk on, *cf.* उत्थाय पुनस्वहत् Kád.; see com. and Comp. वाहयेरध्वशेषं Meg. I. 40. राजपथः *cf.* English 'The king's high way.'

Śl. 13. आस्फालितः—Struck with the palm in the act of swimming in sport. शृङ्गाहतं—Such is the habit of the animals, *cf.* गाहन्तो महिषा निपान सलिलं शृङ्गैर्मुहुर्हन्ति, S'ak. II. 6. दीर्घिकाः—Oblong pleasure-tanks with lotus plants; *cf. supra* IX 37. क्रोशति—Ories, wails. The discordant sound of the water of the tanks produced by the irregular striking of the horns of wild buffaloes is here figuratively spoken of as its wailing for the change that has come upon it. *cf.* for a similar idea करीब वन्यः पक्षं ररास below s'l. 71.

Śl. 14. वृक्षेक्षयाः—क्षय. One who lies down; fr. क्षी+अ (अच्). The loc. termination is optionally retained before the words क्षयः.

वास and वासिन् when the preceding word does not denote time and ends in a consonant or अ *e. g.* खेयः, खयः, ग्रामवासी ग्रामवासी &c. सुदृक्शब्दः—Poets represent peacocks as dancing in joy on hearing the sound of tabors (which they mistake for the rumble of clouds); see below s'l. 64; cf. सानन्दं नन्दिहस्ताहत घुरजरवाहत कौमार बहिं &c. Māl. Mād. I. 1. संगीत मृदङ्गध्वनिषु केकाशङ्कया.....मयूरमुखानि स्थगयति । Kād. p. देवोल्काहतः—देवोल्काहत burned by the flames.—बर्हिः as peacocks, in forests have them. क्रीडामयूराः—क्रीडार्थं मयूराः क्रीडामयूराः Peacocks, like parrots, starlings, gazelles &c. were kept in houses by rich men, not to speak of kings, for sport. See Meg. II. 31-19 बर्हिणत्वं—बर्हाण्यस्य सन्तीति बर्हिणः; a peacock fr. बर्ह a peacock's feather and इन, we have also बर्हि; see Malli. on II. 17.

Śl. 15. सोपानमार्गेषु—सोपानं स-सह विद्यमानः—उप-उपरि आनो गमनमनेन; a flight of steps, forming a stair-case, or leading to the water of sportive tanks &c. see *supra* III. 69, and below 56, वापी चास्मिन्मरकतशिला बद्धसोपानमार्गा; Meg. II. 16. सरागान्—*i. e.* painted with red lack; see *supra* VII. 7. हतन्यङ्कुभिः—हता न्यङ्कुवः येः न्यङ्कु a kind of deer न्यङ्कुर्यगमुनौ Hemachandra. अल्लदिग्धं—अल्लं blood. अल्लः कोणे कचे पुंसि क्लीबमशुभि शोणिते । Medinī. The flight of steps (leading to water) where the ladies of the city trod once with their painted delicate feet are now marked by the fierce foot-prints of tigers with their feet covered with the gore of the antelopes killed by them.

Śl. 16. चित्रद्विपाः—चित्रगताः द्विपाः चित्रद्विपाः a Comp. of the शाकपार्थि-वादि class; elephants painted (as described). करेणुभिर्दं—The whole should have been compounded; so it is a सपिण्डत्वेपि गमकत्वात्समासः । संरब्धासिंहं—प्रहृतं used as a noun for प्रहार. The idea is—The paintings were so perfect that the lions entering the desolate city mistaking them for real elephants struck their temples with their paws; but they were disappointed as they got no flesh and so they were irritated and struck the elephants repeatedly. So the elephant's temples were pierced by the nails of the lions instead of by the goads.

Śl. 17. शोचिप्रतियातनानां—प्रतियात्यते अनया इति प्रतियातना a picture or image (here carved out); fr. यत् with प्रति 10 conj. to adorn and अन (युच्). The images were also painted with colours. उत्क्रान्तं—वर्णानां क्रमः the order of colours, *i. e.* the paints used as required for the shading. उत्क्रान्त come out. धूसराणां as the paint having faded and become faint the pictures looked dusky. स्तनोत्तरीयाणि—उत्तरस्मिन्देहभागे भवन्त्तरीयं the upper garments (for covering their bosoms). निर्मोक्तपट्टाः—

the cloths in the form of the sloughs of serpents. She means—as the houses are deserted and in a dilapidated state, serpents crawl along the pictures of females on the pillars and while doing so cast off their skins on them; and these cover the bosoms of the statuettes on the pillars now.

Śl. 18. इयामसुधेषु—इयामा सुधा (the chunam plaster) येषां तेषु रुददणकुनेषु—रुदा तृणाङ्कुरा येषु cf. तास्वैव संप्रति विरुदतृणाङ्कुरासु Mrch. I. 9. सुक्तायुणः—सुक्तानां युगाः strings; it will also do to dissolve the comp. as सुक्तायुणानामिव *fc.*; Malli. follows the Vārttika सप्तस्युपमान &c. in solving such compounds; and takes them as उत्तरपदलोपिवद्ब्रवीहि. See *supra* note on मुनिवृत्तीनां I. 8.

मूर्च्छन्ति—reflect from; take effect on; *i. e.* set off the lustre of, न वृद्धिं गच्छन्ति Hemadri. For this sense of मूर्च्छं cf. छाया न मूर्च्छन्ति मलोपहत प्रसादे छन्दे तु दर्पणतले सुलभावकाशा। Śak. VII. 32.

Śl. 19. सदयं—With tenderness, *i. e.* gently cf. अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि। Śak. I. and रोहं लतां कुसुमितामापि दुष्पहेतोराकृष्य नैवकुसुमावचयं करोमि। Mrch. IX. 28. Amorous or sportive *i. e.* charming ladies put in contrast with the rough Pulindas and mischievous monkeys ruthlessly handling them. For Pulindas see below śl. 32. इव—has the sense of 'alike', by both equally. For a similar description cf. तेनापर-बध्नुहर्तैः सद्यालूनपक्ष्वाः। अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते चन्दनद्रुमा ॥ Kum. II. 41.

Śl. 20. दीपभासः, कान्तासुखं and विच्छिन्नं—These three epithets are used to indicate the absence of the causes which keep off such insects from spinning their webs in such places. For women standing at the latticed windows cf. *supra* VII. 11, XI. 93. गवामक्षी गवाक्षः (bull-eyed windows); or गवः rays अक्षन्ति व्याप्नुवन्ति (penetrate pass through) एतमनेन वा; गो = अक्ष—अ (अकर्त्रर्थे वच्).

Śl. 21. बलिक्रियाव—The offering of flowers &c. on the sandy bank. cf. *supra* X. 69. स्नानीय—स्नान्यनेन इति स्नानीयं चूर्ण (Sid. Kau. on the sūtra quoted by Malli.) any article such as an unguent, fragrant powder &c. applied to the body at the time of bathing. When the women bathed in the river these imparted sweet smell to its waters. उपान्तवानरिगृहाणि—Bowers formed with cane-plants. It was customary with the people of Ayodhyā to go to the river side and to pass some time in sport in such bowers; see *supra* XIV. 30. The Comp. which must be taken as a Bah. is faulty, since शून्यानि which properly qualifies गृहाणि is left out. As it is we must explain गृहाणि च तानि शून्यानि च. For Sarayā see XIII. 60 and notes thereon.

Śl. 22. अर्हसि—The root अर्ह् is used to express a polite but urgent request. कुल०—कुलस्य राजधानी; Hemadri explains राजधानी as राजा धीयते स्थीयतेऽस्यामिति; it is better, however, to explain as धीयतेऽस्यामिति धानी; fr. धा and aff. अन (ल्युट्) राज्ञः धानी राजधानी. कारणमानुषी—see the fem. ई Com.; the कारण was the destruction of Ravapa and his hosts and to free the world from their oppression. The simile is meant to indicate that Ayodhyā is his real abode; others only temporary.

Śl. 23. प्रतीतः—Pleased. Kālidasa has often used this word in this sense., see III. 12; V. 26; XIV. 27, 47. प्राग्रहरः—The chief or foremost of. प्रकृष्टमग्रं प्राग्रं, प्राग्रं हरतीति; fr. हृ and अ (अच्), by हरते रघुयमने अच्। Pān. III. 2. 9. cf. Śak. त्वमर्हतां प्राग्रहरः (v. l.) स्मृतोसि नः। Śak. V. 15; विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीणिः; Kum. VII. 48. अभिव्यक्त०—अभिव्यक्तो मुखस्य प्रसादो यस्याः सा. शरीरबन्धेन—बध्यतेऽस्मिन् इति बन्धः that in which the soul is confined; the frame of the body; cf. *supra* XIII. 55. She gave up her human form, (disappeared) by the body; became invisible.

Śl. 24. द्विजेभ्यः—On the propriety of this see Gārgya quoted by Malli. एनं—should properly be एतं, as there is no अवादेश here. साक्षात्—appearing in a visible form before him.

Śl. 25. ओत्रियसात्—The aff. सात् is used when something is made over or given to another to be his; see Com. ओत्रियसात्—ओत्रियाणामधीनां (into the possession of) कृत्वा (having delivered); cf. *supra* मरुमसाकृतवतः पितृद्विषः पात्रसाच्च वसुधां ससागराम्। XI. 86. For the making of grants of villages or towns to the Brahmanas see I. 84. ओत्रिय is a Brahama deep-read in the Vedas, one who is able to repeat and understand the mantras and practises the holy rites—see Pan. quoted by Malli., and cf. the Smṛti जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते। विद्यया (the study of the Vedic lore) याति विप्रत्वं त्रिभिः ओत्रिय उच्यते ॥ cf. for this sense of the word—ते ओत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय भूरिष्ठुर्न शाश्वतमाद्रियन्ते। Māl. Mad. I. It is clear that such Brāhmaṇas alone preeminently deserved such a gift. The late Mr. Pandit remarks, "It is not perhaps clear why Śrotriyaś alone were preferred to whom to make a gift of the city. There are more meritorious Brāhmaṇas than ओत्रियाः, a gift to whom is productive of greater merit to the donor, such as persons who being able to repeat the Vedas, practise the Vedic rites punctually, and yet, that is besides their being ओत्रियाः, are also acquainted with the sense of the Vaidik texts, which ओत्रियाः are not generally supposed to do." These remarks are quite out of place being due to his misunderstanding of the term ओत्रिय as one

reciting the Vedas mechanically'. यात्रानुकूले—यात्रायाः अनुकूले; favorable to departure; i. e. a day presided over by an auspicious asterism, such as आश्विनी, मृगशिरस् &c. For अनुकूल see *supra* note on I. 42 or XI. 50. सावरोधः—अवरोधेन अवरोधैः वा सहितः। अवरोधयन्ते प्रमदा अत्र (aff. वज्र्); a king's harem; also the ladies therein. अश्वद्वन्द्वैः—corresponds to सैन्यैः bodies or arrays of infantry, horse-men, elephants &c.

Śl. 26. Here the vast army that accompanied Kuśa back to Ayodhyā is poetically compared to a moving capital. बिहारं—The elephants were so huge as to look like pleasure-hills in a garden-
सेना—इनेन सह which is accompanied by the lord or master. So the word is appropriately used here. रथोदारं—उदार splendid, beautiful; comp. for this sense VI. 6 *supra*. This indicates that the chariots also were very large. जङ्गम—Ever moving, in motion; from the frequen. base of गम्; see *supra* II. 44 and notes thereon.

Śl. 27. आतपत्रामलं—The bright silken umbrella spread out corresponds to the disc of the moon. The word अमल is put in to show that his मण्डल was अमल while that of the moon is समल and herein lies his superiority. वेला—The space covered by the flow-tide. The comparison to the tidal waters of the sea implies the vastness of the army.

Śl. 28. वरूथिनीनां—वरूथाः (armours, sheets, and protection for chariots) सन्त्यस्यामिति वरूथिनी an army; The geni. is subjective (वरूथिनीकृतां). अपर्याप्तवती—पर्याप्तं (see X. 25; here used as a noun meaning sufficient strength or capacity) अस्या अस्तीति पर्याप्तवती सा न भवतीति अपर्याप्तं. द्वितीयं विष्णुपदं—The second stride of Vishnu as Vāmana; i. e. the sky. See note on आत्मनः शब्दगुणं पदे XIII. 1. अध्याकरोह इव—the cloud of dust raised was so vast as to look like a second earth rising up as it were.

Śl. 29. पश्चात्—Back to Ayodhyā from Kuśavati (Mallī). It rather seems to mean 'from its halting place.' उद्यच्छमाना—striving, preparing to go. यम् preceded by सम्, उद् or आ is Atm. when it does not refer to a book and when the fruit of the action accrues to the agent. Here the root seems to be used intransitively. निवेशे—supply स्थिता when encamped. Mallī. takes the loc. in the sense of निमित्त for the purpose of, and connects उद्यच्छमाना with this; but it is not necessary or appropriate. The poet describes the army in its three stages, viz. in its commotion of starting when on march and when it made a halt. सामग्र्यमतिं चकार—समग्रस्य भावः सामग्र्यं तस्य मतिः The bulk of the army was so vast that wherever it was seen, people thought

that the whole of it was there, viz. its four parts, the elephants, the chariots, horsemen and foot-soldiers.

Śl. 30. **तुरंगमाणाः**—तुरेण त्वरया गच्छतीति तुरङ्गमः; fr. तुर speed and गम् with खच् (अ) before which a nasal comes in; we have also तुरग and तुरंग. **रेणुःप्रपेदे**—This also implies the vastness of the army. As the army marched on, the hardened mud was pulverised; it was wetted by the rut of elephants and reduced to a muddy state, again hardened by the tread of feet and again reduced to dust.

Śl. 31. **मार्गैर्विणीः**—मार्गं इष्यति or इच्छति सा; seeking or desirous of passage; or—एषति I P. to seek, &c. **ऊटकान्तरेषु**—The spaces between the slopes or sides. **बहुधा विभिन्ना**—As the army had to pass through narrow passes it was broken up in several detachments. **रेवा**—(or the soaring one) is a name of the Narmada, one of the sacred rivers of India; see *supra* VI. 43. **महाविरावा**—महान् विरावो यस्याः; the Revā also is boisterous in those parts as it dashes through the rocks; cf. रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णा, Meg. I. 19. **बद्धं**—बद्धा प्रतिध्रुत् echo (see XIII. 40) वेः तानि.

Śl. 32. **घातुभेदः**—The bruising or breaking of the red minerals. Poets often refer to the presence of such minerals on the peaks of mountains; cf. Kum. I. 4., and *supra* V. 72 **प्रयाणध्वनि**—The din of the army preparing to march full of the roars of elephants, neighing of horses &c. and musical with the sounds of trumpets and clarions. **गुलिनदैः**—The barbarians of that name who owed allegiance to him. They were one of the barbarous tribes that were driven from northern India by the Aryans coming from the N. west and who took shelter in the woods and the fastnesses of the Vindhya mountain. There were also some in the north and on the Indus. The King personally looked at the presents brought by these to please them. See *supra* I. 45.

Śl. 33. **तथै तदीये**—It is difficult to know what this exactly means. Malli. takes तदीय as referring to the mountain Vindhya. But there is no holy place known as Vindhyatirtha. Dinakara says तदीये विन्ध्यसम्बन्धिनः कर्णतीर्थे; but what this Karna-tirtha is, is also not known. In the preceding sl. Ku'sa is said to have gone beyond the Vindhya mountain. So it will be better to take तद् in तदीय as referring to गङ्गा, the construction being प्रतीपा गङ्गा तदीये तीर्थे गजसेतुं &c. तीर्थ—a ford or a place in the course of the river where it was possible to cross it by easy means. **प्रतीपगा**—For derivation see *supra* XI. 58; may here have the secondary sense

of 'going in a refractory way, difficult so cross, or that stood in his way'. उत्तरतः—Geni. sing. of the pre. p. of तृ with उत् to cross. बालव्यजा—बालव्यजन see *supra* XIV. 11; it forms a part of the royal insignia. नीचु—a chwi-formation. ईसा—The Ganges is the favourite resort of the flamingoes when they return from the lake, Mānasa after the rainy season. Mr. Pandit says—"There are some who maintain that the King crossed the Ganges near a place called विन्ध्यवासिनी देवी to the south of Benares."

Śl. 34. कपिलेन रोषान्—see *supra* III. 50, XIII. 3 and notes there. on. सुरालयं—cf. Uttar. I. 23. त्रैलोक्यसं—त्रिलोकसः (see XIII. 51) of the Ganges इदं. नौललितं—furrowed, agitated by (the movement of) boats and ships. Ohār. says सेनोत्तरणवशाच्चौकाभिललितं क्षुभितं; but it is not necessary to suppose so. वचन्दे—Because the river was considered as their family deity by the descendants of Bhagiratha cf. Uttar. I. p. where Gangā is called रघुकुलदेवता.

Śl. 35. वेदिषु—fixed in stony pedestals. वेदि means here a raised pavement or dais; see *supra* V. 63. चार is inaccurate when he says यज्ञवेदिस्थान. विततां—वितत continued for a great length of time; who performed sacrifices lasting for a long period of time. स्रपान see Malli. on I. 44. अपश्यत्—This simply means 'that met his eyes'; not that he saw them for the first time. cf. *supra* XIII. 61.

Śl. 36. When Kuśa approached the city a cool, gentle breeze, charged with the fragrance of garden flowers was blowing but the poet fancies that the wind went forth from the capital to welcome him. cf. for similar services done by the wind, *supra* I. 44, II. 13, XI. 11, XIII. 20. 20. &c.

Śl. 37. उपश्ले—see XV. 60. रिपुममं—lit. who had planted the tips of his arrows into his enemies; i. e., who had vanquished his enemies; used for the sake of alliteration. कुलध्वजः—The banner i. e. distinguisher of; is like बली which follows merely an *epithetan ornamentals*. निवेशयामास—i. e. the king with the citizens and the army waited outside the city until the houses and roads were repaired and it was made comfortably habitable.

Śl. 38. शिल्पिसंघाः—शिल्पमेषामस्तीति शिल्पिनः; here both artists and artisans; cf. तक्षाच तंतुवायश्च रजकस्तथा पञ्चमश्रमकारश्च कारवः शिल्पिनो मताः ॥ संभृतं—संभृतानि (gathered together) साधनानि (materials necessary for the repairs) तेषां भावः संभृत साधनत्वं तस्मात्. पुरं नवीचक्रुः—Made it appear new i. e. restored it to its original beauty. The simile shows that the old buildings and other things were repaired and

given their original freshness *cf.* &c. below. In the case of earth this means—reinvigorate it, or restore its original productive power.

Śl. 39. सपर्याः—See *supra* II. 22. सपशूपहारां—accompanied by the offering of animals. पराङ्घ्यं—पराङ्घ्यानि (majestic, splendid) प्रतिमागृहाणि (temples) यस्या. Char. dissolves the Comp. as पराङ्घ्यानि श्रेष्ठानि प्रतिमायुक्तानि गृहाणि यस्याः उपोषितैः—For the performer of a religious rite is not to take food before it is performed; and not specially because the priests had to perform the Vāstuśanti. वास्तुविधा—वास्तु properly the marking out of the land for building a house; वसन्त्यत्र इति वास्तुः (*m. n.*), fr. वस् and the Unādi aff. (I. 70). तु (तुन्). A religious rite performed at the time of laying the foundation of a house to be built and also that performed on the occasion of entering it. निर्वर्तयामास—is an instance of a double cause; first we have the cau. aff. added to वृत् with नि which turns it into a trans-verb; and then by adding णिच् again we have निर्वर्तयति—ने causes to perform, see Com. रघुप्रवीरः—see above 1 and XIV. 29.

Śl. 40. राजोपपदं—उप उच्चारितं विहितं वा पदमुपपदं; राजा उपपदं यस्य तद्राजोपपदं; *cf.* धनुर्मुपपदं वेदं Kir. XVIII. 14; हिरण्यपूर्वं काशिपुं Sis. I. 44. and *supra* VII. 29. निशान्त—a dwelling place, a house; निशायां अभ्यते स्म (resorted to for shelter) इति निशान्तः. कामीव &c.—*i. e.* he entered the royal residence with feelings of joy and affection; *cf.* for a similar simile V. 63. यथार्हः—यो यो अर्हः यथार्हं as each one deserved, as was suitable to each. अनुजीविलोकं—in such cases means a multitude or body यथाप्र—According to their ranks.

Śl. 41. मन्दुरा—मन्दुरा (a horse-stable) संश्रयितुं शीलं येषां तैः 'सम्यक् श्रयणेन राज्ञां शुभं स्यात्करिणां तथैव सूचितम् । तथा योगयात्रा वचनं-परिग्रहारीहणबन्धनाद्यै-र्यात्रातुक्कूल्यं तुरगोत्रमानाम् । राज्ञां शुभं स्यात्करिणां तथैव विपर्यये तद्विपरीतमाहुः ॥ शालाविधिः शाला or house or large stall, विधिना according to the instructions of science (गजशास्त्र) स्थापिताः विधिस्थापिताः; now see Com.; elephants standing at, *i. e.* tied to posts properly planted in houses (built for them). शालागृह—स्तम्भ—*v. l.* where शालागृह means the trunk of a tree (शालागृहं तरुस्कन्धे शाखागैरेकदेशयोः । इति विश्वः ।); tied to the trunks of trees and posts. Vallabha says शालागृहस्तम्भगतैः अश्वशालाऽऽलानबन्धकरिभिः । Ohār. and Dinakar read शालावधिः, and explain शालानामवधिस्तत्रव्यस्तम्भेण गतैः बद्धैः &c. It is probably preferable to read शालागृहं and to interpret it as elephants painted, sculptured out on the walls of the halls and on the posts of houses. *cf.* 16 above विपणिस्थं—The various articles of merchandise arranged in the market stalls also adorned the city.

Sl. 42. पुराणशोभा—*i. e.* the splendour it had in the time of his ancestors or before it was deserted by Kuśa. न स्पृहयां—he did not long for, *i. e.* in it he felt as happy as either Indra or Kubera; this implies that it rivalled either of the divine cities in splendour.

Sl. 43. अस्य प्रियावेषमिवोपदेष्टुं As if to instruct him as to the kind of dress his beloveds should wear in the hot season. रत्न— for the addition of jewels, such as pearls, corals &c. have a cooling effect. एकान्तपाण्डु—exceedingly white, the addition of एकान्त shows that the ladies were very fair and not exposed to the sun. *cf.* Kum. स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धं; Kum. I. 40. मङ्गहारम्—Pearl necklaces also have a cooling effect. निश्वासहार्यं—निश्वासेन हार्याणि capable of being blown away; *i. e.* extremaly light. गर्मः—The *Grishma* season; for the description of spring or *Vasanta* see IX. 24-47. प्रियावेषं— may separate this as प्रियाः वेषं, the const. being अस्य प्रियाः वेषं उपदेष्टुं &c.; but this is not a good way; for in the first place we have to take उपदिग् as a synonym of हू or शास्, which is not accurate; again it is better to make the season advise the king directly, instead of his queens, as is done by the poet at IX. 24. For the dress *cf. infra* XIX. 45.

Sl. 44. अगस्त्य—For the star Agastya (canopies) see *supra* XIII 36. अयनात्—refers to the winter solstice (about 22nd December) when the sun attains his greatest southern destination, and again appears to travel towards the north. समीपं—When the sun approached the north, *i. e.* about the month of May. दिग् उत्तरा—The northern quarter poetically regarded as a beloved of the sun and the rival of दक्षिणा दिक्. आनन्दशीतां &c.—The northern quarter now shed tears of joy as her love returned to her after his long absence (see com.); for the condition of the southern quarter *cf.* कुबेरयुक्तां दिशमुष्णरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलम्ब्य । दिग्दक्षिणा गन्धर्वहं मुखेन व्यलीकनिश्वासमिवोत्सर्जं ॥ Kum. III. 25. Tears of joy are described as cool; while those of sorrow or grief (generally called अश्रु) are said to be hot for this and for हिमस्रुति see *supra* XIV, 3 and notes thereon are *cf.* Chār. तपती हि तापातिशयात्तुषारस्य विलयः स्यात्तत्रोपेक्षते—दक्षिणाशां सपत्नीं परित्यज्यादित्यो मदभ्यासमाणादिति हर्षादुत्तरा दिगानन्दश्रुष्टिं सुमोचेति भावः । हिमस्रुति—हिमस्य स्रुति. हैमवती—हिमवत इयम्. The stream of the Himalayas snow melting under the rays of the sun is probably compared to the tears of joy shed by a woman.

Sl. 45. प्रवृद्धतापः &c.—The day with the heat gone to excess is compared to a husband who having offended his wife is estranged from her and therefore suffers great torment on

account of remorse, while the night with its length cut short is compared to an offended wife who having declared for that reason to have nothing to do with her husband, afterwards feels remorse and grows thin owing to her yearning for reconciliation. अनिमात्रं (मात्रा स्तोकं a little तां अतिक्रान्तं) and अत्यर्थं (अर्थो निवृत्तिः विषयो वा तमतिक्रान्तं) have the same meaning, viz. 'excessively great'. क्षणदा—(the giver of joy or rest क्षणं ददातीति) is aptly used here for night, as it is compared to a wife (सा भार्या यत्र निवृत्तिः) तन्वी—cf. *supra* IX. 38. विरोधक्रियया—विरोधक्रिया—(1) contrary action. viz. प्रवृद्धत्व and तनुत्व; (2) act of quarrelling. विभिन्नौ (1) separated from each other (2) (विशेषेण भिन्नौ) greatly estranged. सानुशयौ—अनुशयेन repentance or remorse संहितौ; cf. निमृतेर्व्यपन्नपन्ते दयितादुये-मनस्विन्यः Vik. III. 5.

Śl. 46.—अधस्तात्—Adv. used as an adj. अधः स्थितानि, Lying below the surface of water. विस्तृञ्चन्—Leaving, i. e. sinking below them. उद्दण्डपद्मं उद्गता (exposed to view, the water having sunk low) दण्डा येषां तानि उद्दण्डानि; उद्द० पद्मानि यस्य । तद् (अम्भ). For दीर्घिका see 13 above and IX. 37. ंद्वयास—द्वयस, दध्न and मात्र are added to express 'measure', reaching as far as. This is meant to show that the women could enjoy a bath therein without the danger of being drowned.

Śl. 47. सायंतन०—सायं भवाः (i. e. blooming at eve) सायंतनाः मल्लिकाः तासां. मल्लिका a kind of jasmine that blooms in the evening. विजृम्भणो०—विजृम्भणेनोद्भूतः गन्धः येषां तानि; a final इ is added to a Bah. comp. ending in गन्धः; see com. and H. G. ह. प्रत्येक०—प्रत्येकं निक्षिप्तं पदं येन. सशब्दं—संख्येयमल्लिकत्वेन ग्रीष्मप्रारम्भोक्तिः । अन्योपि यो गणनां करोति सोषण्यं स शब्दः स्यात् । Chár.

Śl. 48. नखक्षताङ्गु—Nail marks on the cheeks &c. are described by poets and writers on erotic science as forming part of amorous sports; see Kum. III. 29; संदष्ट—close sticking (the nail-wounds being sticky on account of perspiration). Hemadri reads संदष्टश्च and comments शिरिषपुष्प. This flower, the mimosa is extremely delicate. Kali. often describes ladies as decorating their ears with the Śirisha flowers; cf. 61 below and Śak. I. 4, VI. Meg. II. 2. संदष्टा लम्बा भ्रूयिष्ठा शिखा यस्य तत् । आहिताग्न्यादित्वा भ्रूयिष्ठाः संदिष्टा इति वा । The reading भ्रूयिष्ट संदष्ट० has the same meaning.)

Śl. 49. यन्त्रप्रवाहे—streams flowing from water-machines. मलयोद्भवस्य—मलयादुद्भवो यस्य sandal (also called मलयज) यौतान् marble or moon-stone slabs were also wetted with sandal juice to give them additional coolness. शिलाविशेषान्—विशिष्यते that which is इति विशेषः;

शिलानां विशेषः excellent stone-slabs. Hemādri says चन्द्रकान्तान् धारागृहेषु—(जल) धारा प्रधानानि धारोपलक्षितानि वा गृहाणि धारागृहाणि houses with walls furnished with water jets or spray-showering contrivances. Chār. says चतुर्भिस्त्रिजलस्त्रावि जलयंत्रगृहं विदुः । Vallabha remarks यंत्राणि शाल-मञ्जिकाप्रभृतीनि (water-jets in the form of images) तत्करतलद्वयप्रवृत्त तोयधारामिवर्षं ग्रीष्मोष्मानिवेधकं धनिनां धाम यन्त्रधारगृहं. There are references in ancient sans. works to *Dhārāgrhas* used by rich people in summers cf. कचिद्विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरं मणिप्रकाराः सरसं च चन्दनं शुचौ प्रिये यान्ति नरस्य सेव्यताम् । Ret. I. 2. Bāna.

Sl. 50. स्नानार्द्रं—see com., the hair was loose for being fumigated. अनुधूपं—धूपवासस्य पश्चादनु०. वसन्तात्यं—मन्द faint, decreased. The power of the god of love is described as weakened in the sultry reason; cf. दिनान्तरभ्योऽभ्युपशान्तमन्मथो निदाघकालोद्यमुपागतः प्रिये । Rut. I. 1. केशेषु लेभे &c.—This means that the perfumed black tresses of fair ladies decorated with the Mallikā flowers severed as the excitants of passion.

Sl. 51. आपिञ्जरा—ईषत्पिञ्जरा । पीतरक्तस्तु पिञ्जरः. Yellowish red; बद्धं—बद्धाश्चतरेजः कणाश्च तेषां भावः बद्धरजः कणत्वं तस्मात्. Cf. ईषद्बद्धरजःकणा-प्रकपिशा वृते नवा मञ्जरी । Vik. II. 7. उदारा—long and majestic. अर्जुन—Arjuna is a kind of tree called अर्जुनसादृश in Marāṭhi—*Terminatia Alanla Glabra*. गिरिशेन—One who has a mountain for his residence, Śiva. For derivation see Com. The *Matuli* aff. श is added to words of the लोमादि group (लोमश). ज्येष्मनो—A line of bees is considered by poetic convention as the string of Madanā's bow; cf. अलिपकिरनेकशस्त्रवया गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता । Kum. IV. 15, see also Rit. VI. 1, धनुः पौष्पं मौर्वी मधुकरमयी &c. भोजप्रबंध 171.

Sl. 52. सहकारमङ्गं—मज्यते इति भङ्गः by adding अ (वञ्) कर्मणि; a part broken off; by सहकार we ought to understand 'a spray of'. शीघ्रः—A wine distilled from sugar-cane juice; see Com.; शीघ्ररिश्तसैः पक्वैरप-कैरासवो भवेत् । मेरेयं धातकीपुष्पगुडधानासंहितम् ॥ इति माधवः । सम्बध्ना—Bringing together; i. e. making them use these. दोषाः—disadvantages, evils; संतापखेदकरादयः स्वदोषाः Hemādri. कामिजनेषु—कामिनः कामिन्यश्च कामिनः तेषां जनः समूहः । निदाघावधिः—The time of season of Grīshma, as Malli. takes it. The idea is that gallants and gay people having recourse to the things mentioned did not feel the effects of the hot season.

Sl. 53. विगाढे—As it advanced, became most oppressive; cf. XIX. 9 *infra*. तापापं—ताप—(1) Misery, affliction; (2) warmth; पादसेवा—(1) Serving the feet of; (2) enjoyment of the rays of. For a similar description cf. *supra* V. 31. उदयस्थः would be a better reading.

Śl. 54. लोल—Malli. unnecessarily takes लोल in the sense of 'सन्तुष्ट';—eager to seek'; the ordinary sense of चल 'moving about,' 'unsteady' will do quite well. रोधोलता०—वहतीति वहं। that which bears on; उपपाणां वहं रोधो ०हं qualifies अम्भ.....धीष्म सुखे—cf. सुलभसलिलावगाहाः Śak. I. 43; and सदावगाहक्षमवारिसञ्चयः। Rīt. I. 1.

Śl. 55. विहितोपकार्यो—For उपकार्यो see XI. 93. आनायिभिः fishermen. Properly this is connected with अपकृष्टः; but it is left out of the Comp., like तीरभूमौ; as the connection can be easily seen. अपकृष्टः—Such a precaution is necessary in the case of kings especially; see Kam. Nit. VII. 34, quoted by Malli.; cf. स्थिते चार्धरात्रे स राजा.....जालिकजनानानीय निराकृतान्तःशल्यं.....सरःसलिलं सलिलगति रगाहत। Dk. ch. VII. p. 183. श्री महिमा०—रूपस्य योग्यं सदृशं वा अतुल्यं; now see Com. प्रचक्रमे—क्रम् with प्र in the sense of 'beginning' is Atm.; cf. *supra* II. 15 and Kum. III. 2.

Śl. 56. तीरे सोपानपथः (see VI. 3); now see Com. अन्योन्य०—अन्योन्यं तथा यथा केयूराणि विषट्टयन्तीति ताभिः. केयूर is an ornament worn on the upper part of the arm by men (see VI. 68, VII 50) as well as by women. के बाहु शिरासि यौति इति; fr. यु and aff. ऊर. This shows that the women descending into the water were thickly crowded as to have their arms clash against one another. सन्तुष्टा०—तुष्टुराणां क्षोभः agitation, being set in motion. पुरक्षोभः...०क्षोभेण सहितानि पदानि यासां ताभिः. उद्धिगहंसा—The swans were frightened by the commotion of the feet of the women and the jingle of their anklets. अङ्गनाभिः is Inst. हेतौ. As the women were not the direct cause of the fear, the word is not put in the abl. case.

Śl. 57. परस्पर०—The sprinkling or throwing of water on one another. तत्परं यासां ताः तत्पराः; now see Com. राग—passion, great fondness for मञ्जनरागं. अलं पश्यतीति०दर्शी नौसंश्रयः—The king wanted to enjoy the sight of the ladies of the harem sporting in water and so sat in a boat accompanied by his *chauri*—bearer and remained near the bank where they were bathing. This is, however, a device of the poet to enable him to describe the sporting of women in water as required by the canons of a Mahakāvya. See Introdu. p. II. footnote (उद्यानसलिलक्रीडा &c.) किराती—A female of the *Kirāt* tribe who generally carried the *chaur*. See Malli. The Kiratas were employed by ancient Kings to serve in the harem; see Rat. II. 3. किरातं इति पुल्लिगपाठे किरातः स्वकार्यकुब्ज इत्यर्थः। कुब्जाद्याहि अवरोधे रक्षार्थं निधीयन्ते। तथा कामन्दकः—अन्तःपुरे च विचरे कुब्जकैरातवामनाः। इति। Hemādri. This reading is bad, as the King could not have taken a male with him at such a time.

Śl. 58. अबरोधैः—The ladies of the harem (generally in the pl. in this sense); cf. *supra* I. 32; IV. 68, 87; VI. 48. शतशः—शतं शतं शतशः. गलिताङ्गं—गलितः अङ्गरागः (the paint applied to the body) येषां तैः. सद्योदयः cf. sis. VIII. 17. सद्योदयः&c—The train of the dark-bluish clouds variously tinged by the rays of the evening sun correspond to the current of water variously coloured by the paints washed off from the women's bodies. पुद्गति—developes, gives rise to, or exhibits; cf. for this sense Śak. I पुद्गति स्वं न शर्मां न पुनरलंकारश्रियं न पुद्गति । p.

Śl. 59. निलुप्तं—taken off; appropriated. नौलुलिताभिः—The नौ meant is that in which Kuśa was sitting. बद्धनतीभिः—forming up, bringing about. मदरागं The glow of passion or redness of intoxication. प्रतिष्ठक्तं—The idea is this—The collyrium applied by the ladies to their eyes to impart to them beauty was washed off by their water and their eyes would have looked pale; but the water imparted to them the redness of passion and thus made a suitable return as it were for the collyrium washed off.

Śl. 60. गुरुश्रोणिं—श्रोणिश्च पयोधरो च श्रोणिपयोधरं Sam. Dw. now see com. आत्मानं—their persons or bodies. गाढाङ्गदैः—गाढानि closefitting, tight अङ्गदनि येषु. This explains कष्टतरं wet, the arms of the women being swollen a little, being wet with water the ornaments pressed tightly against them and so they felt pain when moving their arms in the act of swimming. बालाः—बाला is not used here in the technical sense of 'a woman 16 years old (षोडशवार्षिकी)', but in that of a young woman;. क्लेशोत्तरं—क्लेशः उत्तरः यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा ।

Śl. 61. शिरीषप्रसवा. —The flowers of the Śirīsha plant; cf. the similar expression गणा नमेरु प्रसवावतंसाः Kum. I. 55. लोल—eager to eat or fond of. पारिप्लवाः—see *supra* XIII. 30. छलयन्ति—deceive. Malli. takes this in the sense of 'make them appear at them, attract them'. The idea is—The fishes finding the Śirīsha decorations floating on the surface of the water approached them mistaking them for the Śaivala-manjaris of which they are fond and are deceived. For लोल see *supra* VII. 23, IX. 37; XI. 8. cf. Ohāri. “कर्णपुराणां मत्स्याकारत्वात्ततो भयत्रस्ता मीना व्याकुलीभवन्तीति भावः । मीना मीनमत्तीति प्रसिद्धिः । यद्वा शैवालभक्षणचपला मीना अवतंसां शैवालमिति ज्ञात्वा अनुमुपक्रान्ताः समानवर्णत्वाद्न एव वञ्चिताः ।”

Śl. 62.—जलास्फालनः—striking off the water. cf. करप्रहारप्रचलेश्च ता चक्षुर्यथापि नार्यः सहितोज्ज्वलैः स्तनैः । वनानिला गुणति पद्मकामितै र्थाङ्गनानां मिथुनैरि वापगाः ॥ Bud. Oh. VIII. 29. मुक्ताफलं—मुक्ताफलैः स्पर्धन्ते इति. तेषु

i. e. garland white like pearls. ०उत्सर्पिषु—Leaping or spreading up to.
न संलक्ष्यते—Because the loss of pearls was not noticed on account of
the white drops of water taking their place. छिदुरः—broken,
the aff. कृच् (उर) is added to विद्, भिद् and छिद् (see com.) in the
sense of the agent and indicating habit; so भिदुर and विदुर.

Śl. 63. आवर्तशोभाः—A round and deep navel is considered as
a mark of beauty and is compared to an eddy; cf. गङ्गावर्तसनाभिर्नाभिः;
Das. ch. p. 3; आवर्तमनोज्ञनाभिः *supra* VI. 52, दर्शितावर्तनाभिः Meg. I.
28; नाभिमण्डलीमावर्तिनीमुद्गहन्ती Kad. p. 281. भङ्गयोः—ripples; भङ्ग्य—would
be better भङ्ग—*v.l.* symmetry requires the plural from the point of
gender. बृद्धचराः—The Chakravākas so called as they move in pairs; see
supra VII. 56. The breasts of women are often compared to a pair
of Chakravākas; cf. पूर्णकुम्भौ चक्रवाकानुकारौ पयोधरौ; Dās. Ch. P. 1. p. 3.

Śl. 64. *The idea*—As the sportive women beat the water with
their palms it sounded like the rumbling of clouds; the peacocks in
the spots on the banks of the river heard the sound; they mistook it
for the rumble of clouds and spreading their plumages welcomed it
with their sweet notes. तीरस्थली &c.—for स्थली see XIII. 23, for बर्हि
see 14 above. उत्कलापैः—उद्गतः कलापः plumage येषां तैः. प्रस्निग्धकेरैरभि-
hailed with joy; cf. स्वागतीकृत्य केकाः Meg. I. 22. ससृच्छति—has
a powerful effect on; gains force; cf. *supra* II. 34; वारिसुदं—see
above 13.

Śl. 65. संदृष्ट—closely sticking or adhering; mark the intrans.
use of the word though संदृग् meaning to bite is trans.; here the
meaning is changed; this is according to the precept—धातोरर्थान्तरे
वृत्तेर्धार्त्तत्वेनोपसंग्रहः । प्रसिद्धेराविवक्षातः कर्मिणोऽकर्मिका क्रिया ॥ for a similar idea see
Śal. III. 17, VII. 11. हस्तुप्रकां—This shows that the garments were
perfectly white. उडुतुल्या—The stars correspond to the pearls of the
girdles. मौनं भजन्ते—They were not making sounds; cf. रामाणामनव-
रतोद्गाहभाजां नारावं व्यतनुत मेखलाकलापः । Sis. VIII. 45.

Śl. 66. उत्पीडित—thrown up with the hands; cf. ताः कान्तेः सह
करपुष्करैरिताम्बुव्यात्युक्षीममिसरणलहामदीव्यन् । Sis. VIII. 32. वक्त्रेतराग्नेः—
वक्रात् इतराणि (other than curly, i. e. straight by being wet) वक्त्रेतराणि
अग्राणि येषां तैः चूर्णाङ्गणान्—reddish with scented powders such as that of
saffron &c. It was customary, it seems, to apply some powder to the
hair, keep it from fluttering about or to give it a glossy appearance;
see *supra* IV. 54 (where also the powder referred to is of a reddish
hue). वमन्ति—throw down in rapid succession. See note on
वान्त *supra* VII. 6.

Śl. 67. उद्ध्वन्ध०—उद्धतः बन्धः येषां ते उद्ध्वन्धाः (with their knots unfastened); now see com. द्युत—disappeared; washed off, पत्राकारा लेखाः पत्रलेखाः ornamental leaf-like paintings on the cheeks, bosom &c. of women. These are constantly referred to by poets *cf. supra* III. 55. मुक्ताफल०—मुक्ताफलवदितः पत्रवेषः मुक्ता० a kind of ear-ornament of the shape of a leaf formed with pearls. वेषः—adornment, decoration. मनोज्ञ एव—*cf.* किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् । Śak. I 18; and रम्याण विवृतिरपि श्रियं तनोति । Kir. VII. 5. Here ends Kuśa's description of the sportings of the women to the Kirālī.

Śl. 68. नौविमानात्—from the balloon-like boat; i. e. he jumped into the water, as one jumps down from a balloon. उद्धृत—uprooted, torn up. षष्ठिनीकः—for the final क added to Bah. Comp.s ending in a word of the नदी group, see com., and H. G. Hence he looked like a वन्यःकरी. The elephant is also fond of sporting in water. The simile also has reference to the hugeness of the King's form.

Śl. 69. भ्राजिष्णु—भ्राजते तच्छीलाः habitually bright or shining. The aff. इष्णुच् is properly added to घृ in the Vedas, in the sense of the agent having that habit; so भविष्णु (see Pān. III. 2. 38 quoted in the Com.) but the addition of it in the Sūtra shows that it may be added to other verbs also, such as रुच् (रोचिष्णु); and grammarians like the Nyarkkrit hold that the aff. may be added even in ordinary language. *cf.* Hemadri भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेन इति वृत्तौ लौकिकोदाहरणोपन्यासेन भाषाया-मपीति न्यासकृत् । ध्रुवोपिछान्दसत्वं कवीनां नेष्टमिति क्षिरतरङ्गिण्याम् । इन्द्रनील—A sapphire is chosen because Kuśa was of a darkish colour (इयाम्) like his father Rāma.

Śl. 70. वर्णोदकैः—मध्यमपद० Comp.; (वर्णसहितानि उद्दृष्टि see Com.) काश्चनशुद्ध—horn-shaped syringes made of gold for discharging water; see Sal. I. p. p. 11, 13; (कामिजनगृहीतशुद्धकजल प्रहार &c.) आयताक्षद्वयः—see *supra* XIII. 16 Sans. poets often refer to long eyes as a mark of beauty when describing females; *cf.* Vik. I. 5, Kum. I. 46. Śis. VII. 11 &c. सधातु०—i. e. with strips of the oozings of red minerals अद्रिराजः—The mountain Himā. which is described as having red minerals on it; see Kum. I., 4, mark how Kuśa is again compared to a mountain, and *cf.* Bhavabhūti's description of him when a lad—कौमारकेपि गुरुवद्गुरुतां दधानः &c. Uttar VI. 19.

Śl. 71. अवरोध०—अवरोधस्थाः प्रमदाः अवरोधप्रमदाः तासां सखा तेन. सरिद्धरां—सरित्पुत्र वरा सरिद्धरा the excellent (holy) river; see *supra* XIII. 60. आकाश०—The line is doubly faulty. अप्सरोभिः वृतः should better have been compounded for the sake of symmetry, as it corresponds

to प्रमदासखः, while अनुयातलील should better have been uncompounded for the sake of emphasis (लीलया अनुयात).

Śl. 72. कुम्भयोनेः—For the birth of Agastya from a pitcher see *supra* IV. 21 and notes thereon. अधिगम्य—see notes XV. 55. दिदेश—gave; comp. for this sense V. 30, XI. 2. जैत्रा०—जयतीति तच्छीलं जैत्रं, जैत्रं च तदाभरणं च; for जैत्र see XII. 85. अज्ञातपातं—अज्ञातः पातः यस्य तत्; it may also be taken adverbially अज्ञातः पातः यस्मिन्कर्मणि or यथा स्यात्तथा, in a manner in which its dropping down was not noticed.

Śl. 73. गतमात्रः—गत एव गतमात्रः; as the idea of एव expressed by the aff. मात्र; the एव that follows is unnecessary. अपोहनेपथ्यविधिः—whose decorations were washed off. Châr. and Dinakara read विधिं taking it as an adj. qualifying बाहु. The reading उपोहनेपथ्यः is better; it means as he made his toilet or as the decorations were put on him.

Śl. 74. संवननं—A charm that, attracts or wins over, वन् with सम् means to bring under control, त (संपूर्वः वन् याचने इति वशीकरणार्थः). आहृतं—worn, put on; see XVII. 25.

Śl. 75. आनायिनः—see 55 above. नदीष्णान्—see com.; from स्ना + क (अ) added. The स् is changed to ष् after नि and नदी when the words so formed indicate skill or dexterity अम्लान०—अम्लानः मुखप्रसादः येषां ते. Their faces did not lose their pleasantness as they knew where the jewel was and were conscious of Kusa's power to recover it. मुखारविन्द is perhaps a better reading, as अम्लान better fits in with a lotus; also because it is certainly better to say that Kuśa did not lose colour on knowing that the gem was not to be found.

Śl. 76. आभरणोत्तमं—आभरणेषु आभरणानां वा उत्तमं. नूनं—Malli. takes this वितर्के; it may better be taken also as निश्चये, certainly.'

Śl. 77. धनुर्धरः—धनुषोधरः. कोपविलो०—विशेषेण लोहिते विलोहिते; कोपेन विलोहिते अलिङ्गी यस्य स तथा. गरुत्मतं—गरुत्मान् the divine eagle देवता अस्य इति गरुत्मतं. This was the proper missile to be used against a Nāga as eagles are the natural enemies of snakes. Each missile was named after its presiding deity; cf. माधर्वं *supra* V. 57; वायव्यमर्च Vik. I. 17.

Śl. 78. संहितमात्रे—संहितमेव सहितमात्र तस्मिन्; the moment the arrow was put on the bow-string, just as it was employed the operation of the missile was instantaneous. समाविद्धं—applies to both, the बद्धः and the करी; (1) समाविद्धा-tossed about तरङ्गा एव हस्ता येन; (2) समाविद्धः

नैरेङ्ग इव wavelike हस्तो (trunk) यस्य. अवपात—a pit. The use of a pit covered with grass, leaves &c. in elephant-catching is well known.

Śl. 79. मथ्यमानात्—For the water was whirled round with great force. उद्धूतनकात्—उद्धूताः thrown up नकाः यस्मात्; for animals being thrown up from the troubled waters. *cf.* त्रासोद्धूतनक्राहमालोड्य सरःसलिलं Veni VI. p. 134. सुरराजवृक्षः—The Pārijātā tree. The simile is appropriate as the tree and Lakshmi may be regarded as brother and sister, as Kumuda, the serpent lord and Kumudvatī were also brother and sister. कन्यां पुरस्कृत्य—The maiden was not his daughter but sister; see 85 below. पुरस्कृत्य—having placed before him; *cf.* Śak. IV. शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः p.....; it may simply mean accompanied by.

Śl. 80. विभूषणः—विभूषणं (the lost ornament) प्रत्युपहरतीति—One who presents; see com.; or विभूषणं प्रत्युपहारः (an ornament to be presented again) हस्ते यस्य Malli.'s, way, however is better. विशांपतिः—see note on विशांपत्युः *supra* X. 50. सौपर्णं—fr. सुपर्ण a name of Garuda. अनिर्वन्धरुपः—अनिर्वन्धा (not inveterate-capable of being softened down) रुद् (wrath) येषां ते—a proverbial saying.

Śl. 81. त्रैलोक्यं—त्रयो लोका एव त्रैलोक्यं; fr. त्रिलोक + य (त्यञ्); see Com., and not a Dwigu as that will be त्रिलोकी. द्विषामङ्कुशं—The goad of his enemies; i. e. the queller or checker of. The comparison has occurred before; *cf. supra* XV. 97. अश्वविद्वाद्—There is a technical difficulty to take this as a gen. Tat.; hence the way followed by Malli. मानोन्नतेन—Although lofty on account of his sense of self-respect, he being a semi-divine being. This is put in to magnify the greatness of Kuśa. सूर्याभिषिक्तं—Sprinkled over on the head with consecrated water at the time of the coronation ceremony.

Śl. 82. कार्यान्तरं—Here कार्यान्तर is not अन्यत्कार्यं कार्यान्तरं, but कार्यार्थः a particular object to be achieved, अन्तर having the sense of तादर्थ्यः; see Com.; for the कार्य see *supra* XI. 91; XV. 103. सुताख्यां—According to the Vedic doctrine that the son is a part and parcel of his father; *cf.* the Śruti quoted in the Com.; for its full text see the note on जातकर्म III. 18 p. 72. आराधनीयस्य—आराधयितुं योग्यः आराधनीयः; One fit to be propitiated or worshipped.

Śl. 83. कराभिघातो—Playing with a ball seems to have been a favourite amusement with Indian girls in ancient times and is constantly mentioned in Sans. works; see Kum. I. 29, V. 11; Das. Cha. &c. This is intended to explain why she looked up and noticed thereby the gem falling down.

Śl. 84. आजानुविलं०—जानु मर्यादीकृत्य आजानु, आजानु विलम्बते इति आ०
 चित्तेन. Arms reaching the knees are supposed to be auspicious and
 to augur exceptional greatness to their possessor; see XVIII. 26.
 ज्याघातरेखा०—Arms marked with the scars of the bow-string are
 often mentioned by poets as the proud marks of true Kshatriyahood;
 cf. *supra* VI. 55, Śak. I. 13; कोदण्डज्याकिणाड्डैः Veni. II. 27, &c.
 रक्षापरिधेन—परिधे is properly the huge cross-bar that fastens a city-
 gate; hence serving as the protecting bar of the earth. The huge
 and muscular arms of kings are often compared to a परिधे; cf. XVIII.
 4, and नगरपरिधेप्राञ्च बाहुः Śak. II. 15; अंसलेन—अंसौ अस्यस्तः इत्यंसलः;
 strong, sinewy. The possessing aff. ल (च्) is added to वत्स and अंस
 to indicate affection and strength respectively; see Com. on III. 34
supra.

Śl. 85. नार्हसि नानु०—It does not behove you not to accept,
i. e. you should kindly accept. For a similar construction see *supra*
 II. 58. For the two negatives cf. न पुनरलंकाराश्रियं न पुष्यति Śak. I.
 बुद्धीं—Wishing to remove or make amends for. The शन् (aff. अत्
 added to form pres p.) expresses hope or wish; see Com.

Śl. 86. ऊचिवान्—Nom. sing. of ऊचिस् perf. p. of वच् substituted
 for वृ. आद्यः स्वजनः—cf. *supra* तंश्चाव्यसम्बन्धमसौविचिन्त्य V. 40. स्वजनः—
 a kinsman, a relative by a marriage tie; the word सम्बन्धिन् has the
 same meaning. सं योजयां आस—this is a deviation from Pān. for
 which see *supra* note on तं पातयां प्रथममास IX. 61. समेतबन्धुः—*i. e.* after
 having called and being accompanied by, his relatives. कन्यामयेन—
 in the form of; see VI. 11, X. 22.

Śl. 87. तस्या स्पृष्टे—cf. VII. 21. साहचर्याय—For association in
 religious rites. 'अनेन प्राजायत्यो विवाहः सूचितः* । सहचरीति प्राजापत्य इत्याश्व-
 लायनः । Hemādri. See Āśv. Gr. Sāt. Kand VI.—सहधर्मं चरतमिति प्राजाप-
 त्योऽष्टावरानष्टपरानुनानि (they practise religious law together; so this
 marriage is called प्राजापत्य—it brings purification to eight descendants
 and to eight ancestors of both sides). माङ्गल्यो०—Malli. seems to
 have read मङ्गल्योणी &c. since he says मङ्गले साधुः which gives मङ्गल्या;
 माङ्गल्य may be explained as मङ्गलमेव माङ्गलं by adding अण् (अ) स्वार्थे; तत्र
 साधु माङ्गल्यं; or मङ्गल्यमेव माङ्गल्यं by adding अण् as above. ऊर्णा (fleece)
 निर्मितं वलयमूर्णावलयं माङ्गल्यं च तट्टूर्णावलयं च अस्त्यत्र तस्मिन्. At the time of the
 marriage ceremony a thread wristlet with a piece of turmeric tied in
 the middle is worn by the bride and the bridegroom. see *supra* VIII;

* This is not necessary; in the Ś'ak. Ś'akuntalā, though married to Dus'.
 according to the Gāndharva form of marriage is called Dus'.s सहधर्मचारिणी.

that for the bride is made of wool, as required by the Śāstra; cf. कण्टदेशस्यसूत्रगुपरि निष्कास्य तं चोर्णीयुतं कृत्वा तेन हरिद्राखण्डबन्धा तद्गर्भ्वामहस्तप्रकोष्ठे वरो बध्नीयात् । पावकस्य &c.—The presence of fire is absolutely necessary at the nuptial ceremony; see VII. 20.

दिव्यः &c.—The solar race being regarded as semi-divine, the celestials participated in the rejoicings on joyous occasions; cf. *supra* III. 20; X. 76. व्यश्रुवानाः—Pres. p. of अश् with वि 5 A. गन्धोदग्रं—preeminently marked by, hence rich in, scent. आश्वर्यमेघाः—तद्वत्—तं अद्. The clouds were wonderful because they showered down flowers. Cf. for a similar service XI. 3.

Śl. 88. त्रिभुवनगुरोः—The lord of the three worlds, the supreme Being, here Rāma, as the incarnation of Vishnu, so called. In Meg. I. 35, Siva is so-called (त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य). औरसं—उरसा निर्मितं; fr. उरस् and aff. अ (अण्); it also takes यत् (य) उरस्यः; see com.; cf. also स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्वियं । तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥ Manu. IX. 166. पञ्चमं—Malli. says पुत्रं. Chār. says तक्षक पौत्रस्य पौत्रं i. e. fifth descendant of. पितृवधरिपोः—enemy on account of his killing his (Garudā's) father Kāśyapa. It is difficult to see to which story this refers. अत्यजत्—For he was now a kinsman of Kuśa, the son of Rāma or Vishnu, Garuda's master. see Com. शान्तव्यालां—शान्ता व्याल, यस्यां; see Com. Kumuda would naturally ask his race not to bite any of the subjects of Kuśa, now his relative.

CANTO XVII.

Śl. 1. पश्चिमात्—i. e. the last. प्रसादमिव चेतना—It is a fact of common experience that the intellectual faculties are refreshed in the earlier part of the dawn (the latter half of the last quarter of the night). This Śl. is cited in the K. P. X. as an instance of difference of tenses (violation of uniformity of time) अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति न पुनराप इति कालभेदः ।

Śl. 2. पितृमात्रं—प्रशस्तः पितास्तस्य; One having an excellent father; (who gave him excellent training) here वत् shows excellence; see Com. अनुपमद्युतिः—नास्तुपमा यस्याः साऽनुपमा द्युतिः यस्य द्युतिः—(1) bodily lustre, brilliance; (2) light.

Śl. 3. कुलविद्यानां—Malli. takes कुल in the sense of 'chief, principal' (कुलभूता विद्याः) as in कुलपर्वत; the four chief lives; see com.; for these see notes on III. 30. अर्थविदां—of those who knew the objects to be achieved. (Malli.); or who knew the senses

of words, learned. *cf. supra* अर्थीमर्थं पतिर्वाचं &c. I. 59; III. 21. तं पाणिमग्राहयत्—Here गृह् Cau. is treated as a root governing two accusatives; see *supra* XV. 88. अजीग्रहत् जनको धनुस्तत् । B. Katti. II. 42. This is however a dubious point. Some think that गृह cau. when बुद्धयर्थे governs two accusatives, and supply तेन in the second line. Mark the alliterations in this and in the next śloka.

Śl. 4. जात्यः—Nobly born; Hemadri says जानौ साधुजात्यः, which Chá. renders it as मनोहरः. एकं अनेकं—As his son possessed exactly the same qualities he considered as his own second self. The idea is the same as in V. 37 *supra*.

Śl. 5. कुलोचितं—practised by, customary with his race. Many kings of the solar race (such as Mándhatri, Puranjaya, Dasárátha) had to assist Indra in his wars with the demons; see *supra* I. 75; VI. 72, &c. साहायकं—In सहाय+अक (बुज्); by the Vārttika सत्ययाद्वा we have साहाय्यं also. जघान &c.—The two simultaneously killed each other. दुर्जर्यं—May be an adj. qualifying दैत्यं or a proper name (probably the latter).

Śl. 6. कुमुदानन्दं—(1) With Kuśa—who delighted in giving joy to the earth, i. e. his subjects; (2) with the moon—who brings delight to the night-lotuses. शशाङ्कममिव कौमुदी—*cf.* शशिना सह याति कौमुदी Kum. IV. 33. The simile shows that Kumudvatī was a true Pativrata, who could not exist apart from Kuśa, as moonlight cannot exist without the moon.

Śl. 7. दिवस्पतेः—The lord of heaven, Indra. There is an aluk of the gen. term. and the visarga is changed to स्, the word being regarded as one of the करकादि group. सिंहासना०—सिंहासनस्य अर्धं सिंहासनार्धं a part of the throne, and not exactly a half of the throne, in which case the comp. would have been अर्धसिंहासन; see *supra* note on क्रोशार्थं XIII.) 9. Kuśa having fallen on the battlefield while striking the enemy was transformed into a god (see VII. 53 and notes thereon) and being a friend of Indra was allowed to sit with him on the same throne. When special honour was to be shown it seems it was customary with Indra to allow half the throne to the hero to be honoured; *cf.* अर्धासनं गोत्राभिदेध्यवासीत् Bhatti I; मम हि दिवौकसां समक्षमर्धासनापवेशितस्य &c.—Śak. VII. p. 176. द्वितीयापि &c.—Kumudvatī, as a वतिव्रता dying after her husband had a place in heaven and the privilege of enjoying the company of her husband. *cf.* Hemadri कुमुद्वती पारिजातपुष्पांशभाग्निनी शच्याः सखी आसीत् पत्यनुगमात् । तिस्रः कोट्योर्ध्वकोटी च यानि लोमानि मानवे । तावत्कालं वसेत्स्वर्गं भर्तारं यातुगच्छति ॥ इतिशंखाङ्गिरसौ । पारिजातांश०—

पारिजातानां of the Párijáta flowers) अंशस्य (a portion of) भागिनी । भागिनी fr. भाज् and इन् (चिनुण्) with the fem. ई, the aff. is added to the verbs संपृच् &c.; see Pán. III. 2. 142 referred to in the Com; संपर्की, अनुरोधाभागा, अतिचारी &c. The Párijáta is one of the five trees of heaven, and was obtained from the churned ocean. see XVI. 79.

Śl. 8. मन्त्रिबृद्धाः समादधुः—It seems the elderly ministers took charge of the administration of a state on the demise of a King and settled the question of succession to the throne. cf. *supra* XII. 12, पश्चिमामाज्ञां—It seems Kuśa when proceeding to heaven to fight with the demon, had left orders to set his son on the throne in case an accident happened to him. सन्नाम०—सन्नाममवश्यं यातीति सन्नामयायी—here the aff. इन् expresses futurity; and therefore the noun formed by it cannot be used with the gen.; see Com. sutra (Pán. II. 3. 70) quoted by Malli. means—The Gen. cannot be used when the word is governed by a verbal noun in अक denoting futurity or इन् denoting futurity and indebtedness; so व्रजंगामी, शतंदायी.

Śl. 9. शिल्पिभिः—For शिल्पिन see XVI. 38. अभिषेकाय—The inauguration ceremony, so called because the sprinkling with holy waters forms its chief part. विमानं—seems to mean here a pavilion (of a particular measurement विशिष्टं मानं यस्य) supported in four pillars and with a raised seat or dais in the middle. It was customary to erect such a mandap on such auspicious occasions as a marriage ceremony. राज्याभिषेकविधि &c. cf. Kum. VII. 12—तस्मात्प्रदेशाच्च वितानवन्तं युक्तं मणिसम्पत्तुष्टयेन । पतिव्रताभिः परिगृह्य नित्ये क्लृप्तासनं कौतुकवेदिमध्यम् ॥

Śl. 10. हेमकुम्भेषु &c.—see *supra* XIV. 7, 8 and notes thereon. मद्रपीठ—Also called मद्रासन is the auspicious seat on which the King is made to sit at the time of coronation cf. हैमं च राजतं ताम्रं क्षीरवृक्षमयं च वा । मद्रासनं च कर्तव्यं सार्धं हस्तं समुच्छ्रितम् । सपादहस्तमानं च राज्ञो माण्डलिकान्तरात् ॥ *Devi Purāṇa*, Nitimayukha (as quoted by Pandit). Also त्रिविधस्तस्योच्छ्रायो हस्तः पादाधिकोर्ध्वयुक्तश्च । माण्डलिकान्तराजित्समस्तराज्यार्थिनां सुखदः ॥ *Vasáhasambhitá*. तीर्थवारिभिः—with (keeping ready) the holy waters to be sprinkled over by the priests. see XIV. 7 notes.

Śl. 11. स्निग्धगम्भीरं—स्निग्धं pleasingly, sweetly गम्भीरं च यथा तथा; adv. to नदद्भिः. अविच्छिन्नसं०—अविच्छिन्ना (uninterrupted, continuous). Hemādri says—उक्तं च शकुन्तार्णवे—स्वैर्दुःखं भवेद्दुःखं सुखं सर्वं शकुन्तयः । आहतानि च वाद्यानि स्निग्धवाचा च मङ्गलम् ॥ As the pleasant and deep sound of music was heard just as the prince was seated on the Vedit for being sprinkled over with holy water, people inferred that uninterrupted prosperity would attend him. It is a common belief, which continues

to this day, that if the pleasant sound of music be suddenly heard at the time an act is being performed or a question is being asked it pre-sages happiness or achievement of the object desired. Hence it is that music is very scrupulously and briskly beaten at the right time on such occasions as the thread ceremony, marriage ceremony, &c.

Śl. 12. दूर्वा &c.—These are the auspicious ingredients used at the time of the performance of an auspicious rite. यवाङ्गुर the shoots of the barley blades. प्लक्षत्वक् the bark of the Indian fig tree-
अभिन्नपुटः—Tender leaves (leaves just shooting out, lit. with their folds not opened); the Madhūka flowers according to soma. This is more probable; cf. *supra* VI. 25; Kum. VII. 14 (दूर्वाविता पाण्डुमधुकदाम्ना) उत्तर—chief or most important of Chār. has दूर्वा च यवाङ्गुराश्च प्लक्षत्वक् च । अभिन्नं संदृष्टं पल्लवमस्येत्यभिन्नपुटं मधुकंच एतानि उत्तरं यत्र तम् । अभिन्नपुटः कार्पासो वा मल्लतको वेति । नीराजनाविधि.—The act of waving auspicious lights round a person. In the case of kings it is a military rite and arms are waved round a King. See notes on वाजिनी राजनाविधि IV. 25. cf. Hemādri नीरस्य शान्त्युपकारस्याजनं क्षेपोत्र । लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीरा जनाविधिरिति पुंस्ति । दुर्गस्तु लोहाभिसारस्तु परि वीराजना नृपे । नैषधेच—राज नाराजनया स रागयः (I. 10) इति ।

Śl. 13. पुरोहितः—पुरो धीयते स्म इति पुरोहितः (also called पुरोवाः see VII. 20.) is the family priest. As such he was the chief (पुरोगा) of the Brahmanas taking part in the ceremony. जैत्रैः—see XVI. 83. अथर्वभिः—with hymns from the Atharvaveda, which endow the king with the power of conquering his enemies, and such other powers; see *supra* V. 27. For Atharvan and the qualifications of the Purohita, see notes on I. 59. उपचक्रधरे—क्रम with प्र and उप is Atm. in the sense of 'beginning'. पूर्वैः—Malli. takes this with अभिवेक्तुं and rightly as the अभिवेक must precede the other ceremonies. Chār, takes it with जैत्रैरथर्वभिः first by reciting the Atharva mantrās.

Śl. 14. ओषमहती—ओषेन महती is equivalent to महेश्वर of a large flow. सशब्द—शब्देन सहितं यथा तथा. The शब्द may also refer to the sound of the Vedic recitation. अभिवेकश्च—The beautiful stream of water. गङ्गेव—For the water poured was also holy. त्रिपुरद्विषः—refers to the fall of the Ganges on Śiva's head when coming down to the earth at Bhagiratha's request. For त्रिपुरद्विष see note on विदग्धितेश्वरः III. 52.

Śl. 15. बन्दिभिः—It was used to keep bards in a royal household, whose duty it was to sing songs in praise of the king on daily and special occasions; see *supra* IV. 6, V. 75, VI. 8

प्रवृद्धः—grown strong *i. e.* scattering an abundance of water.
प्रवृष्टः—*v. p.* that has rained profusely. But this is not a good reading, as it shows that the rain is over, while the bath of the prince was not finished yet, as is clear from the next Śloka.
सारङ्गे—By सारङ्ग we are to understand here the Chātaka birds as its common sense ‘a spotted antelope’ will not do. Hemādri says प्रवृष्टः पर्जन्य इव । प्रवृष्ट इति द्वयोर्विशेषणं. But the King was not प्रवृष्ट yet. सारङ्गश्चातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे । इति विश्वः । The Chātaka which is supposed to be always waiting for rain is delighted when rain falls. See Meg. I. 10, and *supra* V. 17.

Śl. 16. **प्रतीच्छतः**—इष् with प्रति means to take, to receive. वैद्युतस्य—see com. The flashes of lightning appear brighter in a clear sky, the clouds being dissolved in rain; this in the language of poetry is expressed as the lightning fire being fed by water *i. e.* its brilliance being increased by being washed with water. Hence Malli. says अविन्धनस्य using the poet’s own word. see *supra* XIII. 4.

Śl. 17. **स्नातकेभ्यः**—स्नातक is here used for a Brahmana in the second stage of life keeping the holy fire. स्नातक also means a kind of house-holder; see *supra* VII. 28 and notes. The king knew that the Brahmanas would perform sacrifices and bestow sums of money on them so as to enable them to give themselves adequate Dakshana to the Brahmanas in this sacrifice. Brahmacharins (Brahmanas in the student’s stage of life) could not receive gifts for themselves; they had to give them over to their preceptors if they had any.

Śl. 18. **उदैरयन्**—Imperf. 3rd pl. of ईर् 2 At. with उद् to pronounce or utter. *cf.* अङ्गाययावङ्कमुदीरिताक्षीः &c. Kum. VII. 5. **दूरं पश्चात्कृता**—Was left far behind; *i. e.* the fruits of his own good actions were so numerous and so great that they left no scope for their blessings to operate for a very long time; see Com.

Śl. 19. **बन्धच्छेदं** &c.—The custom of setting prisoners at liberty and reprieving criminals on festive or auspicious occasions like the present seems to have long prevailed in ancient India and is constantly referred to by poets. *Cf. supra* III. 20 and foot-note. **वधाहर्णामवधयतां**—*cf.* Mṛch.

धुर्याणां &c.—He forbade on the day of his coronation the yoking of bullocks and horses to the yokes that they might get rest and the milking of cows that their calves might get their full suck.

Śl. 20. **क्रीडापतत्रिणः**—क्रीडार्थं पतत्रिणः; पतत्राणि एषां विद्यन्ते इति. अपि—shows that domestic deer, and others also were set free.

Śl. 21. कक्षान्तरं—in another apartment or hall. नेपथ्या—Dress and decoration.

Śl. 22. धृपाद्यानं—(P. p. p. of द्रै with आ which is again used in 27 below) Dried all round by fumigation. After the bath the prince was made to expose his hair to the flames of burning incense that it should get dry.). Cf. *supra* IV. 24 XVI. 50 and Kum. VII. 9. आकल्प—decoration, toilet. प्रसाधकाः—decorators, servants attending to the toilet of the prince. Women also had such decorating maids; see *supra* VII. 7. तैः तैः—Various, of different sorts (such as necklaces of pearls, gold and jewelled bracelets, and so on).

Śl. 23. मौलिः—The mass of hair bundled up. अन्तर्गतं—अन्तर्गता interwoven स्त्रग् यस्मिन्. प्रत्युपुः—Perf. of वप् with प्रति inter-twined with.

Śl. 24. मृगनाभिः—मृगनाभिना (by musk) मृगन्धिना. For मृगन्धि and the grammatical discussion thereon see *supra* IV. 45 and note thereon. पत्रं—decoration with linear, leaf-like figures; the ornamented *tilak* according to Vallabha (पत्रलेखाकारं तिलकं and Ohár. तिलकं)। विन्यस्तं—विन्यस्ता रोचना (i. e. गोरोचना a bright yellow pigment prepared from cow's bile) यस्मिन्. The linear figure was drawn with one pigment and *gorachandā* was put in the open spaces of the figure. cf. Kum. VII. 15.

Śl. 25. आमुक्ताभरणः—आमुक्तानि आभरणानि येन. see XIII 21. हंसचिह्नं—It was customary to wear silken garments with the figures of such auspicious birds as swans woven with their borders or hems, on auspicious or festive occasions. cf. वधुदुक्लं कलहंसलक्षणं &c. Kum. V. 67, हंसचिह्नंचतदुक्लंच तदस्य विद्यते. Here the Bah. हंसचिह्नदुक्लः would have been sufficient; and so the *matale* aff. is unnecessary; still it is used for the metre and according to some grammarians a *matule* aff. may come after a Karma. Comp., as in the case of सर्व धनी; see com. राज्यश्रीः—The idea has occurred before several times; see I. 32, V. 38; VIII. 83, &c.

Śl. 26. नेपथ्यदर्शिनः—नेपथ्यमलं पश्यतीति नेपथ्यदर्शि. Seeing carefully his dress in a mirror; this was considered as a *Vidhi*.; see Kum. VII. 22, 36. मेरो कल्पवृक्षः—Here the prince, fully adorned is compared with a *Kalpa-tree* on the mountain Meru, which is also adorned with gems, pearls, golden leaves, &c.; see Kum. VI. 6; while the reddish bright disc of the risen sun is compared with the bright golden mirror. The mention of Meru has nothing to do with the comparison. It is mentioned simply because, as

observed by Mr. Pandit, 'The sun rises on mount Meru, and when it rises it is in a straight line with the horizon and therefore in the position of a mirror' before the Kalpa tree. 'हिरण्यये दण्डिनायनेति साधुः । मेरुस्थानं सिंहासनं । मेरुस्थस्य कल्पतरोः सूर्यसंक्रान्तत्वं भवतीति मेराविति' । Hemadri. Ohāñ. remarks कल्पतरोरपि बह्वलकारित्वम् । द्रुतनस्यादित्यस्यारुणत्वाद् हेमादर्शसाम्यम् । मेरावेव वर्तमानस्य कल्पद्रुमस्य सूर्ये प्रतिबिम्बं संभवतीति मेरावित्यधिकः प्रयोगश्चिन्तयः ।'

Sl. 27. कङ्कुद—m. n. the insignia (of royalty); see Com. उदीरितालोकः—उदीरितः आलोकः यस्य; आलोक is the cry of 'prosperity or victory to the king, &c.; see Com. and notes on II. 9. *supra*. सुधर्मा—शोभनो धर्मो अस्यां सा सुधर्मा (also—मी) the assembly or council of the gods. अनवमा—अन् not अवमा inferior to; i. e. equal to; see *supra* अलकानवमा IX. 14.

Sl. 28. वितान—a canopy; for a different sense *cf. supra* VI, 86, IX. 50. उद्धृष्टपादं—i. e. as the subordinate Kings bowed at his feet touching the foot-stool with their diadems.

Sl. 29. मङ्गलायतनं—The auspicious audience hall. महत्—Large or spacious one. Hemadri says महच्छब्देन राज्यमिति वा । महद्राज्ये विशाले च इति विश्वः । तथा मायकाव्ये साधिताखिलनृपं महन्महः । सम्प्रति स्वनयसंपदैव ते । XIV. 13 Sis. Where the ancestral throne was placed. श्रीवत्सलक्षणं—qualifies मङ्गला as well as वत्सः. According to Malli. श्रीवत्स is a particular part of a house (probably marked with an image of Lakshmi). *cf. Chár.*—माङ्गल्यगृहं कीदृशं श्रीवत्सो मङ्गलद्रव्यं लक्ष्मीप्रतिमालक्षणं चिह्नं यस्य तत्रथा । He further quotes—दर्पणं पूर्णकुम्भश्च वृषभं युग्मचामरं । श्रीवत्सं स्वस्तिकं शंखं दीपिचाप्यष्टमङ्गलम् ॥ and adds सभायाः संस्थानविशेषः इत्येके । In the second case श्रीवत्स means the circular tuft of hair that marks Vishnu's bosom. For other particulars see note on the word at X. 10 *supra*. कौस्तुभेन—The celebrated gem obtained from the milky ocean at the churning and worn by Vishnu; see *supra* X. 10. कैशवे केशवस्येदम्.

Sl. 30. भूयः—Very much. Malli. seems to like this in the sense of 'after,' but that is not good. Hemadri reads भूयै for भूयः कुमाटवात् (being a boy) भूयः &c. अधिको राज्ञामधिराजः A Pradi Tat.; now see com. रेखाभावात्—रेखायाः भावस्तस्मात् from the condition of a crescent. or रेखाणामभावात् (after Malli.) not having to pass through different phases; at once becoming full. सामग्र्यं—To make the simile appropriate this must be taken in the secondary sense of fulness of light or the full moon. The prince was crowned a king at once without being installed a Yuvarāja, as Kuśa met with unexpected death in his fight with the demons. Hence the poet says that

the prince shone pre-eminently on having attained supreme power while yet a young lad, just as the moon would do being full at once from being a crescent without having passed through the intervening phases.

Śl. 31. प्रसन्नमुखः—i. e. he as a good king never allowed his face to be ruffled by anger; cf. कृतं न वा कोपविजिह्वमाननम् । Kir. I. Ohár. says. श्यामं रक्तं प्रसन्नं च तुर्यं स्वाभाविकं मुखम् । इति सोमेश्वरः. यत्किमन्तं विश्रामं i. e. the servants had full confidence in his goodness. cf. अहो दीक्षितोपि विश्वसनीयतास्य राज्ञो वपुषः Śik. II, p. 57. The gist of that is that he was a loving master who always treated his servants with kindness and courtesy.

Śl. 32. पुरुहूतश्रीः—Majestic like or having the wealth of Indra; cf. पुरन्दरश्रीः *infra* II. 74; for पुरुहूत see IV. 3 or XVI. 8. कल्पद्रुमः—see Com., or कल्पद्रुमैः सदृशाः; the Comp. is of the *Nityá* kind. क्रममाणः—क्रम् when not preceded by a preposition is optionally Atm. Some explain the Atm. by referring to वृत्तिसर्गायनेषु क्रमः (Pán. I. 3. 38), i. e. क्रम् has the Atm. when it is used in the sense of वृत्ति or continuity (absence of interruption). सर्ग or energy (application, determination) or तायन development (increase and growth); but this is unnecessary. नागेन—Hemadri observes—अभिषिकेन राज्ञा गजमारुह्य तुर्याः प्रदक्षिणा कार्यं त्याचारः । द्यौं चकार—The king looked like Indra, the elephant he rode like Airavata and the variegated flags like the Kalpa trees, so the city looked like the city of Indra.

Śl. 33. अमलत्विषां—अमला त्विद् splendour यस्य तेन; this has nothing to do with the ह्रणक्रिया. पूर्वराजः—पूर्व राजा the preceding king, Kuśa. औष्ण्यं—Heat, i. e. the anxiety of the subjects as to what kind of ruler the new king would prove to be; this anxiety he entirely removed by giving them as much satisfaction as his father did. cf. *supra* IV. 9 and VIII. 5. औष्ण्यं हृतं—Hemadri remarks—अन्योपरि हृत्वे धृतेऽन्यस्य तापाभाव इति विस्मयस्योक्तिः ।

Śl. 34. सममेवोत्थितो गुणैः—cf. Vallabha गुणैः सममेवोत्थितः उदयश्चास्य सम्पन्नः । तदैव प्रश्रयोद्धार्यद्वयो गुणा—उदभवन्निति वाक्यार्थः । For Pandit remarks—“Fire has to be involved in smoke before it obtains flames, the sun has to rise and be gentle before it shines in its splendour and when it shines fully it is no longer gentle, nor can fire be smoky if it is in flames. Not so with Atithi; he obtained all the qualities at once and possessed them simultaneously”.

Śl. 35. प्रीति—Joy. अन्वयुः—i. e. as he rode through the city. शरत्सन्धौ—The sky being clear in autumn the stars shone out

brightly. ध्रुवस्—The heavenly bodies are supposed to revolve round the polar star which is fixed; Hemádri says—उक्तं च विष्णुपुराणे-नमोस्त्वेवं भगवतः शिष्टमाराकृतिप्रभोः । दिवि रूपं हरैर्युत तस्य पुच्छे स्थितो ध्रुवः । भ्रमन्ब्रह्मन्भ्रामयति चन्द्रसूर्यादिकान्यहान् । The comparison applies only to the prince's being the central object of sight like the polar star. विभावर्थ इव—For a similar comparison of. Kum. V. 25.

Śl. 36. अयोध्यादेवताः—The deities worshipped in the different temples of Ayodhyá. अनु—ग्राह्यं गुणित्वादनुग्रहोचितं. सानिध्यैः—i. e. the presiding deities of the idols were present in them for favouring him. अनुग्राह्ये हि देवताः सानिध्यं कुर्वन्ति says हेमाद्रि.

Śl. 37. आद्यात्यते—see 22 above. प्रतापः—His prowess, i. e. the awe and terror his name as a crowned king inspired in the other kings. What is meant is that the news of his coronation spread about with lightning speed.

Śl. 38. मन्त्राः—The incantations or spells from the Atharva Veda giving mystic form to the king's arrows; see *supra* I. 61, V. 27; धन्विनः—Here इन् shows excellence; an eminent bowman. see *supra* IX. 51, XI. 4, उभये—N. Pl. of उभय.

Śl. 39. धर्मस्थसखः—A gen. Tat. and not a Bah.; see note on महिषीसखः I. 48, or सचिवसखः IV. 87., &c. धर्मस्थाः judges; or counsellors; preferably the former. धर्म the decision of a law-suit, dispensation of justice. Malli. quotes Yajñavalkya II. 2; the first line is श्रुताध्ययनसम्पन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः. Ohár. reads धर्मज्ञाः; but धर्मस्य is better as it means 'one who will always do justice'. आर्थिप्रत्यर्थिनां—अर्थ्यते इति अर्थः साध्यः the object to be gained, सोऽस्यास्तीत्यर्थी the plaintiff; तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी; Mitá. on Yaj. II. 6. संशयच्छेद्यान्—to be decided after the discussion of uncertainty or doubt; intricate cases. व्यवहारान्—legal disputes, law-suits. व्यवहार is strangely derived as विनानार्थेऽवसंदिहे हरणं हार उच्यते । नाना संदिह हरणाद् व्यवहार इति स्मृतः । See Mitá. on Yaj. II. 1.

Śl. 40. In the preceding Śl. the poet describes the new King as very scrupulous in doing justice, herein he shows that he was prompt in rewarding his servants for services rendered to him or to the state—a stroke of policy which was sure to endear him to them and to secure their loyalty. सौमनस्य the good disposition of the mind, his inward pleased state. निवेदितैः—indicated as to be gratified. मृत्यान्—such servants as emissaries employed to get information from other countries, ambassadors &c. विज्ञापनाफलैः—Here विज्ञापना means the information brought by

their servants', or about informing the king of the fulfilment of their mission. फलेः—the fruit, i. e. the rewards for their service. This has been misunderstood by Messrs Pandit, Nandargiker and others which will be clear from Bah. quoted by Malli. Hemadri comments—सुमनस्ते भावः सौमनस्यं अभिव्यक्तेन सौमनस्येन निवेदितैः पुष्पांन्तरं फलसिद्धिरिति । उत्तमो हि मुखेन न वक्ति । यथा । नाकारमुद्गिरसि नैव जहासि कालं दत्त्वा न शोचयसि नैव विकल्पसे त्वम् । निःशब्दवर्षणमिवाम्बुधरस्य राजन् संदृश्यते फलित एव तव प्रसादः ॥ When the servants informed him of the achievement of the business entrusted to them, he appeared well pleased which showed that their services were at once to be rewarded.

Śl. 41. The gist of the Śl. is that the subjects attained greater prosperity under his regime. For the same idea being differently expressed see *supra* VIII. 6. IX. 2.

Śl. 43. The first line shows that he always kept his promise and never took back what was once given: in fact it was his vow never to undo what he did once; but it was transgressed only when he set on their thrones his enemies through compassion after having removed them himself—transgression which was only to his credit.

Śl. 43. वयोरूप—&c. cf. यौवनं धनसम्पत्तिः प्रमुत्वमविवेकता । एकैकमग्न्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् Hit I; मद—Vanity or pride; see com. न उत्सिषिचे *cf. supra* IV. 70.

Śl. 44. अनुवासरं—i. e. Every day he gained more and more the affection of his subjects. See Kām. Nit. I. 26. अक्षोभ्यः—not to be shaken off and removed. नवोपि तरुनि—For the idea here fully explained *cf.* अचिराधिष्ठितराज्यः शत्रुः प्रकृतिष्वरूढमूलत्वात् । नवसरोहणाशिलस्तारुनि सुकरः समुद्धर्तुम् ॥ Māl. I. 8; and for the comparison to a tree *cf.* Kām. Nit. VIII. 42; and

Śl. 45. बाह्याः—External, living outside the body. षड्रिपून्—These are कामः क्रोधस्तथा लोभो मदमोहौ च मत्सरः । Their conquest is necessary for a king; see Kām. Nit. I. 57; and *cf.* कृतारिषड्वर्गजयेन &c. Kir I. 9; श्रुतयप्यधिगम्य ये रिपून् विजयन्ते न शरीरजन्मनः । जनमनयाचिराय सम्पदामयशस्ते खलु चापलाभयम् ॥ Ibid II. 41 व्यजेष्ट षड्वर्गमरस्तनी तौ Bhatta. I. 2 Hemādri and Vallabha quote हर्षमानमदक्रोधलोभकामाः समुद्यताः । रिपवस्ताः (लोभमोहाः समुद्यताः Vallabha) रिपवस्तानजित्वैव को महीं जेतुमिच्छति ॥

Śl. 46. प्रसादाभिमुखे—Disposed, ready to show favour; *cf.* प्रसादाभिमुखो वेधाः Kum. II. 16; the meaning is as he was favourably disposed towards all—displeased none, nobody rose against him through disaffection, and so his श्री was stable. Or better still we

may take प्रसाद in the sense of purity (blamelessness) of conduct; as he always kept himself free from such faults as addiction to vice &c. दोषराहित्यात् &c. as Malli. remarks when commenting on येन श्रियः संश्रयदोषरुद्धं स्वभावलोलेत्ययशः प्रयुष्टम् । VI. 41. The reading प्रमदाक्षादिविमुखे (turned away from attachment to young women, gambling, &c.) followed by Chār., and others also shows that प्रसाद must be taken in this sense. The six faults common to kings are स्त्रियोक्षा मृगया पानं वाक्पाकृत्यं च पञ्चमे । महच्च दण्डपाकृत्यमर्थदूषणमेव च ॥ Kām. Nit. प्रसादं निकषे हेमरेखेव &c.—The poet simply means—Like a streak of gold on a clean touch-stone which remains firm i. e. distinct and does not grow faint. Mr. Pandit explains—The streak left on the surface of a touch-stone on which a piece of gold is rubbed is not easily removed. It generally sticks fast to it until it is removed by rubbing the stone with bees' wax. The cleaner (प्रसादाभिमुख) the stone the more difficult it is to remove the streak of gold from it. प्रसादसुमुखे v. l.—which has occurred before (see IV. 18), is better as going with निकषे.

Śl. 47. कातर्यं &c.—i. e. Always to seek to gain one's object by a stroke of policy is to betray absence of bravery on one's part. शौर्यं—supply केवलं from the context; an act of bravery, simple and pure, i. e. unguided and uncontrolled by political wisdom, is a beastly display of one's physical strength cf. प्रशमाभरणं पराक्रमः स नयापादिन-सिद्धिभूषणः । Kir. II. 32. श्वापदः—शुनः पदानीव पदानि यस्य.

Śl. 48. मण्डले—मण्डल is the territory under the rule of a king. It may also have its technical meaning here, viz. that of 'the circle of a king's war and distant neighbours'. See IX. 15 and Sanj. on it, as also on Sis. II. 81. In the case of the sun it means—the planetary system. न्यस्तप्रणिधिः—(1) who sent out rays in the form of spies; (2) न्यस्ताः प्रणिधय इव दीधितयो येन who sends out spy-like rays. Cf. Kām. Nit.—गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः पश्यन्ति च द्विजाः । चारैः पश्यन्ति राजान-श्चक्षुर्मामितेरे जनाः । and Rāmā.—यस्मात्पश्यन्ति दूरस्थाः सर्वानर्थान्नराधिपाः । चारेण तस्मादुच्यन्ते राजानश्चारचक्षुषः ॥

Śl. 49. रात्रिदिव &c.—रात्रिदिव is an irregular Dvandwa and is an indec.; see Com. and Pān. V. 4. 77. referred to therein. Here it has, by Lakṣaṇā the sense of the Gen. (being used as a noun); see Malli. on विमज्ज्य नक्तदिवमस्ततान्द्रिणा &c. Kir. I. 9, quoted before, and our note thereon. आदिष्टं—For the duties assigned to Kings in the different divisions of the day, see Manu. VII. 145, 146. &c.; and our note on Vik. II.; or Daś. Ch. VIII. pp. 191-2. For महीक्षित् see I. 11. नियोगेन—With decision, determinately. Malli. quotes Kautilya and assigns a

particular meaning to नियोग (the decision that a particular thing should be done in a particular way only); see Com.; his way was quick decision; cf. किं पाण्डित्यं परिच्छेदः विकल्पः—averse to indecision or doubt (as to whether a particular measure would succeed or not); see Com.

§1. 50. सेव्यमानः—had recourse to or held; here and in the above §1. सेव् has the idea of repetition or continued devotion to one thing; cf. Kum. VI. 41 and V. 38; for 'other senses see *supra* I. 38, II. 13; IX. 24. &c. सुप्तद्वारः cf. Manu. VII. 48.

§1. 51. क्षिप्रैः—implies their abundance. अविज्ञात &c.—Such is the policy dictated by Chanakya. अपसर्पैः—see XIV. 31. जजागार स्वपन्नपि—Mark the apparent antithesis which is removed by taking the metaphorical sense of जाग्र; cf. *supra* स्वपतो जागरूकस्य X. 24.

§1. 52. दुर्गाणि—Great importance is attached to fortresses as the means of protection in ancient treatises on the science of war. नहिर्हिंसिहः &c. The idea is—He built impregnable strongholds as required by the dictator of the treatises on war, not because he was afraid of an attack by his enemies.

§1. 53. भव्यसुखाः—भव्यं मुख्यं येषां ते chiefly directed to the attainment of prosperity; leading to grand results cf. शक्यभव्यः कल्याणम्भी; Dās. VIII. p. 187. Chanakya in his Kautilya says—शक्यारम्भी विषद्वं कर्मारमेत । भव्यारम्भी भव्यं कल्याणोदयम् VII. 8. 114.-5. cf. however शक्यं दुःसुकरं कर्म भव्यं तु जनलालितम् । इति दिवाकरः । प्रत्यवेक्ष्याः—(a) to be carefully considered; (6) to be looked after. These epithets qualify शालय also; cf. Dinkara शालयोपि भव्यं रम्यं मुखेभवं मुख्यं मञ्जरीदि येषां ते तथा । प्रत्यवेक्षेण पश्वादिभक्षणरूपान्ययर-हिता अभ्यन्तरे एव पचन्ति । निरत्ययाः—(1) Free from obstruction or impediment; for this sense cf. निरत्ययं साम न दानवार्जितं; Kir. I. 12; (2) free from harm. गर्भः—गर्भे पच्यमानाः शालयः गर्भशालयः (शाकपाथिवादिः); समानो घर्भो येषां ते सवर्माणः; now see sang. गूढं—i. e. without his enemies getting even a glimpse of his plans; cf. तस्य संवृतमन्त्रस्य फलानुमेयाः प्रारम्भाः; *supra* I. 20.

§1. 54. अपथ्येनः—see *supra* IX. 74. न प्रवृत्ते—This was a family characteristic of the Raghus; cf. वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानां; V. 33. उपचित—grown in power and wealth. cf. for this meaning उपचितेषु परेष्वसमर्थता &c. is VI. 63; and *supra* 27. नदीमुखेन— which is the proper channel for its waters to flow through.

§1. 55. कान्तः—Commentators are at variance as regards the meaning of this particle. Hema. renders it by स्वेच्छया and construes

with प्रकृतिवैराग्यं disaffection of the people of their own will (without any fault of the king). Char. and Vallabha take it in the sense of 'very much, quite' and connect it with क्षमः. Malli. probably in order to make the first half better agree with the second, interprets it in the sense of सम्यक् in a proper or agreeable way—a meaning that can be derived from its sense 'according to one's desire'. The meaning is—If there was any disaffection among his subjects not due to any act of his, he suppressed it by gentle means; himself he gave not cause for it (नैवोद्पादय); notice the quotation in the com.

Śl. 56. शक्येषुः—शक्य a measure that can be easily carried out; here an enemy who can be easily vanquished; see above, note on मव्य Śl. 53. यात्रा—means here a military march or expedition; see *supra* IV. 24, VI. 54; for a different sense (journey) see XVI. 25. शक्तिमतः—प्रशस्ता शक्तिर्विद्यतेऽस्य तस्य. समीरणः—सम्यग् ईरयति impels इति; fr. ईर with सम्+अन (युच्); for the idea *cf.* Kum. III. 21.

Śl. 57. Here are mentioned the first three of the four ends of human existence according to Hindu writers; for these see I. 25. On this Char. remarks—उक्तंच—धर्मश्रुतिः सममेव सेव्या योष्येकसक्तः स जनो जघन्यः। This is quoted by Malli. also in his com. on असक्तमाराधयतो यथायर्थं विभजा भक्त्या समक्षपातया। गुणादुरागादिव सख्यमीयिवात्त वाधतेऽस्य विगणः परस्परम् ॥ Kir. I. 11.

Śl. 58. हीनानि—When kept in a low position, by not being deservedly advanced to power. प्रवृद्धानि—When grown high in power. विकुर्वते—Lit. get proud and do harm (by aiming at the royal power itself) छात्रा विकुर्वते विकारं लभन्ते Sid. Kam. कृ with वि is Atm. when used intransitively; *cf.* विकुर्वे नगरे तस्य Bhatti. VIII. 21. See Com.

Śl. 59. परिच्छिद्य—Having accurately determined, exactly gauged; see *supra* VI. 77, X. 28 and notes thereon. शक्त्यादीनां—Śaktis are there viz. प्रभावोक्ताह मन्त्रजाः; प्रभाव or प्रभुशक्ति is power arising from the pre-eminent position of the king which depends upon his treasury and army (कोशदण्डजं बलं); उत्साहशक्ति the personal energy of the king; and मन्त्रशक्ति or the power arising from good conduct; see *supra* III. 13, VI. 33, VIII. 19, and compare Malli. on Sis. II. 26. *cf.* Manus. quoted in the Com. and Kām. N. IX. 50; also यदा मन्येत मतिमान्दृष्टं पुष्टं स्वर्कं बलम्। परस्य विपरीतं च तदा विग्रहमाचरेत् ॥ X. 27 and 28-31.

Śl. 60. कोशेन &c.—is equivalent to कोशः वृषेणाश्रयितव्य इति; because कोश pre-eminently contributes to the प्रभुशक्ति. The simile shows that the king's treasury was meant also for relieving the wants of the needy subjects; cf. I. 18 and Kam. IV. 22 (कोशवता is the reading there) quoted in the com.

Śl. 61. परकर्मा—By his diplomacy and vigilance he frustrated the plans for defence &c. of his enemies. आवृणोत् &c.—Cf. Kām. N. XIII. 42, 43; and Kautilya quoted by Chār. दुर्गसितुवणिवपथ शून्यनिवेशाकरद्रव्यगजकर्मण्यात्मनः प्रवर्तयितुं परस्य चैतान्यमपहर्तुं राजा यतेत ।

Śl. 62. कृतास्त्रः—Here कृत has the sense of instructed or made proficient in. सांपरायिकः—Capable of fighting; see Com. Ohār. and Dina. explain this as संपरायेण जीवतीति (living upon war) but it is not a good way. दण्डवतः—(1) self-restrained, or (2) having an army (Mallī.); it may also mean wielding the royal sceptre; cf. दण्डधर in IX. 3. स्वदेहात्—His body also was पित्रा संवर्धित &c.

Śl. 63. सर्पस्येव &c.—cf. कः करं प्रसरित्पन्नगरत्नसूचये । Kum. V. 43. शक्तिवयं—see above Śl. 59. अशस्कान्त इव—The simile shows that he did it very skilfully—without his enemies knowing what he was doing. आयसं—Anything made of iron; or आयस may be taken in the sense of iron.

Śl. 64. —is intended to show that property was safe in his kingdom. The merchants had no fear from pirates, or marauders and highwaymen, and from the wild tribes inhabiting mountains.

Śl. 65. यथारवे—According to their earnings or property. आश्रमैः वर्णैः—For these see V. 19. अपि—The reading इव found in some of Mallī's Com. is preferable. षडंशभाक्—For the Comp. see Com., and the grammatical discussion note on. षडंशः—षष्ठः षंशः षडंशः; the form षडंश is grammatically inaccurate, as a Comp. with a numeral is allowed when the whole is a name, like सप्तर्षयः (see Pān. II. 1. 50); but as such comp. are used broadcast in literature (Cf. त्रिभाग) it may be defended by taking षट् metaphorically in the sense of षष्ठ; cf. Manu. सर्वतो धर्मषट् भागो राज्ञो भवति रक्षतः । यदधीते यद्यजते यद्वर्तति यद्वर्चति । तस्य षड्भागभागा राज्ञो सम्पद्यन्ते रक्षणात् ॥ VIII. 304-5. आददीत बलिं चापि प्रजाभ्यः कुरुनन्दन । षड्भागममितप्रज्ञस्ताप्तामिवाभिगुप्तये ॥ Mah. Bhār. Śavt. P. 68. 27. Hemadri says—गुण्यात्षड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन् । इति योगीश्वरः ।

Śl. 66. खनिभिः—The inst. is करणे through the instrumentality or medium of. रत्नं—i. e. all kinds of gems (जाताविकवचनम्). दिदेश—Gave; for this sense cf. *supra* V. 30, XVI. 72.

Śl. 67. गुणानां—see *supra* VIII. 21 and Malli. thereon. षण्णं बलानां—see IV. 26 and notes ad loc. cf. षड्विधं तु बलं व्यूह्य द्विषतोभिमुखं व्रजेत् । मौलं भृतं भ्रंषि सुहृद् द्विषदाविकं बलम् । Kām. N. XI. 2, 3.

Śl. 68. राजनीति—दण्डनीतिं v. l. which is thus explained—दमो दण्ड इति शोक्तस्तात्पर्यादण्डो महीपातिः । तस्य नीतिर्दण्डनीतिर्नयनाच्चीतिरुच्यते ॥ Kām. N. II. 15. चतुर्विधां—Fourfold, scil. by the employment of साम (a policy of peace), दान giving gifts &c. p. conciliate an enemy; दण्ड (punishment, having recourse to war, if the previous two fail) and भेद (causing a breach in the ranks of the enemy, sowing seeds of discord). आलीर्थाद्—Malli. refers to 18 persons collectively expressed by the term tīrtha; these, according to a Nitiśāstra quoted by Nilakantha Choturdhara (a *Com.* on the Mahabharata) are—मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्चमृपातिः । पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोन्तर्वेशिकस्तथा ॥ कारागाराधिकारी च द्रव्यसंचयकृत्तथा । कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः ॥ प्रवेष्टा नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणकृत्तथा । धर्माध्यक्षः समाध्यक्षो दण्डपालश्चिपञ्चमः ॥ षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः ॥ अटवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ॥ Chār. quoted Kāntilya—मन्त्रिपुरोहितसेनापतिराजदौवारिकान्तर्वासिक समाहन्तृसंनिधातृपार्षदाध्यापकदण्डकाटकदुर्गपालास्तीर्थानि ।

Śl. 69. कूटयुद्धं—fighting in an unjust or unfair way; carrying on a sort of guerilla warfare; opposed to प्रकाशयुद्ध or open warfare; for a detailed description of this see Kām. N. 54—71. When an enemy is more powerful and time and place are not favourable a king should have recourse to कूटयुद्ध; विशिष्टो देशकालाभ्यां भिन्नारिप्रकृति बलो । कुर्यात्प्रकाशयुद्धं हि कूटयुद्धं विपर्यये ॥ Kām. This sort of warfare also formed part of a prince's education.

कूटयुद्धविकल्पेऽपि इति पाठे आद्या सनिसप्तमी । द्वितीयाधिकरणे । Hemadri. सन्मार्गयोधिन्—is the same as प्रकाशयोधिन्. अभिसारिकावृत्ति—For अभिसारिका see XVI. 12 and notes thereon. The goddess of wealth sought him of her own accord. वीरगामिनी—Hemā., Chār. and others read वीरकामिनी (वीरं कामयते) which fits better with the idea of a अभिसारिका.

Śl. 70. प्रायः—goes with दुर्लभः; he founed no occasion for war. गन्धद्विपस्य—गन्धप्रधानो द्विपः गन्धद्विपस्तस्य; see *supra* notes on VI. 7. तस्य—see Malli.; Hemadri remarks' तस्येत्यत्र खलर्थयोगात्पृष्टी निषेधा भावश्चिन्त्यः । यद्वा तस्य प्रतापभिन्नत्वादित्यनेन सम्बन्धः । तेनेतिशेषः ।

Śl. 72. कृशाः—Poor जीमूताः—see above, Śl. 60.

Śl. 73. तथापि—Still; *i. e.* although he did not like to be praised. वद्वेषे—The very fact that he disliked self-praise added to his glory.

Śl. 74. दुरितं—sin; in the case of the king it may also mean 'evil, calamity' *cf.* the Smṛiti quoted by Malli. The sun being worshipped as a divinity, his appearance is regarded as auspicious and as the remover of sin. तत्त्वार्थेन—(1) By means of the correct knowledge of things; (2) By revealing things in their proper light. स्वतन्त्र्याचक्रे—made them independent of action, *i. e.* in the case of the king. (1) self-reliant; or brought subjects into his power (the reflexive pronoun स्व in the first case referring to the subjects, in the second to the king; (2) in the case of the sun—made them not dependent on other things such as a light, &c. Sumali., Vallabha and some others read वितमसश्चक्रे freed them from (1) ignorance; (2) from darkness.

Śl. 75. पद्म.—is the sun-lotus which closes at the advent of night and so the lunar rays cannot penetrate it. Similarly कुमुद being a moon-lotus remains closed up during the day and the solar rays find no entrance into it; but the virtues of the king entered even the heart of his enemies even *i. e.* made an impression on it. युजिनः—Who pre-eminently possessed merits.

Śl. 76. पराभिसंधानं—directed to frustrating the plans of his enemies or defeating their objects, which is a political measure; see Kautilya quoted in the Com. जिगीषोरन्वमेघाय—*cf. supra* स धर्मं विजयी नृपः IV. 43. धर्म्यं—not departing from; keeping to *dharma*; see Com. *cf. supra* न्याय्या II. 55.

Śl. 77. प्रभावेणः—Here प्रभाव stands for प्रभुशक्ति; see com. शास्त्रं—*sal.* the political science; he was शास्त्रचक्षुः. वृषा—वृषतीति *fr.* वृष् to shower and Unadi aff. अन् (कनिन्).

Śl. 78. पञ्चमो लोकपालानां—Here the four principal guardians of the four quarters are meant इन्द्रियमवरुणकुबेराः. साधर्म्यमात्—समानः धर्मः यस्य असौ सधर्मी तस्य भाव साधर्म्यं, this is pointed out by Malli.; see also IX. 6. षष्ठं—*i. e.* Like the five gross elements he was a benefactor of the world. कुलपञ्च—The seven *Kulapārvatas* as given in the Vishnupurāṇa are महेंद्रो मलयः सह्याः झुक्तिमानुक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च परियात्रश्च सनैते कुलपर्वताः ॥

Śl. 79. दूरापं—It was customary to place the command of the Imperial King committed to writing on the head before it was read; *cf.* शिरोभिरोह्यते नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् । Kir. I. 21;

Śl. 80. धनदस्य—i. e. both bore the title धनद्. Ohari. however remarks—कुवेरस्तु धनं दयते रक्षतीति कर्मणा धनद इति कथ्यते । असौ (scil. the king) धनं ददातीति धनद इति नाम प्रापेत्यर्थः ।

Śl. 81. गदोद्वेक—a great outburst of diseases or epidemics. Yama being the god of death the diseases are spoken of as his agents on earth. cf. *supra* जनपदे न गदः पदमादधौ; IX. 4. The meaning is his subjects enjoyed good health. यारुनाथ.—Varuṇa the ruler of waters (lord of the sea and rivers) and also controller of the winds (spoken of as his breath in the Veda). Varuṇa facilitated the voyages of his sea-faring subjects. पूषपिशा—Having regard for what the fore-mentioned Indra, Yama and Varuṇa did, not in good taste. Malli takes पूष to refer to रघु, राम and others; but that does not follow from the context. Besides there is no mention made of a similar service done to Rama, Kusá or so. True that Kubera replenished the treasury of Raghu, but that was under compulsion. दण्डोपनत—दण्डेनोपनतः दण्डोपनतः one brought to submission by prowess.

CANTO XVIII.

Śl. 1. नैषधस्य—Of the king of Nishadha. निषधानां राजा should properly be नैषधः by कुरुनादिभ्योऽण्यः (कुरु and a word beginning with न takes the aff. य); here the affix must be regarded as अण् (स नैषधस्याधिपतोरित्यादौ तु शैबिकोऽण् । Sid. Kau. see Pan. IV, 2. 92). Nishadha was once ruled over by the famous king Nala. Its capital was Alaká situated on the bank of Alakandá. Nishadha appears to have formed part of the modern Kumaon in Northern India being on the slopes of the Himalayas. निषिद्धं—has no special propriety here; used for alliteration. निषधात् &c.—The mountain Nishadha lay both south and east of the mountain Meru. अचूनसारं—For the comparison compare *supra* असौ महेन्द्राद्रि—समानसारः VI. 54,

Śl. 2. उरुवर्येण—उरु वीर्यं यस्य तेन. प्रजायै—Malli. takes it in the sense of 'for the welfare or protection of the people;' it may also mean for the continuity of the race; cf. प्रजायै बृहमेधिना *supra* I. 7; also III. 27. सम्पत्ति richness of crops; cf. X. 59. Some regard this śl. as spurious; as Ohári. and Dinkara omit it. But most of the commentators including Hemá. and Malli. give it here; there is nothing in the śl. to justify its rejection.

Śl. 3. निर्विदय—having enjoyed. शब्दः—title; *Cf.* गिरिराजशब्दं Kum. I. 13. कौमुद्वन्तयः—The son of Kumudvatī; see XVI. 85. कर्मभिः—sacrificial rites; see Com.

Śl. 4. कुशेशयाक्षः—कुशे on water शेते इति (शी+अच्) a lotus; *aluk* of the loc. सागरः—सागरवद्भीरं (deep) चित्तं यस्य; here भीर does not mean 'firm' but deep, (whose thoughts cannot be easily known); *Cf.* समुद्र इव गाम्भीर्यं धैर्यं च हिमनानिव । &c. Rāmā. I. 17. एकांतपत्रा—see II. 47. एकवीरः—see *supra* VII. 56; एक is often placed first in a comp. by Kāli.; *cf.* V. 16, 47; IX. 24, &c. पुरागर्गला—Formerly long and stout bars of wood or iron (also called परिच) were used to fasten the doors of city-gates from inside, hence the arms of stalwart princes were compared to these; see XVI. 84; Śak. II. 15. Mark the alterations in these s'lokas.

Śl. 5. नड्डलानि—Beds of reeds; नडाः प्राचुर्येण सन्त्यत्र; also नड्डत्; see Com. नलिनाभः—नलिनस्थेव आभा यस्य तन्नलिनाभः; नलिनस्य सदृशं नलिनाभः; in this case this will be a Nityasamāsa—नलिनाभं वक्तुं यस्य.

Śl. 6. नभश्चरैः—The Gandharvas and other celestial choristers. The glory of exalted kings or mortals alive was sung by these heavenly bards; so by saying नभःगीतयशाः Kāli. indirectly praises Nabhas as a great king. See IV. 78; Śak. VII.; Vik. I. (ततो वयमन्तरा चारणेभ्यस्तवदायं जयोदाहरणं श्रुत्वा &c.) p. 21. नभस्तलः Kāli. speaks approvingly of an azure or blue (not dark blue) complexion in the case of kings *Cf.* VI. 65. Rāma being an incarnation of Vishnu is described as sky-coloured; Kuśa also is described as Śyama; नभोमासमिव—The month of Śravana is specially attractive to the people, as the heat of summer is completely removed therein, water is plentiful (see XVII. 41) and there is a good prospect of crops. Notice the alliterations here also.

Śl. 7. धर्मोत्तरः—धर्म उत्तरः यस्य; see *supra* XIII. 7; VII. 49. तत्प्रभवः—Ohār. and Dina. read तत्प्रभवः and interpret it as तस्य नलस्य प्रभवः उमात्तिस्थानं (father) नलः. अजर्यं—association; friendship; न जीर्यति (what does not decay or become old) इति अजीर्यं; fr. जृ with यत्; नञ्पूर्वाज्जीर्यतिः कर्तरि यत् संगतं चेद्विशेष्यं (जृ preceded by the negative particle (अ) takes this aff. in the sense of the agent when the word so formed qualifies संगतं); तेन संगतमार्येण रामाज्यं कुरु द्रुतमिति भाट्टः । मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमित्यत्र तु संगतमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । Sid. Kau. अदेहवन्धाय—see *supra* XIII. 58; here although the negation is prominent, the नञ् may be compounded as remarked by Malli; see our note on अवस्त I. 21.

Śl. 8. पुण्डरीकः—The guardian elephant of the S. E. direction; see I. 78; foot note p. 23. अजग्यः—जेतुं शक्यः जग्यः । अजग्यः impossible to be conquered; when the sense is what can be conquered, we have जग्यः; see Com.; otherwise जेय (जेतु योग्यं जेयं मनः; Sid. Kau. आहृतः—With the lotus in her hand; see IV. 5 and our note thereon. Chár. and Dinakara read पुण्डरीकं which they explain as आहृतः कृतः पुण्डरीकं नामा योगो येन; but this does not seem to be natural; it does not seem possible that (Punda, could have performed a sacrifice just as he got the throne; for Lakshmi must have passed on to him immediately after his attainment of sovereignty). Hemá also reads with Chár, but explains आहृतपुण्डरीकं as विस्तृतसितच्छत्रं.

Śl. 9. क्षेमधन्वानं—see Com.; the son was so named that it seemed from his general appearance that he would turn out to be a prince, given to a policy of peace; cf. the name Raghu. VI. 21. अभोघं—used for alliteration. लम्भयित्वा—लभ् Cau. is used as governing two accusatives, as the sense of *gali* is implied in the act. Hemá. remarks—लोभार्थयत्वात् गतिबुद्धिं प्रत्यय—इतिकर्म । He quotes सितं सितिम्ना सुतरां मुनेवर्षुविस्तारिभिः सौधमिवाय लम्भयन् । द्विजावलिब्ध्याजनिशकरांशुभिः शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः ॥ Sis. I. 25. Chás. says लोभार्थिकर्म विवक्षया गत्यर्थत्वम् । क्षान्ततर. Here तद् shows excess.

Śl. 10. अनीकिनानां—अनीकिनी अनीकं रणः अस्ति प्रयोजनत्वेनास्याः इति अनीकिनी; इन् added by अतइ निटने। Pán. V. 2. 115, an army. Technically it is the tenth division of an अशौहिणी, having in it 10935 foot, 6561 horse, 2187 elephants and as many chariots. देवप्रतिमः—see note on कुशाग्र प्रतिमात्, II. 49. अनीकपदा०&c.—i. e. देवानीक see com.; the poets used such a verbal device for the sake of metre, cf. हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते 15 is. I. 42; see Malli. on this; and our note on दशपूर्वस्थं *supra* VIII. 29. त्रिदिवे—see III. 6 VIII; 60.

Śl. 11. समाराधनतत्परेण०—see II. 5. पुत्री—प्रशस्तः पुत्रोस्यास्तीति; see com. on I. 91. वत्सलेन—आत्मजे वत्सलः तेन; see स्वत्सलेन com. *supra* II. 69, and notes, X. 85. पितृमात्रं—see *supra* XIV. 23., XVII. 2.

Śl. 12. आत्मोद्भवे—आत्मन उद्भवो यस्य. वर्णचतुष्टयस्य—see V. 19 and notes thereon; X. 22. धुरं—The yoke, of i. e. the responsibility of governing and guiding them. The word is often used in the sense of responsibility of managing or administering a state; see I. 34; II. 74; III. 35, &c. यज्वा—यज्वा तु विधिनेष्टवान् One who performs a sacrifice in due form. यजमानलोकं—Heaven; cf. the precept ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत । see *supra*—III. 69.

Śl. 13. वशी—Self-controlled, not acting wilfully; cf. XVI. 8; also VIII. 90; XI. 51, XVII. 4. वशंवदत्वं—see.; वद् preceded by प्रिय or वश takes the aff. खच् (अ); a nasal comes in after the base ending in a vowel &c. (see Pān. VI. 3.67) before an aff. having an indicatory ख्; for प्रियंवद् see V. 53. विविशान्—see VII. 48.

Śl. 14. अहीनबाहुद्रविणः—Here द्रविण has the unusual sense of 'exploit, valour'; Hema. explains as अहीनां सर्पाणां इनः (स्वामी) शेषः तस्य इव बाहुद्रविणमस्य. अनर्थैः—disastrous, leading to troubles.

Śl. 15. अन्तरज्ञः—One who knows the inward feelings; or who knows the difference between men. उपक्रमैः—Here उपक्रम has the sense of an expedient (उपक्रमानि अनेन; अ i. e. वज्र being added करणे; for its peculiar sense cf. XII. 42. चतुर्दिगीशः—Malli takes such a comp. as तद्वितार्थ इत्यादिना उत्तरपद समासः; see com. on त्रिलोकनाथ III. 45, and note thereon.

Śl. 16. परलोकयात्रां—परलोकं यात्रा a journey or march to (cf. XVI. 25, XVII. 56) तां; here यात्रा is a superfluous addition, being put in for the metre. उच्चैःशिरस्तथात्—Mark the double meaning of शिरस् (head, peak). On account of his valorous and noble deeds he carried his head higher than the mountain Pāriyatra. for a similar comparison cf. मनसः शिखराणां च सदृशी ते समुन्नतिः (metaphorically of course). Kum. VI. 66.

जितपारियात्रं—Pāriyātra is one of the seven *Kula* mountains; see quotation under XVII. 78. According to Anan. Boorooah Pāriyātra is the same as the Sēwālik range of mountains which runs parallel to the Himalaya and guard the Gangetic Doab on the north-east. लक्ष्मीः सिधेवे—is a poetic way of saying 'he came to the throne'.

Śl. 17. उदारंशीलैः—औदार्य was a characteristic of the Rāghu race; cf. V. 12, 24; XI. 2. विशालवक्षाः—cf. कपाटवक्षाः III. 34. शिलीमुखैः—शिली शल्यं arrow-head मुखे यस्य, see IV. 57; VII. 49. शालीनतां—शाला-प्रवेशमर्हति शालीनः one deserving to enter a hall or house; hence modest; irregularly formed from शाला; see com.; तस्य भावः शालीनता ताम्.

Śl. 18. आत्मसम्पन्नं—Malli. takes आत्मन् in the sense of *Buddhi* talent or wisdom; and in the next epithet in that of disposition for the various meanings of आत्मन् see the lexicon quoted by Malli.; this may also mean 'self-restrained'. युवानमेव—Only when he was young and therefore able to take the work of administration some read अयुवानं for युवानं; but it is not a good reading. No reason is stated why the prince was made a *yuvaraja* before he had attained youth.

Such was not the practice of the Raghu race; see *supra* III. 70; V. 38, XVII. 2 &c. The epithet अनिन्दि° also goes against this reading एव must be connected with युवानं; although king Śita wished to enjoy pleasures unmarred by the cares of administration he waited till his son attained youth; had he installed an inexperienced boy a Yuvrāja, people would have blamed him; he could not have been अनिन्दितात्मा. सुखोपरोधि—सुखरुपकृणद्धीति which obstructs happiness; cf राज्ञां तु चरितार्थता दुःखोत्तरेव and the following Śloka, Śak. V. p. 118. उपरुद्धवृत्तम्—उपरुद्धस्य (one fettered i. e. whose course of life is hampered in every way) इव वृत्तं यस्मिन् । Ohār. reads अपरुद्धवृत्तं and quotes the śl. परेष्वक्षितकार्यो यः कर्मण्यारभते स्वयम् । तोपरुद्ध इति ख्यातो राजा न सुखभाग्यमेव ॥ cf. राज्यं हि नाम राजधर्मोद्वृत्तिपरस्य नृपतेर्महद्विप्रीतिस्थानम् । and the next śl. (परायत्तः प्रीतिः कथमिव रसं वेत्ति पुरुषः) Mud. III. p. 75.

Śl. 19. °चान्धिषु—leading to or generating passion for. सौभाग्यवि°—pre-eminent grace or beauty of form; it consists in being loved by one's beloved; cf. प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता । Kum. V. 1. वृथा—जरा herself incapable of enjoyment did not allow the ladies to enjoy pleasures.

Śl. 20. उद्धत—उद्धतं (well known, celebrated) नाम एव नामधेयं यस्य. अयथार्थं—not true to its sense (उच्चत lofty); i. e. depressed, deep. Malli quotes from बृहत्संहिता of Varah.

पङ्कजनाभ—Vishnu; पद्मं नामौ यस्य; as the comp. belongs to the गङ्गादि class, the word in the loc. takes परिपात; अच् (अ) is added but we have अरविन्दनाभः at Bhag. P. III. 16. 37 (एवं तदेव भगवानरविन्दनाभः) to compounds ending in नाभि; Sis. III. 65. Properly the navel of a wheel which supports the spokes; hence ईषदसमाप्तः पङ्कजनाभः पङ्कजनाथकल्पः; see Malli on V. 36. नाभि—The chief of; see Malli. on IX. 15 *supra*.

Śl. 21. वज्रधर°—धरतीति धरः वज्रस्य धरः वज्रधरः Indra. वज्रधरस्य इव प्रभावः यस्य. cf. for a similar description VIII. 27 where the word दश like वज्र here occurs four times. वज्राकर°—simply put in for the sake of alliteration.

Śl. 22. सुकृतो°—सुकृतेन पुण्येन. अर्णवान्ता—अर्णासि जलानि सन्त्यस्मिन्; the स् of अर्णस् is dropped before the aff. व; see *supra* I. 16; अर्णवः अन्त boundary यस्याः सा; the earth taken together is often described as अर्णवमेखला, अर्णव-समुद्र-नेमिः &c. उपतस्थे—The Âtm. shows that he was looked upon as a portion of the lokapalas; see IV. 6, X. 63.

रत्नोपहारैः &c.—i. e. the best jewels produced in mines went to him. cf. *supra*. XVII. 66; and Bāna भुवनतलसर्वरत्नानामुद्धिरिवैकभाजनं देवः । Kāda.

Śl. 23. हरिदश्वधामा—हरितो of green colour अथा यस्य सः; cf. हरी इन्द्रस्य हरिः। आदित्यस्य; Nirutis I. 15. see our note on सत्यमतीत्य हरितो हरिश्च वर्तन्ते वाजिनः। Śak. I. p. पित्र्यं—see XI. 64. अश्विरूपः—The Aśvins who are two are said to be more beautiful than even Madana; the word is variously derived as प्रशस्ता अथा सन्ति ययोः; or अश्विन्यां जातौ; अथोस्ति जनकत्वेन ययोर्वा; see Bhānuji Dikshita on Amara I. 1. 51. “The Aśvins are represented as young, beautiful, honey-hived of a golden brilliancy. Com. Rīgveda नू मे हवमा शृणुते युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विना विरावत्। VII. 67, 10; ता वल्यूदश्रां पुरुशाकतमा प्रत्ना नव्यसा वचसा विवासे। VI. 62, 5; दक्षा हि विष्वमानुषङ्गश्चामिः पङ्क्तिदीयथः धियं जिन्वा मधुवर्णां ह्यभः पती। VIII. 26, 6 Pandit. पुराविदः—Men knowing the past, those conversant with past events; see XI. 11; व्युजिताश्व—Mark how Kali often tries to explain proper names in a poetical way; cf. for a parallel Kum. V. 28 (वदन्त्यपणीति च तां पुराविदः)

Śl. 24. विश्वेश्वरं—Śiva; one of the twelve Jyotirlingas of Śiva at Kāśī. (also called अविमुक्तेश्वर) वाराणस्यां च विश्वेशं त्र्यम्बकं गीतमी तटे। Śiva Purāna. ईश्वरेण—By the king. ईष्टे असौ ईश्वरः; fr. ईश and वराच्). विश्वसखः—विश्वस्य सखा who was to prove the friend of all. विश्वभरा—विश्वं विभर्तीति; fr. विश्व + भृ + खच् संज्ञायां। Pān. III. 2. 46). विजज्ञे—जन् with वि is used transitively; see com.

Śl. 25. हिरण्याक्षरियोः—Hiranyāksha was a demon, the twin brother of Hiranyakashipu, see Bhag. P. III. 17. 18. By the boon conferred on him by Brahmā he became so powerful and insolent that he seized the earth and carried it into the depths of the ocean. Vishnu assumed the form of a bear (आदिबराह) killed him and lifted up the earth. See Bhag. p. III. 17-19. द्विषां—Subjective gen.; द्विषो सोढुं न शक्नुः। हिरण्यरेताः—Fire; हिरण्यं रेतो यस्य। अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णमिति श्रुतः।

Śl. 26. अनृणः—नास्ति ऋणं यस्य; who had paid off the debt due to the forefathers, as he had a son. A man has naturally three debts to discharge according to Hindu ideas, viz to the sages, to the gods and to his ancestors; for these see *supra* I. 71 and com. and notes thereon. अनन्तानि—which never come to an end, are permanent (viz those obtained in heaven). आजानु०—जानु मयादी कृत्य आजानु as far as (reaching) the knee; आजानु बाह्व यस्य; see XVI. 84. कृती—प्रशस्तं कृतमस्यास्तीति one who has properly discharged his duties, happy; see III. 51. XII. 64; for a different sense see XI. 29; XIX. 14, &c. वल्कलवान्—i. e. became a Vānaprastha; see com. on V. 19. and III. 70.

Śl. 27. पतङ्गान्वय०—पतङ्ग the sun पूषा पतङ्ग—खगौ मार्तण्डः इत्यभिधानं चिन्तामणिः as quoted by Chār. सोमसुतः—see com.; the aff. क्तिप् (which is dropped, त् being added after a short vowel) is added to सु to extract juice in the past tense when the word सोम in the acc. is used as an upapada. So सोमसुत is one who has extracted soma i. e. performed a Somayāga.

Śl. 28. आब्रह्मसमं—The particle आ (signifying limit exclusive or inclusive) is compounded optionally with a noun in the ab. and forms an Avya.; as आ कुमारं or आ कुमारस्यो यशः पाणिनेः; see com.; as far as the assembly of Brahma. See notes on आजन्म I. 5. of the comp. may be taken as ब्रह्मणः सभा ब्रह्मसमं neu. तन्मयादिकृत्य. A Tat. ending in सभा is neu. When the first member is a syn. of राजा (not the word राजा itself) or denotes a non-human being; so इनसमं, रक्षः समं &c. see H. 9. ब्रह्मभूयं—ब्रह्मणो भावः the state of being (one with) Brahman; the aff. क्यप् (य) is employed after भू to denote भाव or state when in construction with a declinable word used as an upapada and when not preceded by a preposition as (प्रभवम्). ब्रह्मिष्ठं—Superlative of ब्रह्मवत् pre-eminently versed in Brahmagyā (metaphysics); or devoted to the study of the Vedas. This is also like others, used as a complimentary epithet, that it should correspond in sound with the proper name ब्रह्मिष्ठ.

Śl. 29. कुलापीडनिभे—आपीड is a closely woven garland or chaplet worn on the hair of the head. आपीडेन सदृशः a nityasamāsa; see above note on नलिनाभवक्रः (5). विपीडं—विगता पीडा (from the king and from other sources; see I. 63 यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा. शासनाङ्कां— which bore the marks of his good rule; or शासन may mean 'grants made to learned Brahmanas by him; see I. 44. cf. Yaj. II. 240, 295; अहं त्वां शासनशतेन योजयिष्यामि । Pt. I.

Śl. 30. पुरु—The father; or the elderly persons; see Śak. IV. 17. स्पष्टाकृतिः—स्पष्टा prominent, majestic or commanding आकृतिर्यस्य. पत्ररथ—पत्रं a wing रथ इव यस्य; a bird; तेडु इन्द्र इव पत्ररथेन्द्र Garuda: स केतु र्यस्य; Viṣṇu. अग्रसंख्यां—अग्रा चासौ संख्या च नाम्.

Śl. 31. वंशस्थितिः—स्थिति stability, or continuance; cf. स्थितिमन्तमन्वयं supra III. 27. वंशकरेण—see II. 64. संभाव्य—Having well ascertained, made sure. उपस्पृशत्—Bathing; cf. V. 59. स्पर्श—pleasures, objects of the senses; see com; cf. बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा &c., स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान् &c., Bg. V. 21, 27. त्रिपुष्करेण—The three holy places; probably Prayaga, Varanasi and Haridwara are meant. त्रिपुष्कर is also the name of a bathing place near Ajmere; but this does not seem to be intended here.

Śl. 32. पुष्यराग—The gem called topaz. पौषी—The full moon day of the month पौष, having the asterism पुष्य (coneri). पुष्य and सिद्धय another name for पुष्य are derived from पुष् and सिद्ध with the aff. क्यप् (य), when as names of asterisms; पुष्य (पुष्यनमसिचर्याः) is so called because objects are nourished under its influence; it is called सिद्धय because objects are accomplished under its influence cf. पुष्यः परकृतं हन्ति न तु पुष्यकृतं परः । अपि द्वादशगे चन्द्रे पुष्यः सर्वार्थसाधकः ॥ इतिऽयोगिः शास्त्रे । Hemā. and chari. पौषी is formed from पुष्य by adding अ (अण्) in the sense of the period presided over by an asterism. पुष्य—so named as he was born on पौषी day; cf. V. 36, Nandargikar quotes Bud. ch. 36.—ततः प्रसन्नश्च बभूव पुष्यस्तस्याश्च देव्यः व्रतसंस्कृतायः । पार्श्वस्थितो लोकहिताय जज्ञे निर्वेदतं चैव निरामयच (without pain and without ailment) II.

Śl. 33. परिकीर्य—Having given or delivered over. जैमिनि—A pupil of Vyāsa and a celebrated philosopher. He was the founder of the Pūrvamīmāṃsa philosophy. He received the śamaveda from his master and was its teacher. सयोगात्—Who knew yoga (concentration of mind turned away from external objects, on the supreme soul 4.); see VIII. 19, 22. अजन्मने—जन्मनोऽभावः अजन्म; or नास्ति जन्म यस्मिन्सोऽजन्मा मोक्षः तस्मै cf. हिरण्यनाभः कौसल्यो वासिष्ठस्तत्सुतोऽभवत् । पौत्रस्य जैमिनेः शिष्यः श्रुतः सर्वेभ्यः शर्मभ्यः ॥ शतानि संहितानां तु पञ्च योधीतवांस्ततः । तस्मधिगतो योगो याज्ञवल्क्येन धीमता ॥ पुष्यस्तस्य सुतो विद्वान् ध्रुवसन्धिश्चतस्तुतः । सुदर्शनस्तस्य सुतोऽपि शिवर्णश्च सुदर्शनात् ॥ Vāyu A.; Vol. II Adhy. 26. as quoted by Nandargikar.

Śl. 34. ध्रुवोपमेयो—Dhruva according to the Vishnu P. is the son of Uttanapada, son of Manusvāyambhuva, by his second wife sunīti or sūntā. His story is well known. He was raised to heaven by the favour of Vishnu as the Polar star. ध्रुवोपमानं जगादाधार-स्वादचुत्वाच्च. Hemā ज्यायसि—The senior or supreme king.

Śl. 35. दर्शत्यये—(एकत्रस्थितचन्द्रार्कदर्शनादृशः) दर्शत्य अत्ययो दर्शत्ययः; दर्शत्ययेन्दुवत्प्रियं दर्शनं यस्य; see VIII. 65. मृगाय—मृगस्यैव आयते अक्षिणी यस्य. मृगया—मृगयया विहर्तुं शीलमस्येति मृगयाविहारी divert himself with or enjoying the sport of the chase.

Śl. 36. ऐकमत्यात्—एका मति येषां ते ऐकमतयः तेषां भाव ऐकमत्यं तस्मात्. अमात्य—अमा the अव्ययत अमा, इह, क, तत्र सह समीपे वा भवः अमात्यः fr. अमा indecl. and त्य which is added to by the Vāsteka अमेह कक्षासि तेभ्य एव । अमान्तिक सहार्थ योः । Sid. Kau. on अव्ययात्त्यप् । Pan. IV. 2. 104.

Śl. 37. नवेन्दुना—Here नवेन्दु does not mean the moon of the first day but of the 3rd or 4th day (बालचन्द्रः). as the prince was

six years old then; see s'l. 39 below. The comparison to the young moon shows that the boy was to grow bright and lovely like the moon; दिने दिने सा परिवर्धमानां पुषोष लावण्यमयान्विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि । Kum. I. 25. com. कुङ्कुमलपु०—may also be taken as कुङ्कुमलरूपं पुष्करं कुङ्कुम पुष्करं शाकपाथिवादिः

Sl. 38. मौलिपरिग्रहात्—When the crown was set on the boy king he looked majestic being invested with the splendour of royalty, and so people thought that he would prove as glorious as his father. Some commentators read मौलपरिग्रहात्. Vallabha explains स सुदर्शने मौलिपरिग्रहात्कुलामात्यस्वीकरणात् &c. Hemā. says मूले भवं मौलं पैतृकं बलं तस्य परिग्रहात् &c. Sumati and Vijayananda explain मौल परिग्रहात् by मुकुटस्वीकरणात्. Malli's. reading is better; for if मौल be taken to mean 'the hereditary ministers' there is no point in it, for the prince being a mere child had no power of judgment and had nothing to do with the मौलपरिग्रह. It was the assumption of the royal power by the prince which invested him with peculiar dignity and majesty which led the subjects to foresee that the boy would be like his father. The simile does not go against this reading. पुरोवात corresponds to the मौलिपरिग्रहः

Sl. 39. अभिहस्ति—हस्तिनि इति Arya. Hema. Chā. Dina. and some other commentators read अतिहस्तयन्तं explaining it as the pres. p. of the denom. verb अतिहस्तयति; हस्तिना अतिक्रामति अतिहस्तयति इति अतिहस्तयति इति अतिहस्तयन् तं तथोक्तं. Some read यन्तं for यान्तं. अद्भ्यवेक्षं—अग्रेभवः अद्भ्यः splendid, remarkable; see *supra* III. 46. see readings. ०देशीय—The affixes कल्प (प), देश्य and देशीय (र) are added in the sense of 'incomplete by a little, almost equal to; see com.

Sl. 40. कामं Malli takes this again (see XVII. 55) in the sense of सम्यक् properly) i. e. fully, completely; it may also be taken in the sense of granted that, see II. 43. Ohari translates कामं by निश्चितं पैतृकस्य पितुरिदं पैतृकं; see VIII. 6. तेजोमहिम्ना—Here महिम्न् means 'the greatness or magnitude of'; he looked larger by his bodily splendour spreading round him. आवृतात्मा His body being covered by, his size being augmented by; hence this is what Malli. means by विस्तारितदेह Chār. reads आवितानं upto the canopy; वितानमुल्लोचस्तयन्तं. Hemā. reads आवृतिन and explains आवृतिन राशीभूतेनानएव तेजोमहिम्ना &c. Suma. seems to have read आयतेन (stretched or spread out)

Sl. 41. तपनीयपीठं—Footstools of gold seem to have been used by ancient Kings in India, see VI. 15. प्रसिद्धैः—may better be taken मौ० as 'decked or decorated heads'.

Śl. 42. **महानीलः**—An excellent sapphire; here महत् does not mean large; the excellence lies in its brilliance or 'auspiciousness'. *cf.* Hema—ननु सन्महत्परमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः (Pān. II. 1. 61) इत्यत्र पूजावचनाः सदादयः पूज्यमानैरित्युक्ते महानीलशब्देऽल्पप्रमाणवर्णनात्कथं समास इति चेन्न । अत्र शुभफलं दत्वा पूज्यमानतास्ति । महाजनो महोदधिरित्यादौ पूजां विनाप्युत्तरपदार्थस्य प्रमाणातिरेके बहुल ग्रहणं नु वृत्ते र्भविष्यतीति न्यासकृत् । प्रतीतः—Well-known; see XIII. 53; for a different sense see III. 12, V. 26, XIV. 27 XVI 23. **अर्भकः**—see III. 25; VII. 67.

Śl. 43. **चामर**—one of the ensigns of royalty. **०काकपक्षात्**—For काकपक्ष see XI 1, 42; for Malli's remark on this. See *supra* his com. on V. 72. **विवादः**—विशिष्टः वादः a special word, command. **चस्वल**—*cf.* पृथिव्यामस्खलितपूर्वं देवस्य शासनं कथं पैरिषु स्खलिष्यति । Mad. III. p. 78; *cf.* *supra* IX 76; 83.

Śl. 44. **निर्वृत्तजाम्बूनद**—जाम्बूनद *n.* is gold जम्बू नद्यां भवं (supposed to be found in the bed of the river Jambū). **पट्टः** a tiara or sort of crown. **०शोभे *v. l.***—निर्वृत्ता brought about, generated जाम्बूनदस्य पट्टेन शोभा यस्मिन्. This reading is also equally good. **निवृत्त**—*v. l.* is bad, as निवृत्त makes no sense. For पट्ट *cf.* पट्टः शुभदो राज्ञां मध्येष्टावकुलानि विस्तीर्णः । सप्तनेन्द्रमहिष्याः षट् युवराजस्य निदिष्टः । सर्वे च शुद्धकाञ्चनविनिर्मिताः । श्रेयसो वृद्धयै । पञ्चशिखोष्णमिपतेस्त्रिशिखो युवराजपार्थिवमहिष्यो ॥ Var. Brh. Sam. Ch. 42. Śls. **हस्मेर**—smiling; fr. स्मि + र; see Pān. III. 2. 167.

Śl. 45. **शिरीष**—Nearly the same expression (०सौकमार्यौ) occurs in Kum. I. 41. **शिरीषपुष्पोपम**—*v. l.* is better suited to a male. **खेदं स यायात्**—For a similar idea *cf.* Kum. V. 12. **अनुभावात्**—intrinsic strength or sustaining power.

Śl. 46. **अक्षरभूमिका**—A writing board or tablet. **लिपिं**—see III. 28. **कात्स्न्येन**—Fully, completely; fr. कृत्स्न. **०योगात्**—By association with; by being in the company of. **दण्डनीतिः**—दण्डं नयति दण्ड्यान्यति प्रापयति इति, दण्डो नीयते अनया इति वा; the system of government or state of administration. See Kāma. *n.*

Śl. 47. **अपर्याप्त**—not sufficient for. **संजातलज्जेव**—As the king was much younger than herself. **आतपत्र**—and not bodily. For the idea *cf.* *supra* IV. 5.

Śl. 48. **युगोपमानं**—The arms of a strong and stalwart king are described as being as long as the yoke of a carriage; *cf.* *supra* III. 34. **अबद्धमौर्वी**—The scar of the bow-string is another mark of a true hero; is often referred to by poets; *cf.* *supra* XVI. 84; Śuk. I. 8; Veni. II. 27, &c.

Śl. 50. पूर्वजन्मान्तरं—दृष्टः पारः यासां ता दृष्टपाराः the end of which was seen, completely mastered. अन्यजन्म जन्मान्तरं पूर्वं जन्मान्तरं some previous life. The idea of lores mastered in a previous life manifesting to a person in his or her present life constantly occurs in Sans. literature; cf. Kum. I. 30. (तां सोऽपि पार्वतीं—प्रेषद्विरे प्राक्तनजन्मविद्याः). अक्लेशकरः—i. e. he mastered the lores by the power of his intellect; see *supra* III. 30. तिस्रः विद्याः—see com. for these. जग्राह—cf. वयश्च कौमारमतीत्यमध्यं संप्राप्य बालः स हि राजसूनुः । अल्पैरहोभिर्वहुवर्षगम्या जग्राह विद्याः स्वकुलानुरुपाः ॥ Bud. Ch. II. 24. जग्राह in the case of the subjects means—won the affection and esteem of.

Śl. 51. व्यूह—Having stretched out. अञ्चित—Bent or drawn in; see com.; this shows that the prince was in the आलीट posture; see Kum. III. 70. धन्वा—Here the last word may be धनुस् or धन्वन्.

Śl. 52. निर्वेशनीयं—To be enjoyed by; the verb generally used with eyes is पश्य; see *supra* II. 19, 73; III. 17; the comparison to मधु see IX. 36. Hem Chár. and some others read निर्वेशपेयं. मनसिजतरुं—cf. तामाश्रित्य श्रुतिपथगतामास्थयालब्धमूलः संप्राप्तायां नयनविषयं रूढरागप्रवालः । हस्तस्पर्शो मुकुलित इव व्यक्तरोमोद्गमत्वात्कुर्यात्कृत्वा न्तं मनसिजतरुर्मा रसज्ञं फलस्य ॥ Mál. VI. 1. रागबन्धं—qualifies पुष्पं. अकृतकं—अकृतकः विधिर्यस्य. सर्वाङ्गीर्णं—Pervading the whole body; the aff. ईन (ख) comes after the words पथि, अङ्ग, कर्मन्, पत्र and पात्र preceded by सर्व and used in the acc; सर्वपथा-न्याप्नोतीति सर्वं पथिनः, &c.; see Pán. V. 2. 7 quoted by Malli. आकल्पजातं—the very treasure of (i. e. supplies the purpose of) ornaments; for आकल्प see XVII. 22; आकल्पसारो रूपार्जिवाजनः । Das. Ch. p. आर्यं—Pre-eminent, of prime importance.

Śl. 53. प्रतिकृतिं—Delineation in a picture of the form or likeness of. See VIII. 92. दृतिं—see *infra* XIX. 18. and note thereon. शुद्धसंतानं—For the importance of this, see *supra* I. 69. अधिविविधुः—Mark the meaning of विद् with अधि; it means to supersede as wives i. e. they became his principal queens and reduced the other two to the condition of co-wives. Generally the earth is poetically spoken of as the wife of a king; see VIII. 52, 83; XV. 1. &c. and Śak III.; sometimes the goddess of wealth is mentioned as the second co-wife of a queen, as here; see V. 38.

CANTO XIX.

Śl. 1. राघवः—रघोः गोत्रापत्यं पुमान्राघवः, here Sudarshana श्रुतवतां—men eminently learned (who know their duty best); see IX. 74. नैमिषं—(also written as नैमिषं). The name of a celebrated ancient

forest, where great sacrifices were performed by the sages (see Bhag. I. 1. 4 नैमिषे निमिष क्षेत्रे &c.) and where Sauti narrated the Mahābhārata to the sages. It was considered a holy place, beyond the reach of Kali and therefore fit for the practice of religious austerities. For the name cf. Śādhara on Bhoj. P. above referred to—ब्रह्मणा विस्मृतस्य चक्रस्य नेमिः शीर्यते कुण्ठीभवति यत्र तन्नेमिशं नेमिशमेव नैमिशं । तथा वायवीये—एतन्मनोमयं चक्रं मया स्मृतं विस्मृत्यते । यत्रास्य शीर्यते नेमिः स देशस्तपसः शुभः ॥ इत्युक्त्वा स्वयंसंकाशं चक्रं दृष्ट्वा मनोमयं । प्रणिपत्य महादेवं विससर्ज पितामहः ॥ तेषां हृष्टतरा विप्राः प्रणम्य जगतः प्रभुं । प्रययुस्तस्य चक्रस्य यत्र नेमिर्वशीर्यत । तद्धनं तेन विख्यातं नैमिशं मुनिश्रुजितम् ॥ इति । नैमिषमिति घान्तपाठे वाराहपुराणोक्तं द्रष्टव्यम् । तथा हि गौरमुखं प्रति भगवद्वाक्यं एवं कृत्वा ततो देवो मुनिं गौरमुखं तथा । उवाच निमिषेणदं निहितं दानवं बलम् । अरण्येस्मिन्तत्स्वे- तन्नैमिषारण्यसंज्ञितम् ॥ भविष्यति यथार्थं वै ब्राह्मणानां विशेषकम् । यद्वा निमिषः विष्णुरल- सृष्टित्वात् । तस्य क्षेत्रम् ।

Śl. 2. विस्मृतः—Shows that he derived greater pleasure from these substitutes. Kali, often uses विस्मृत in an active sense; cf. मधुकर विस्मृतोस्ति एनां कथं, Śāk. V. 1, and further यदा तु पूर्ववृत्तमन्यसङ्गाद्विस्मृतो भवान् &c. p. फलनिःस्पृहः—An ascetic describing moksha or ultimate union with Brahman or the supreme spirit must not aim at any fruit—i. e. happiness to be got on earth or in heaven. cf. Bg. कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कथंचन । II. 47.

Śl. 3. तत्सुतः—Chār. notices the reading तत्सुते and says क्वचित्सुते इति पाठः । तत्रैवं व्याख्यानस्थः पालनविधिर्येन तादृशे तत्सुते सति मेदिनी भूः खेदं चोपेति । भुजनिर्जितः—provides the reason for भोक्तुं कल्पिता; the enemies were entirely vanquished by his father, so that the prince could enjoy the pleasures of the world without the fear of being disturbed by them. प्रसाधयितुं—Mark the play on the word as indicated by Malli.; cf. for both the senses रक्तप्रसाधितपुवः Veni. I. 7.

Śl. 4. अभिकः—अभिकामयते असौ, a voluptuary irregularly formed by adding कन् to कम् (also अभीकः । by अनुकामिकाभीकः कामिता । Pān. V. 2. 74. अधिकारः—The kingly office of administering the kingdom personally. संनिवेद्य—governs तं (अधिकारं) to be got from the context.

Śl. 5. कामिनीसहचरः—In this canto the poet describes शृङ्गार and love sports which must form part of a Mahākāvya. उत्तरः—The succeeding one; अपोहत—drove or pushed away, surpassed. The reading अपाहत is grammatically inaccurate. Each succeeding festivity was grander than the preceding one. ऊह् with अप means to drive away; see Śāk III. 1; and *supra* VIII. 44, 54. Hemā remarks ऊहवितर्के । उपसर्गादलुहोर्वैति- चाच्यम् । इति तद्ध । अनेन कामोद्दिपनप्रभाव उक्तः । तथा प्रबोधचन्द्रोदये कामः—रम्यं हर्म्यतलं

नवाः सुनयना गुञ्जद्विरेफा लताः प्रोन्मीलन्नवमल्लिकाः सुरभयो वाताः सचन्द्रा क्षपाः । यद्येतानि
जयन्ति हन्त पुरतः शङ्खाण्यमोवानि मे तद्गो कीदृगसौ विवेकविभवः कीदृक्प्रबोधे दयः ॥

Śl. 6. इन्द्रियार्थः—These generally attract a young prince; for Nandargikar quotes यदा च शब्दादिभिरिन्द्रियार्थैरन्तःपुरे नैव सुतोऽस्थ रमे । ततोऽवहिव्यादिशानि स्म यात्रां रसान्तरं स्यादिति मन्यमानः ॥ दिवानिर्शं दिवाच निशाच; indee. Dwandwa.

Śl. 7. जातु—Sometimes; or at all (if). गौरवात्—On this Hemā. quotes सज्जमानमकार्येण न्यरुन्धन्मन्त्रिणो नृपस्य । गुणावहं हि तेषां च शृणुयाद्वचनं नृपः ॥ Kām. N. केवलं चरणेन &c.—shows that he was not able to lose the company of his beloveds even for a short while.

Śl. 8. कोमलात्मः—रूपितं tinged or covered with. कोमलांशुः रूपितं V. 1.—कोमला अंशवो येषां ते कोमलांशवः तेच ते नखाश्च तेषां रागेण भूषितं Ohār. reads कोमलानामग्रनखानां रागेण &c.

Śl. 9. यौवनोद्धत—In the prime of youth. ह्रीर्घिका—Pleasure tanks having lotus plants in them, see IX. 37. विगाढः—intense or excessive.

Śl. 10. धौतरागः—The Comp. may better be dissolved as धौतः रागः (the paint applied) येषां ते अतएव परिपाटला (whitish-red) अधरा येषां ते. अङ्गनाः—Beautiful ladies; प्रशस्तानि अङ्गानि यस्याः; see IX. 36. by अङ्गाकल्याणे Vārt. on Pān. V. 2. 100. अप्रितः प्रकृतिः—They appeared more charming in their natural graces.

Śl. 11. घ्राणकान्त &c.—qualifies both, रचनाः and कमलिनीः; मद्यु. (1) liquor; (2) honey or floral juice. पानशुभिः—The fitting up of the drinking place; for the things required there, see VII. 49 and notes there on. प्रियासखः—Hemādri reads प्रियावृतः (surrounded by). वासिता—A female elephant, also a woman; see com.

Śl. 12. सातिरेकपदः—see Kum. IV. 12. मुखसखं—Wine taken in the mouth; this sort of मुखसखपान is often described in Kavyas; see *supra* VIII. 68; and Sis. X 1, 23 &c. वकुलतुल्यदोहदः—It is a poetic convention to describe certain trees as standing in need of the gratification of a certain desire on their part to be able to put forth flowers. Thus the Asoka is required to be kicked by a young beautiful damsel well-decorated; the Bakula to be sprinkled over with mouthfuls of wine &c. Hemā. See *supra* VIII. 62 and foot-notes; also Malli. on Kum. III. 26. वकुलवद्ध-सौहृदमिति पाठे आश्वासविशेषणम् । वकुलोहि मद्यगन्धः । वकुलः साधुगन्धश्च मध्यगन्धोय सातराः । इति निघण्टु । Hemā.

Śl. 14. प्रहतपुष्कर—पुष्कर the skin of a drum where it is struck see XVII. 11; hence playing on a tabor (पुवङ्ग). कृती—Skilled in it; this shows that he played so well that the females dancing were attracted by his performance and failed to keep time with his beatings in striking the ground with their feet &c. and thus incurred the blame of their masters. लोल०—लोल on account of the shaking caused in the act of beating the drum.

Śl. 15. चारु—चारुवृत्य० may also be read as one word (चारुणो वृत्यस्य विगमे &c.) as Hemā. Chari. and some others do. विगम—end, cessation; cf. यस्मिन्द्वेषकरणविगमात् &c. Meg. I. 57. तन्मुखं—तासां मुखं तन्मुखं. भिन्न—Furrowed or broken through. वदनानिलः—i. e. for drying up the perspiration; cf. केवलं मुखमारुतो लाभयितव्यः। Māl. III. p. 52. ०निलं v. l.—is an adj. to मुखं (प्रेम्णा दत्तो वदनानिलो यस्मै). पिबन्—i. e. kissing; mark this use of पा with अधर, मुख &c. अमरा०—अमरा may be used for अमरावती as भीम is used for भीमसेन, भामा for सत्यभामा &c. Some explain अमरा सन्त्यस्याम् । अर्शादिभ्यो अच् । For the comparison comp. *supra* XVI. 42. नृत्यविगमे—On this Hemadri as quoted by Nandargikar thus comments—भावाश्रयं तु नृत्यं स्यान्नृत्तं ताललयाश्रयम् । इति प्रतापरुद्रोक्तैः स्त्रीनृत्यं चञ्चापुरादि । तालयुक्तत्वात्स्वैदमिन्द्रातिलकत्वं श्रृङ्गांगीत्वं च । अत एव नृत्यं सुखातिशय हेतु० । तथा रतिरहस्ये—अध्वकान्ततनुर्नवज्वरवती नृत्यस्थायी तथा । मासैकप्रसवाददानि सुरते षण्मासगर्भा सुखम् ॥ इति ।

Śl. 16. सावरणदृष्टिसन्धयः—सावरण under cover; clandestine; दृष्ट openly done. सन्धि—negotiation for arranging or fixing the time of (union with a new object of love). See Com. quotation from Gonardiya, a writer on the science of sexual enjoyment. Vallabha reads—सावरणदृष्टिसन्धयः and explains किंभूताः समागमाः सावरणदृष्टिसन्धयः निमीलितदृष्टिविषयाः । काम्यवस्तुषु—i. e. new damsels. उपनृत्य—should better be construed as वद्धभाधिः उपनृत्य नवेषु काम्यवस्तुषु सङ्गिन तस्य समागमाः &c. What is meant is—When his old mistresses saw that he was enjoying pleasures in the company of new damsels they went to the place and thus did not allow him to enjoy the pleasures fully. सामिश्रक०—सामि युक्ताः सामि युक्ताः विषयाः (objects of senses) येषु, the indec. सामि is compounded with the participle in क्त and forms a Tat.; सामिङ्कृतं. Pān. II. 1. 27.

Śl. 17. अङ्गुलीकिसलया०—अङ्गुली (the forefinger) एव किसलयमिव; now see Sainj. तर्जनं—reproving, censuring. असङ्कृत् often, may be construed with this as well as वीक्षितं. The three ways of reproving or threatening mentioned here are common to women; for तर्जनं cf. शकुन्तला सखीमङ्गल्या तर्जयति । Śak. p. 32.

मेखलाभिः बन्धनं—*cf.* स्मरसि स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् । Kum. IV. 8. बन्धयन्—Avoiding. By रुधिवञ्चयोः प्रलोभते Pān. I, 3. 69. The causal bases of गृह् and वञ्च take the *Atm.* when used in the sense of deceiving even though the fruit of the action does not accrue to the agent. When they have not the sense of deceiving their causals take the *Parasm.* शानं गर्हयति, अर्हि वञ्चयति (avoids).

Śl. 18. दूतिविदितं—*Adv.*, so as to be known by, with the knowledge of the word दूती is sometimes found with a short इ; दूत्यां दूतिरपि स्मृता । इति शब्दभेद प्रकाशे । Hemādri. See however Malli below on Śl. 23, or on रतिदूतिपदेषु कोकिलां Kum. N. 16. the word is again used with short इ in 33 further on. विप्रलम्भ—Failure to keep a promise, &c. विप्रलम्भो विसंवादः । अङ्गीकृतासांवादनमिति क्षीरस्वामी ।

Śl. 19. लौल्यमेत्य—Being eager (to meet them) *cf.* VII. 61, XVI. 61, XVI. 76. सञ्च—dropped from; properly with the hold released; see Kum. III. 51 (साध्वससञ्चहस्तः). कथंचित्—तत्तत्स्मरणमात्रजातकामत्वात्साविकभावादयात्र लेखनासंभवात्कथंचिदित्युक्तिः । Hemādri.

Śl. 20. प्रेमगर्हितं—गर्वः अस्य संजातः असौ गर्वितः; now see Sanj. उत्सवविधिं—Under the pretext of having had to perform some festive rite; otherwise the King would not have gone. For an illustration see Vik. III. आर्यपुत्र पुरस्कृत्य कोपि व्रतविशेषो मया सम्पादनीयः । &c. pp. 78, 79. Some such word as आकार्य or आह्वय must be supplied after this.

Śl. 21. परिभोगशोभिना—परिभोगेन (see IX. 52) शोभते इति तेन. छतखण्डनव्यथाः for खण्डन (offence given to a lady by attention to another mistress) see *supra* V. 67. प्रणयमन्थरः—Slack or cold in his love (towards his beloveds).

Śl. 22. स्वप्नकीर्तितं—This implies चिन्तन; he was constantly thinking of his sweet-hearts. प्रत्यभैत्सु—*Aor.* of भिद् with प्रति; reproved him; reproached him in return; *cf.* प्रतिभिद्य कान्तमपराधकृते Sis. IX. 58. for the ten stages of the effect of love *cf.* Bharata अभिलाषोत्र प्रथमे द्वितीये चिन्तनं तथा । अनुस्मृतिस्तृतीये च चतुर्थे गुणकीर्तनम् । उद्वेगः पञ्चमे ज्ञेयो विलापः षष्ठ उच्यते । उन्मादः सप्तमे प्रोक्ता भवेद्याधिस्तथाष्टमे । नवमे जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत् ॥

Śl. 23. क्लृप्तगुण्यं—क्लृप्तानि गुण्याणां शयनानि येषु तान् । वेपथुत्तरम्—*Adv.* comp.; *cf.* कम्प्योत्तरं XIII. 28.

Śl. 24. लोलुपं ननु मनो मय &c.—The woman who was with the king addressed the words to the king, who called her by the name of some other lady—love of his, he was then thinking of. This गोत्रस्खलन is generally referred to by poets in the description of Śṅgāra. *cf.* Śak. VI. 5. बहुभजनः—The *mas.* word जन is used irrespective of th

gender of the word to which it is added; here it designates a woman
cf. किं तु अवलोकितो बद्धमजनः; Mal. IV. p. 64, as such words as बद्धजन,
सखीजन, &c.

§1. 25. चूर्णवधु—वधु tawny, reddish brown; see *supra* XV. 16;
Kum. V. 8. Malli. accounts for this by referring to certain रतकरणस;
but the references are obscene for the idea cf. शिथिला कुलमूर्धजा तयान्या
जवनस्रस्ताविभूषणां झुकान्ता । अशयिष्ट विकीर्णकण्ठसूत्रा गजमन्त्रा प्रतिपातिताङ्गनेव ॥
Bud. ch. V. 58.

§1. 26. लोभ्यमान—cf. *supra* XIII. 42 (व्याजार्धसंदर्शितमेखलानि).
भ्रष्टयांशुकैः—श्रय loosened, i. e. slipped down.

§1. 27. हस्तरोधिः—holding up the hand ०विघट्टन—loosening,
unfastening of the waist-band, keeping in position the lower garment
Chār. commenting on this quotes Rudrate—सकम्पा चुम्बने वक्त्रं
हरत्येवावगृहिता । परावृत्य चिरं तल्पे गात्रैस्तिष्ठति कम्पिभिः ॥

§1. 28. परिभोग—परिभोग the signs of enjoyment, such as the
biting of lips (see 35 below &c.; below §1. 30 and see above
§1. 21.) नर्मपूर्व—sportively, for the sake of jollity; does not mean
here jokingly; for the women were made aware of his presence by
his reflection in the mirror and not by his speech.

§1. 29. कण्ठसक्त—This they did to bend his head down, as
they were shorter than he in stature. अग्रपादयोः—scil. of the
king; according to Hemadri who says अग्रपादयोरन्यस्तं पादतलं यस्मिस्तत् ।
नायकपरिमाणादल्पपरिमाणा नायिका इति स्थितिः । विसर्ग—his leaving them.

§1. 30. परिभोगमण्डनं—परिभोगरूपं मण्डनं. Chari. reads मण्डल and
explains व्यक्ताश्लक्षमाणि नखस्रतादि चिह्नानि यत्र तत्परिभोगमण्डलम् ।

§1. 31. पार्श्वतः—From her side i. e. presence. अनवस्थितं—
unsettled in mind; in an agitated state. शट—For the technical
meaning see Com.

§1. 33. चारुदूति—see Malli; a female messenger acting as
a spy. चारुदूति—has no propriety.

§1. 34. कुसुदाकरोपमां—The similarity arises from the lotuses
deriving pleasure from (i. e. blooming as) the touch of the lunar
rays, remaining awake, i. e. in a blooming condition during the
night and sleeping, i. e. remaining closed during the day.

§1. 35. दशनपीडिता घराः—and नखपदा० explain why they ex-
perienced pain when playing on the pipe and the lute; they appeared
more attractive in that condition. शिल्पकार्यः—Here शिल्प refers

to the art of singing and playing on the musical instruments. वेजितः—pained, annoyed. *cf* VIII. 39 where it means 'frightened or alarmed.'

Śl. 36. सत्त्व—The heart, *i. e.* gesticulations by which to bring out the inward feelings. आश्रयः—the substratum of, *i. e.* on which a thing depends. उपधाय—having assigned to. संजघर्ष—emulated with or rivalled; *cf* हरदत्तगणदासयोः परस्परं विज्ञानसंघर्षो जातः । Māl. I. p. 17.

Śl. 37. कुटज—The Kutaja flowers, often mentioned by Kāli- in his poems (see Meg. I. 4, Pil. III. 13) seem to be different from those ordinarily understood (कुड्माची कुल्ले) which are spoken of as inferior flowers; see Bhā. I. 45. नीप—is the Kadamba flower also frequently mentioned by our poet. रुचिमात्रि—A pleasure mountain— the same as क्रीडाशैल.

Śl. 38. विग्रहाश्व—विग्रह here means a love-dispute. घनशब्दविह्वलः—the same expression occurs in Kum. IV. 11. On this Ohār. quotes रुद्रट—देशकालबलात्कोपः प्रायः सर्वोपि योषितां । जायते सुखसाध्योपि कृच्छ्रसाध्यो हि रागतः ॥

Śl. 39. कार्तिकीयु—For during these the cold is not intense and the moonlight is clear and pleasant. सवितानदुर्म्यं—*i. e.* the topmost terrace with a canopy overhead.

ललिताङ्गना०—*cf. supra* विलासिनीसखः; IX. 48. In this and in the following śl. the poet describes the king's sport in शिशिर.

Śl. 40. सैकतं च &c.—The comparison of a river to an amorous woman and the sandy bank to the expanse of the hips of a woman is a favourite one with Sans. poets; for the idea *cf.* Meg. I. 28, Vik. IV. 28.

Śl. 41. In this śl. the poet describes the king's sport in हेमन्त मर्मर—rustling.; see IV. 73, VI. 57. हेमनैः—Formed from हेमन्त, the final त being dropped before the aff. अण्, see com. मोक्ष—The releasing *i. e.* slipping down of.

Śl. 42. Here the poet describes the king in the शिशिर season रितमित—see XVI. 4. साक्षितां ययुः—For a similar idea comp. (तां) व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिम्यैर्महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः प्रजाः । Kum. V. 25.

Śl. 43. Now the king speaks of the king in the Vasanta season. संभृतं—developed. चूतकुसुमं &c.—For that excited their passion, and they were unable to hold their own against him. For the influence of the mango blossom on women, see *supra* IX. 33 and Kum. III. 27.

Śl. 44. Now the king is described enjoying sports in the ग्रीष्म season. प्लव्यन्—Tossing backwards and forwards, rocking. सुकरञ्जु—

In a manner in which the hold of the ropes was given up. *Cf. supra* IX. 46.

Śl. 45. पयोधरनिषिक्ते *Cf. Sis. VI. 14. मौक्तिकग्रथिनः*—This was done to add to the cooling effect of the sandal. श्रीष्मवेषः—श्रीष्मोचितः वेषः तस्य विधयः तैः. The idea is repeated from XVI. 43 *supra*.

Śl. 46. ०ग्रसह—It seems fragrant sprouts of the Sahakara were kept dipped in wine to impart fragrance to it; *Cf. भग्ननालसहकारसुगन्धो (मधुनि); Sis. X. 3. मधुनिर्गमात्कृशः*—*Cf. दिनान्तरभ्योऽप्युपशान्तमन्मथो निदाघकालोऽयमुपागतः प्रिये। Rit. 1.*

Śl. 47. आत्मचिह्न—mentioned in the preceding 37-46 s'lokas; see Com.

Śl. 48. प्रमत्त—negligent of state affairs, being addicted to vices. दक्षदाप इव—see com. The moon is represented in the Purāṇas as having 27 wives; being the same as the 27 constellations or stars. He showed a special partiality to Rohinī. Viśakha was extremely jealous of her and persuaded her father to curse the moon to be consumptive, See Mah. Bhā. Gadāp. Adhy. 35.

Śl. 49. दोष—The evil consequence or result. अनाश्रव—Who did not listen to, i. e. abide by the words of. आशृणोतीति आश्रवः; fr. शृ and aff. अच् न आश्रवः अनाश्रवः.

Śl. 50. राजयक्ष्मा—see com.; परिहानि the state of emaciation or wasting away. कामयान—Pres. p. of कम् to love; the proper form is कामयमानः; but the form काययानः is also allowed by usage, the insertion of the aug. the not being absolute; see Com. समवस्था—Kāli. often uses this for अवस्था; *cf. supra. VIII. 41* and notes thereon. For the state of a love-smitten person *Cf. Śak. III. 9, VI. 6.*

Śl. 51. दा—is equal to इव here; see Com. आतुर—oppressed. disabled by. वामन—very small; properly a 'dwarf'; see I. 3.

Śl. 53. अनेकवनितासखः—The friend of, accompanied by, i. e. having, many wives. पावनीं—Purifying, freeing from sin in the form of the debt; see com.; *Cf. I. 69.*

Śl. 54. पश्चिमऋतुः—The last sacrifice; i. e. the obsequial rites; for ऋतु see III. 38, and notes thereon; for the rites see VIII. 73. अपविश्य—Under the pretext of, giving out that. The ministers did not like to communicate the news of the king's death to the citizens at once.

Śl. 55. कृतप्रकृति &c.—It seems from this that the ministers settled the question of succession to a dead king in consultation with the chief representatives of subjects in ancient times. see supra XII. 12. 12. साधुदृष्ट—distinctly seen, well-marked.

Śl. 56. निर्वापितः—Cooled down; p. p. of the cau. of वा 2nd conj. with निर, cf. for this sense तस्या शरीरनिर्वोपणाय Śak. III. p.; and further Śl. 11.

Śl. 57. भावार्थ—For welfare or prosperity; mark this meaning of भाव; see com.; this goes with दधाना. नभोबीजमुष्टि—नभसि उज्जः बीजमुष्टिः नभोबीजमुष्टिः, a comp. of the शाकपार्थिवादि class. This refers to the seeds sown in the month of Śrāvaṇa.

